אהרן שלוש

מגאלאבייה לכובע טמבל

סיפורה של משפחה

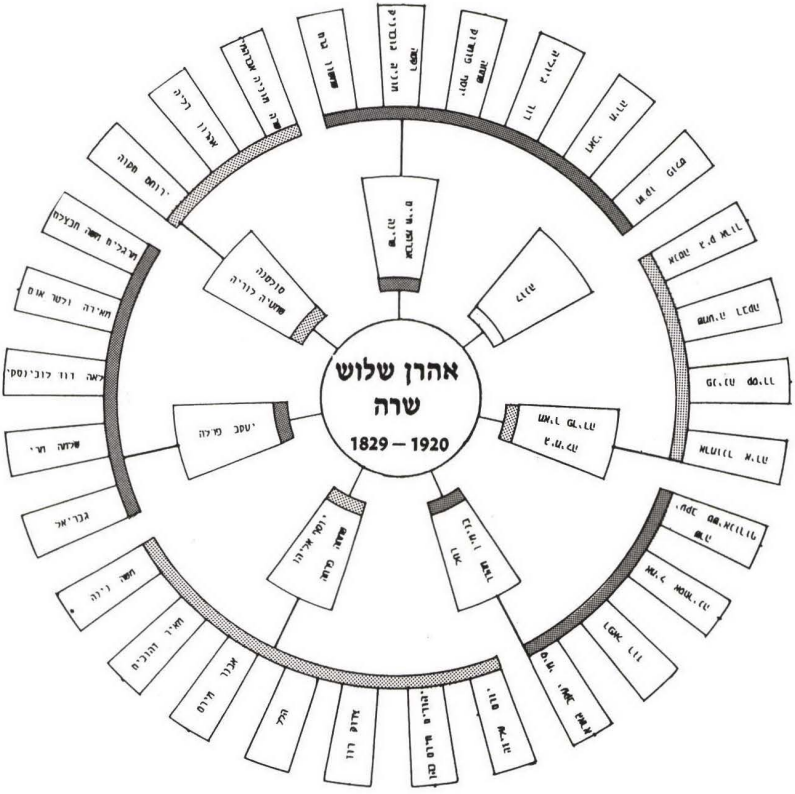
אהרן שלוש

מגאלאבייה
לכובע טמבל

סיפורה של משפחה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©
כל הזכויות שמורות למחבר
נסדר ב"כל סדר" נדפס בבני שאול
תל־אביב, ישראל, תשנ"א — 1991

צאצאי אהרון שלוש

סדר פסח תשמ"ט

רינה ורותי רוטהולץ

פרק א׳	הסדר המאה ארבעים וחמישה — בארץ	9
פרק ב׳	בגולה	12
פרק ג׳	העולים	17
פרק ד׳	ה״גאלאבייה״	31
פרק ה׳	התרבוש	48
פרק ו׳	פראנג׳י (הלבוש האירופי)	119
פרק ז׳	המכנסיים הקצרים	166
נספח א׳	צאצאים נוספים לאהרן שלוש	168
נספח ב׳	צאצאים נוספים לאברהם מויאל	173

לדודי יקירי, הלל. הבטחתי לך לכתוב והריני כותב. רק חבל שנתאחרתי כל־כך. לו הייתי מתפנה לכך בשעתו, יכולת לקרוא וגם להגיב. כיום אתה נמצא בעולם האמת ואני כותב. ולוּ רק לזכרך אני כותב וגם מפני שהבטחתי.

פרק א׳

הסדר המאה ארבעים וחמישה — בארץ

היום אנו כולנו מסובים בבית־מלון, ככל שנתיים בליל־הסדר. מימון הסדר — כפי שרצית הלל; מתוך צוואתך ורכושך, על מנת שנוכל להתאסף כולנו בליל־הסדר ולחוג כפי שנהגנו בילדותנו, כאשר הסב יוסף־אליהו ואשתו, היא ה״באבא״, היתה עִמנו.

כמדי שנתיים בחרנו גם הפעם ״צוות״ של שלושה, אשר תכנן והכין את ה״סדר״. האולם נבחר, כרגיל, משום שלא נמצא לנו מקום בבית פרטי היכול להכיל את כולנו. אם בצאצאי יוסף־אליהו בלבד היה מדובר, הרי הם, בלא עין־הרע, למעלה ממאה ועשרים איש, אשה וטף. ואם בצאצאי אהרן אנו עוסקים, כי אז בלמעלה מארבע מאות נפש מדובר. שבט של ממש.

המקום הוכן כפי שאהבת, שולחן מוגבה במקצת שאליו מסובים ״זקני״ המשפחה. אלה ששרדו מהדור הרביעי. אחיך — דוֹדי — יורם ועליזה אשתו ישבו, כמובן, בראש. היום הוא זקן השבט. הוא, צעיר בניו של יוסף־אליהו. רק אתמול שיחק ב״גולות״ ועתה הוא הזקן שבחבורה. לידו זהובית, אשת מאיר, ורוז־שושנה אשת צדוק. לכאן זומנו גם שלמה ומרגלית, ילדיו של יעקב, וג׳וליה אשת דוד בנו של אברהם־חיים. הנשים, פרט לעליזה, בשנות השמונים לחייהן. כולן מלאות מרץ, כרגיל, והן מספרות ומלהגות לא ביציאת מצרים אלא במה שהיה, ואיך נהגה ה״באבא״ בזמנו להכין את הסדר במו ידיה, ללא עזרת מלצרים ותכנון. ליד אלה מנהל ה״סדר״; אנוכי. מהדור החמישי.

שארית ה״פזורה״ נמצאת ליד שולחנות גדולים־עגולים. תריסר ומשהו ליד כל שולחן. רצינו להיערך ליד שולחן אחד. גדול. לצערנו לא ניתן הדבר. השולחנות ערוכים במפות צחורות ועליהן קעריות פרחים מצבעי הכתום־אדום־צהוב ועד לתכלכל. הצלחות, כלי הכסף, הכוסות, כל אלה מבהיקים בשלל צבעים. תאווה לעיניים.

הטקס אמור היה להתחיל בשעה 7.00, אולם מסתבר כי לאנשים לא היתה הסבלנות והם הגיעו בזה אחר זה על נשותיהם וטפם, שעה ארוכה לפני השעה היעודה. סתם כך, להיפגש, להתנשק, כנהוג אצלנו. נשיקה על שתי הלחיים. לחי שמאל ראשונה ואחר־כך ימין. חיוכים, קריאות הפתעה, לחיצות ידיים, הכרויות עם הדור הצעיר והבלתי־מוכר. שאלות לשלום הקרובים. סקרנות לגבי אירועים מרכזיים, שהיו לאחרונה. מי עומד להתגייס לצבא. מה למדו. מי עומד להינשא. "כמה יפה את נראית". ועוד שאלות כהנה וכהנה.

כמה בחורים ובחורות הביאו ל"סדר", כנהוג, גם את בחירי לבם. הללו, מלאי תמיהה וסקרנות. לוטשים עיניים ואינם מבינים את המתרחש ועל מה כל ההמולה והשמחה על כל פנים. ממש "פגישת מחזור" החוזרת ונשנית מדי שנתיים.

כל הבאים לבושים כיאות למפגש שכזה; לא מצועצעים ולא יוצאי דופן מדי. הלבוש כמנהג המדינה.

בשעה היעודה ולאחר הפצרות רבות נתיישבו כולם ליד המקומות שיועדו להם. אצל הסבא, יוסף־אליהו, כך זכור לי, לא סימנו את המקומות, כל אחד ידע היכן מקומו ושם התיישב.

כנהוג, עוד מימי יוסף־אליהו, קורא כל אחד מן המסובים, קטע מן ה"הגדה" ולו רק פסוק אחד בלבד. הדאגה לכך, לחלק את ה"הגדה" למאה וכמה אנשים, מטריפה את דעתי. הריהי משימה כמעט בלתי־אפשרית. מה גם שחלק ניכר מהנאספים להוט להגיע ל"כופתאות" הקרובות ללבו. מה יהיה בעוד עשר או עשרים שנה, לכשיגדל עוד יותר מספר הנאספים?

המצב לאשורו הוא איפוא, שאנו קוראים ב"הגדה" ולא מזמרים. פרט, כמובן, לכמה וכמה שירים המושרים בנוסחים שונים, כגון "והיא שעמדה" שאנו שרים בנוסח חסידי; "בצאת ישראל ממצרים" בנוסח הגימנסיה "הרצליה"; את "כי לעולם חסדו" ו"דיינו" בנוסח יהודי צפון־אפריקה, "כי לו נאה" בנוסח יהודי גרמניה כפי שנמסר לנו על־ידי חירם־היינריך כהן, בעלה של יהודית; "חד־גדיא" או "גודיו", כפי שנהוג היה אצל יהודי פולניה ונמסר לנו על־ידי זאב אלכסנדרוביץ בעלה של לאה, "אחד מי יודע?" בנוסח הישראלי הרגיל, עם הרבה "הו" ו"הא" המלווים בטפיחות גוברות והולכות על השולחן. מדי "סדר" מכין לנו צוות מיוחד, חוברת של שירי מולדת, המושרים בעת האחרונה. שירים, מאז העלייה הראשונה מ"חושו אחים חושו" ל"שחקי, שחקי" דרך שירי ה"הגנה" והפלמ"ח ועד לשירי נעמי שמר ו"פופ". הצעירים, הם הבוחרים את השירים. וסופו של ה"סדר" שיר "התקוה", ו"להתראות" ב"סדר הבא". וכך אנו חוגגים כהלכה בבליל של מסורות ונעימות.

מעל השולחן המוגבה, אני מסתכל על קהל החוגגים כולו. על הלכי

רוחו ועל סבר פניו הרציני קמעא, כראוי למעמד חגיגי זה. על מקומם של בני ה"תשחורת" הקטנים, ועל תנועתם שסקרנותם וכוחם עומדים להם בסבלנות רק בשעה הראשונה. אכן, הם שומרים עדיין על שקט סביר. לו היה אהרן, ואולי אף אברהם אביו, אתנו כאן, עם מאה ועשרים הצאצאים, לו היה רואה אותם, מאזין לזמירותיהם, ותוהה לגבי התנהגותם של הצאצאים, כיצד היה מגיב? עם מי מה"אפיקורסים" הללו היה מוצא שפה משותפת? מה הם הנושאים המשותפים שהיו לו ולנו? שמא על שמירת דת? על "מותר" ו"אסור"? מי יכול היה להיות יותר קרוב ללבו? האם היה מבין צורת הדיבור שלנו?

מה בעצם, אירע לנו, לכולנו, מאז עלו ה"שלושים" לראשונה בשנת התקצ"ט היא 1839 למניין הגויים?

פרק ב׳

בגולה

מסורת בידינו, כי המשפחה הגיעה ארצה, מהעיר אוראן, שבאלג׳יריה, בסוף החורף של שנת ה׳תקצ״ט שהיא שנת 1839. מסיפורי אבותינו לא נמסר לנו דבר על קורות המשפחה בצפון־אפריקה. מנין הגיעו לאוראן, ומתי. האם נשארו שם עוד שרידים כלשהם מבני המשפחה? רבות, התלבטנו בשאלות אלה: בכתובים, לרוע המזל, לא מצאנו דבר. גם לגבי מקורו של שם המשפחה, שלוש, לא יכולנו לדעת דבר. אף זקני המשפחה, שנשאלו, העלו חרס. תשובותיהם לא הרגיעו אותנו ולא הניחו את דעתנו. היו אלה כמה השערות ולאורן חיפשנו עובדות, אך לשוא. גם ״זקני המשפחה״ ששאלנו אותם, ואשר נמנו עם בני הדור הרביעי בארץ, אף הם רחוקים היו מעלייתו של אבי־המשפחה. משה, בנו של יוסף־אליהו שהוא נכדו של אהרן, העלה כמה השערות: ראשוני המשפחה, שהגיעה מספרד, היו שלושה אחים שהיו קשורים זה לזה מאוד — קראו לעצמם שלוש, זאת, כדי לקבוע את קשריהם. חיזוק מה להשערה זו אנו מוצאים אצל אוגוסטינוס המוסר, כי ההגמון ולריוס שמע מפיהם של איכרים מתנצרים את המלה ״סלוס״. ושהיא מלה צידונית עתיקה, שהוראתה ״שלושה״. אחד מראשוני המשפחה שימש עוזרו של אחד השליטים הברבריים. מעין שליש. ומכאן שיבוש שמו לשלוש. אגב, בילדותי, מצאתי ״חיזוק״ להשערה זו. אוזני השמאלית, עוד משעת לידתי, חסרה היא בקצה, מעין שקערורית־כזו של ״עבד נרצע״. גם לדודי הלל, היה סימן זה באוזנו השמאלית, ואף אצל אחד מילדי. וזה, תמיד באוזן השמאלית. אולם, כמובן, אלה הם סיפורי אגדה.

וכך, ארכו הימים ונערכו בירורים, והועלו שאלות. ופתרון לכך — אין, עד תקופת העלייה הגדולה מצפון־אפריקה.

נמצא לנו אחד, שמוצאו מאוראן שבאלג׳יריה, ומשם נדד לצרפת. לימים, הגיע לארץ. זמן מה לאחר מכן, התגייס למשמר הגבול, ולמשטרת

ישראל. תורג׳מן. כדרך מבטאם של יהודי צפון־אפריקה, ביטאו הללו את שמו תוכגמן. בהיותו בצרפת, נתקל האיש לראשונה בחייו, ביהודי אשכנז. בראותו את הלך־חייהם שאף להיות כאחד מהם. החליף את שמו לטוכסמן. שם שישא צלצול אשכנזי. לימים הוא הגיע לארץ. עם חלוף הזמן נסתברה לו טעותו וכי צלצול שמו, אינו ערב לחיך דוברי ה״אידית״. מאז הקפיד על ניקוד שמו בשני ״שוואים״ לטוכשמן. באחד הימים פגשנוהו. הבחור שנראה נאה מאוד במראהו, סיפר לנו כי ליד בית־הכנסת הגדול באוראן, יש בית־כנסת קטן, בעל קומה אחת, שנוסד על־ידי משפחות שהגיעו מפורטוגל ונקרא בשם בית־הכנסת הפורטוגזי. בבית־כנסת עתיק יומין זה, קבועה לוחית שיש, עליה חרוטים שמות ארבע המשפחות שיסדוהו, וכן שנת יסודו, 1492. שלוש היא השלישית שבלוח, ותורג׳מן — הרביעית. אם לשפוט לפי הלוחית, יושבים אנו באוראן מאז 1492. ומפורטוגל מוצאנו. מסתבר גם, שהמשפחה עזבה את פורטוגל לפני הגירוש, שאירע שם לאחר גירוש ספרד. דומה שהם הגיעו לאוראן, משום שעיר זו שימשה כבר אז מרכז יהודי עם קהילה מבוססת למדי. צילום בית־הכנסת הפורטוגזי מצוי בידינו. אישור לדברי טוכג׳מן, קיבלנו משני זקנים נשואי פנים, שהגיעו ארצה מאלג׳יריה והשתקעו בעיר אשדוד בשנות החמישים. הללו זכרו היטב את בית־הכנסת, ואף את שמות ארבע משפחות המייסדים. מדוע נקראה המשפחה בשם שלוש, עוד מלפני תקופת גירוש ספרד אין אנו יודעים עד היום הזה.

בשנת 1952 שירתתי במשטרה. כשפתחתי את דלתי, ביום קיץ חם, ניצב מולי בחור שחרחר, בעל קומה בינונית. שוטר מתחנת באר־שבע. שמו שלוש. לדבריו, קרא ושמע עלי, לכן בא לראותני. לשאלתי מנין? נעניתי: ממרוקו. מקזבלנקה. האמת, הופתעתי. לא חשבתי שבמשטרה מכהן עוד שלוש. שאלתי לשמו: יעקב. שם האב: אהרן. דודו: אברהם. דודו השני: יוסף. והרי אותם שמות המצויים גם במשפחתנו. נכון הוא, ששמות אלה נפוצים בקרב יהודי צפון־אפריקה. האם השמות הללו בדיוק? כמעט באותו סדר הדורות? לי נראה, שאכן מאותה משפחה הוא. שמחתי.

באותו יום, חזרתי למשרדי והחלטתי לבדוק אם אמנם משרת האיש במשטרה. אכן מצאתי את שמו, נוסף על אחד עשר איש במשטרה הנושאים את השם שלוש, ללא קשר כלשהו ביניהם. מלבדי, היו כל היתר, יוצאי מרוקו. גם עמם לא היה לנו מעולם, כל קשר.

זכורה לי, משפחה בשם שלוש במצרים: באלכסנדריה ובקהיר. קרובים־רחוקים, שהקימו קשר עם יוסף־אליהו ועם בנו משה. המפתיע הוא, שגם באדיס אבבא, שבאתיופיה, היתה משפחה בשם שלוש ובאיזמיר, שבתורכיה. וכך, נפוצה והלכה משפחת שלוש מאוראן, ואף מפורטוגל, למרוקו, למצרים, לתורכיה, לצרפת, ועד לאתיופיה ולמרכז אמריקה.

כמה מה״שלושים״ שינו את שמם. אלה שבמצרים, הוסיפו לצורך

"מוניטין" את ההברה "דה" לשמם, ונקראו דה־שלוש. אגב, גם משפחות אחרות עשו זאת. חלק מאלו, שבמרוקו, נקראו בן־שלוש. ישנו אחד, שנקרא לה־שלוש. ייתכן כי אף ללוש הוא אחד הצאצאים. בכמה קברים, כמנהג בני ספרד, מופיע הבטוי: די שלוש: לגבי נשים, כלומר מבית שלוש.

ומעשה ב"חכם" מרוקאי, מונח המקביל לרב בעדות אשכנז, שעלה לארץ בתחילת המאה העשרים, וקשה היתה לו פרנסתו. תמך בו יוסף־אליהו שלוש, שנכח בקשיי פרנסתו של ה"חכם", ואילו החכם ראה חובה לעצמו, להחזיר תודה למושיעו, על־ידי ששינה את שמו לשלוש. כך נושאים, הוא ובנו את שם המשפחה שלוש.

ובהקשר לכך: נחום סלושץ, פרופסור למדעי היהדות היה בארץ. לטענתו, הוא מיוצאי גלות ספרד ועלה ארצה מליטא ביחד עם אחיו משה. בזמנו, נמנה משה סלושץ עם חבורת נילי, שריגלה לטובת הבריטים, במלחמת העולם הראשונה נגד התורכים. אלה חיפשו אותו כדי לעצרו על חברותו בנילי. אך, בסופו של עניין הם עצרו את אבי, משה שלוש, ואת דודו יעקב ושלחום למעצר בדמשק.

ועוד בעניין זה: בכתובים שישנם משנות 1923—1904 רשם נחום סלושץ את שמו כסלוש. כן מופיעים באותו כתיב גם שמותיהם של יעקב שלוש ואחיו יוסף־אליהו פעמים כסלוש ופעמים כשלוס. פעם אחת אף מופיע יוסף־אליהו כסלוטש.

בכתיב הלאטיני מופיע השם שלוש בצורות רבות, כגון, Chlouch, Shloush, Shalosh, Slush, Schlouch, Chelouche. ברישומים השונים, מוזכרים בני שלוש כלהלן:

1. בשנת 1753, הגיש מסוד (מסעוד?), בן אהרן שלוש, תלונה נגד אשתו, בבית הדין הרבני בפס, שבמרוקו. אגב, בבאר שבע מתגוררת משפחת שלוש, שראשה טוען, כי אחד מאבות אבותיו עזב את אשתו ובניו בפס, שבמרוקו, משום שלא רצתה לעלות עמו לארץ־ישראל. משהגיע לארץ לבדו, נשא אישה שנייה בירושלים. שמו של אבי המשפחה, שסיפר לי זאת, הוא מסוד שלוש.
2. דוד שלוש, רב ומורה במרקש, שבמרוקו, חי באמצע המאה התשע־עשרה.
3. מכלוף (מיכאל?) שלוש, רב במקנס, שבמרוקו — באמצע המאה התשע־עשרה.
4. מרדכי שלוש. רב במקנס, שבמרוקו.
5. יוסף בן יצחק שלוש. נולד במרקש, שבמרוקו, בשנת 1881. עלה ארצה ב־1906, והתגורר בירושלים. כתב שני ספרים: "דברי יוסף", ו"עיני יוסף".

6. משה בן אהרן שלוש. מפס, שבמרוקו. חבר חברת "רוכבי שפתי ישרים".
7. משה בן שלוש. רב ודיין ממקנס, שבמרוקו. במאה השמונה־עשרה.
8. בזמננו ידועים שני "חכמים" צפון אפריקנים, הנמצאים בישראל, האחד בירושלים, השני בנתניה, בשם שלוש.

מה הביא את אברהם שלוש לעלות ארצה?

למעלה משלוש מאות שנה ישבה המשפחה באוראן. בעקבות מהומות ומרידות, שפרצו בתחילת המאה התשע־עשרה, ובעיקר הפרעות בשנת 1830, נתדלדלה עצמתה הכלכלית של הקהילה היהודית, ואוראן שנודעה כמרכז יהודי רב־השפעה ירדה מגדולתה. בשנת 1830 כשנכבשה אלג'יריה על־ידי הצרפתים, נשתררה התקווה בקרב היהודים שהנה צפוי להם עתיד שכולו טוב. מדוע דווקא אז נתעורר אברהם שלוש, סוחר ובעל אמצעים, ליטול את מטלטליו ולצאת למסע הרפתקאות לארץ לא נודעת? מה גם שעלייה זו, כעלייתה של משפחת עבו לפניה, לצפת, בשנת 1817, לא באה כדי לחיות על כספי ה"חלוקה", או כדי להיקבר בארץ הקודש, אלא כדי להתפרנס ולחיות בכבוד. זאת, על אף אי־הידיעה לגבי מה שצפוי להם בארץ־ישראל, ועל אף הסכנות הקשות שבדרך והמיסים, שהיה עליהם לשלם לשלטונות אלג'יריה כדמי "יציאה". וכל זאת, כאמור, על רקע התקוות הגדולות לשינויים שיחולו לטובה באלג'יריה, בעקבות הכיבוש הצרפתי.

ייתכן שחברו כאן יחד סיבות אחרות, מחמת חוסר ביטחון של מה שצפוי להם בעקבות הכיבוש הצרפתי; או בעקבות הדלדול, שחל בקהילה באוראן, ואולי הכמיהה לארץ־ישראל, שהיתה בוודאי כמיהה דתית בעיקרה, אולי גם בעקבות הידיעות על התעניינותו של מונטיפיורי בנעשה בפזורה, וביהודים בארץ־ישראל וכן בפעילותו של כרמיה. אז כבר הורגשה באווירה העננה, שכיסתה את היהדות כולה עם עלילת הדם בדמשק, שאירעה מיד לאחר עליית המשפחה, בפברואר 1840. ייתכן וזו היתה השפעתו של הרב יהודה ביבס, יליד טנג'יר, אישיות מיוחדת במינה ונשכחת, שקדם לרב אלקלעי ואשר הטיף ל"שיבת ציון". הוא גם הטיף ל"עלייה" גם בקרב בתי־המדרש בצפון־אפריקה. אולי משום ש"מחשבי קיצין" למיניהם, קבעו כי שנת ה'תר (1840) היא שנת "אתחלתא דגאולה", וכן הנדר, שהיו יוצאי־צפון־אפריקה, ויהודי הגולה נודרים: "כשאצליח בעזרת השם, בדרכי, אעלה לארץ־ישראל". לית מאן דפליג, זו היתה ציונות פשוטה — ללא מסגרת כלשהי. ואולי היו סיבות אישיות לאברהם, שבגללן החליט לעזוב את מקום מגוריו. מי יודע היום על מה חשב אברהם, כשהחליט לעלות על ספינת מפרשים גדולה.

כך נודע, שבתחילת שנת ה׳תקצ״ט, 1839, עלה אברהם שלוש בדרכו הארוכה בדרך הים לארץ־ישראל, עם בני משפחתו, משפחות נוספות מאוראן וכמה עשרות נוסעים. בני משפחתו של אברהם שהיה אז כבן שמונה ועשרים שנה, אשתו שמחה, שהיתה מיוצאי מרוקו: בנותיו ריקה (היא רבקה) וחנה, וכן אהרן, בכור בניו שהיה בן אחת־עשרה שנים, יוסף בן תשע ואליהו בן שבע שנים.

פרק ג

העולים

מסעי הצלב, ובמיוחד כיבוש ירושלים על־ידי הנוצרים, הטילו אימה על המוסלמים למשך שנים הרבה. החל מהמאה השלוש־עשרה ועד לאמצע המאה השמונה־עשרה, מנעו השלטונות המוסלמים, בין שהיו אלה ממלוכים ובין שהיו תורכים, כל פיתוח של ערי החוף בארץ־ישראל. זאת, מחשש לפלישה מחודשת של ה"כופרים" הנוצריים. גם חולשת השלטון המרכזי תרמה לא מעט לדעיכת החוף. לכך, נוספו גם פשיטות תכופות של שודדי־הים, שפעלו מבסיסים בקפריסין ובכרתים; מרידות בלתי פוסקות של תקיפים מקומיים בשלטון, שייחים בדואים וראשי צבא למיניהם. בעת המרידות ודיכויין, נשמו ערים שלמות. ידיעה מעניינת על המצב ביפו, מסר מבקר מטעם ממשלת צרפת בשם דה־טוט, שביקר ביפו בשנת 1777, מצאה ריקה מתושביה וחרֵבה כליל.

ואילו בעורף, היו דרכי המלך משובשות. המעברים והצמתים, היו נתונים להתקפות על־ידי תקיפים מקומיים, שחלק מפרנסתם עמד על גביית "דמי מעבר", "דמי הגנה" ו"דמי חסות". כך, לאורך החוף, נשמו ישובים רבים. עזה היתה לנמל הגדול של "פלשתינא", נמל נוסף היה בעכו, וכמה עיירות קטנות נוספות התקיימו בקושי, כחיפה וכיפו.

לקראת המחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה החלה התעוררות מעטה בפעילות עיירות החוף. מדי פעם הגיעו "עולי־רגל" נוצרים ובצֶדם עולים יהודים. יהודים, שרצו בעיקר לזכות ולהיקבר בארץ־הקודש. יפו, העיירה הקטנה, החלה לגדול ולהתרחב, על אף המרידות השונות ופלישת הצבא הצרפתי בראשותו של נפוליאון, והמחלות הקשות: מגֵפות דבר ואחרות, שדלדלו מדי פעם את האוכלוסייה.

אוכלוסיית יפו, מנתה עם תחילת המאה התשע־עשרה, כאלף עד אלף

ומאתיים נפש. אך, יהודים לא היו בה, אם כי המסורת מספרת כי ביפו, חיו באותה תקופה, שתי משפחות של יהודים.

האוכלוסייה כולה, שכנה בתוך השטח המוגן בחומה, ולו שני שערים. גם בערים אחרות שכנו התושבים בין חומות, מטעמי ביטחון. בעיקר לצורך הגנה מפני שודדים ופושטים למיניהם, ולאו דווקא מפני צבאות זרים. השודדים שדדו. ואילו הבדואים נהגו להתנפל על עוברי אורח. השלטונות המרכזיים לא היו מסוגלים לאכוף את הסדר הציבורי ולו גם מזערי.

ביפו היו כמה סימטאות צרות, המספיקות כדי מעבר פרד או סוס. רק ה"רחובות המרכזיים", הותקנו לשמש מעבר לגמלים הנושאים ארגזים, מימינם ומשמאלם. היו גם עגלות שיכלו להגיע עד ה"תחנה המרכזית", שליד פתח שער העיר. התברואה היתה פגומה, כך שהביוב זרם בראש חוצות, מחוסר בורות ספיגה. גם רשת תיעול לא היתה. ואילו המים שלא הגיעו לבתים, הובאו בכדים ובכלים שונים. הבתים היו "חושות" שנבנו מגושי טין חסרי צורה, קירות ללא חלונות, עם פתח כניסה אחד, וגג עשוי מענפים וקנים שונים, שלוקטו מהסביבה, שם היו מוטלים על קורות עץ ומכוסים בשכבות טין. בכל "בית" כזה בנוי חדר ולעתים שניים, למשכן אדם ובהמתו, וברוב המקרים – דיור משותף, לאדם ולבהמה. כמובן, לא נבנו אמבטיה, מטבח או בית־שימוש. אפילו היו אלה היו בתי עשירים. פרט לכנסיות, מנזרים, מסגדים ובית ממשלה, לא היו ביפו בתים הראויים לשמם.

ה"נמל" ביפו לא היה מצויד במתקני הגנה כלשהם. להוציא את הסלעים הטבעיים שבלעדיהם היה הנמל מסוכן מאוד לבאים ולהולכים בו. ספני יפו, בסירותיהם הגדולות העשויות מעץ שנקראו "פלוקה", התפרסמו במיומנותם ובאומץ לבם. אגב, ספני אירופה קראו לחוף זה "חוף האבדון". והביטוי השגור בפיהם "ללכת ליפו" משמעותו היתה, לצאת לדרך מסוכנת מאוד.

העיר יפו היתה מוקפת בדיונות חול, כרמים ועצי תאנה. נוסף על כמה עשרות עצי שקמים שהיו פזורים פה ושם.

איתרע מזלה של יפו, שנתמנה לה מושל, שכינוהו בשם "אבו־נבוט", (בתרגום חופשי: בעל מקל־חובלים). הוא נקרא כך, משום שהיה מטיל חיתיתו ואימתו על העוברים והשבים, ונהג להכותם, ללא סיבה כלשהי. "אבו־נבוט" זה, על אף שהתנהג באכזריות כלפי צאן מרעיתו, השאיר את רישומו הרב כבונה את יפו החדשה, בסידורים שקבע: סלילת כבישים, התקנת שווקים לסחר כותנה וצמר; בניית חלק מהחומה ומסגד מחמודיה. כך נבנתה העיר שצעדה לקראת המאה התשע־עשרה, והביאה עִמה שינויים רבים כל־כך.

נתרבו העולים, בכללם עולי רגל נוצרים שהחלו להגיע לארץ ודווקא דרך יפו בתחילת המאה התשע־עשרה. זאת, גם משום קרבתה היחסית

של יפו לירושלים ולבית־לחם. ואילו היהודים, ראו ביפו שער ראשי ל'ארבע הארצות", כפי שנקראו ירושלים, חברון, טבריה וצפת.

בשנת התק"פ היא 1820 ביקר היועץ הכספי וחלפנו של הח'ליף התורכי ישעיהו אג'ימאן, ביפו. משפחת אג'ימאן, ידועה היתה באימפריה העותומאנית. סבו של ר' ישעיהו, אביו ודודו, היו בשעתם "שרי האוצר" של הח'ליף. כולם שירתו אותו באמונה, ואף התעשרו מאוד משירותם זה. לכולם היה סוף אחד: משהתעשרו דיים, סר חינם אצל הח'ליף, והלה ציווה להוציאם להורג בחניקה ואת הונם גזל. גם ר' ישעיהו אג'ימאן חש ששעון הזמן אוזל. משראה את סִבלם של היהודים המגיעים לארץ הקודש דרך יפו, תרם מיד סכום כסף נכבד המיועד לבנות מעין "מלון אורחים" ליהודים. הוא קנה כברת אדמה, עליה בנה כמה חדרים, כדי שיוכלו היהודים הבאים להשתכן בהם לתקופת־מה, וימשיכו לאחר מכן בדרכם ל'ארבע הארצות". האכסניה שנקראה "דיר אל יהוד", (בשפתנו: חצר היהודים), שימשה שנים רבות את הבאים. לאחר זמן־מה שב אג'ימאן לחצר הסולטן ואת אשר ניבא לו לבו, בא. הוא הוצא להורג בחניקה ורכושו הוחרם על־ידי הסולטאן. כאבותיו לפניו, כן הוא, כאמור, הוצא להורג בשנת 1826.

נוכח המחסור בהכנסות, גמרו רבני ירושלים אומר להגדיל את אוכלוסיית היהודים בעיר, בעיקר מטעמים של גיוס כספים. אדם בשם גאלדמאן, שהיה "סופר ועד הקהילה ביפו", מציין, כי ישובה של ירושלים, מִצער היה, וכי "רצו אנשי ירושלים לגבות מס מן העולים". לפיכך, נימנו וגמרו לשלוח ליפו את אחד הרבנים אשר מתפקידו יהיה לשכנע את הבאים ליפו לנסוע לירושלים, ולא לעיר אחרת. בלשונו של גאלדמאן: "לבלי תת לשום אורח להתיישב ביפו". לעומתו, טוען לונץ כי "לא היה חרם" (על ישוב יפו). לכך, נבחר רבי יהודה הלוי מרגוזא (או רגוצא) מסרביה (היום, דוברובניק, ביוגוסלביה), שהגיע ליפו זמן קצר לאחר בואו של ר' ישעיהו אג'ימאן.

משנתארכה שליחותו של ר' יהודה הלוי ביפו, החליט להביא גם את משפחתו, ומאחר שנזקק ר' יהודה גם למניין קבוע לתפילה, החל להשפיע על הבאים, להשתקע ביפו. "חצר היהודים", התפתחות העיר יפו, והשפעתו של ר' יהודה הלוי, פעלו את פעולתם. הישוב היהודי ביפו החל לגדול ולהתפתח.

בשנת 1839, נערך המפקד הראשון של תושבי יפו היהודים, במצוותו של סיר משה מונטיפיורי. בתום המפקד, הסתבר, שמספר תושבי יפו היהודים הגיע כדי 122 נפשות. מהם שלושה רבעים נמנים עם יהודי "מזרח" ורבע – יהודי "אשכנז".

אברהם שלוש הגיע לארץ עם משפחתו, כאמור, בתחילת 1839, בספינה שהגיעה לנמל עכו, פני המשפחה לצפת, בעקבות משפחת עבו, שהגיעה

עשרים ושתיים שנה לפני כן. בשל סערת הים, חישבה הספינה לטבוע, כשהיא כבר מול חופי חיפה. רב־החובל נאלץ אז להורות את הנוסעים לעבור לסירות, שהורדו מהספינה. לא כל המשפחה נכנסה לסירה אחת. לרוע המזל התהפכה סירה אחת ושמונה־עשר נוסעיה וביניהם, שני בניו הקטנים של אברהם שלוש, יוסף ואליהו, טבעו בים. השאר הגיעו לחוף חיפה. אברהם שלוש הגיע כאמור, לחוף ארץ־ישראל כשאשתו, שתי בנותיו, ובכורו — אהרן עמו. עלייה זו נסתיימה באסון. "אצבע אלהים" הורתה איפוא, כי צפת אינה היעד הרצוי. לכן, החליט אברהם לשנות כיוון. חיפה, שהיתה אז כפר דייגים קטן, לא נראתה לו, ולפיכך החליט לבוא לירושלים. בדרך שהו בעיר שכם, שם נקלעו למגפת חולירע קשה, שהיתה בעיר. ההסגר, שהטילו השלטונות, החזיק את המשפחה בשכם במשך שישה חודשים. העיר היתה סגורה ומסוגרת, והסבל רב. כשהוסר ההסגר, המשיכו בדרכם לירושלים. אך, על אף הניסיון הקשה שהיה מנת חלקם, בשכם, עתידים היו ה"אחים שלוש", למנות את בעל אחותם, ישעיהו לוריא, למנהל הסניף בשכם, בשנות העשרים של המאה העשרים. ירושלים, משאת נפשם של דורות יהודים במשך קרוב לאלפיים שנה היתה, בתחילת המאה התשע־עשרה, עיר קטנה, מוקפת חומה. מחציתו של היישוב היהודי בארץ התרכז בה. ההערכות היו כי ישבו בה כאלף וחמש מאות יהודים. חלקם הגדול התקיים על כספי חלוקה. עסקי המסחר כמעט ולא היו בה. לאברהם, שחיפש להתפרנס ולפרנס את משפחתו, אף שהביא עמו סכום כסף נכבד מאוראן, לא נראתה העיר ירושלים. על ה"חלוקה" לא רצה לשמוע, ולפיכך, החליט לחפש פתרון אחר.

לאחר בדיקת המצב, החליט איפוא, אברהם להמשיך ולנדוד למקום בו, סיכויים טובים לקיים את משפחתו ולהרוויח את לחמו. משום־כך, ירד ליפו, וזה היה בתחילת שנת 1840. נשאלנו לקושיה, כיצד לא מופיע שמו של אברהם שלוש במפקד מונטיפיורי, אם אמנם היה ביפו בשנת 1840. מסתבר, כי בוועד הקהילה, רשומים שמות נפטרים שהיו באותה העת ואף הם לא מופיעים במפקד. הפחד מפני מפקד היה אז רב מאוד, ראשית מחשש ל"עין רעה", שנית, מחשש שיגויסו לצבא. וכמובן, ייתכן, כי בעת מפקד מונטיפיורי הראשון לא היה עדיין אברהם שלוש ביפו. אם כי קיימת רשימה גדולה של אנשים שהיו ביפו, וסירבו להתפקד גם במפקדים הבאים של מונטיפיורי, ובתוכם רוב נכבדי העדה הספרדית, כולל משפחת שלוש.

ואילו, "חצר היהודים" כבר עמדה אז על תילה, והלינה את היהודים, שרצו להגיע ל"ארבע הארצות". גם רבי יהודה הלוי הביא את משפחתו עמו בתקופה שיפו כבר החלה להתרחב ולהתפתח. מצב הביטחון בדרכים, נשתפר והלך. לכן, כשראה אברהם כאן את הסיכוי להתקיים, ולקיים

מצוות הדת כהלכתן, נשתקע הוא ומשפחתו ביפו, במרכז ה"עיר", ליד המנזר הלטיני, במעלה הגבעה, בבניין גדול הצופה אל הנמל, והמתנשא מעל ל"חצר היהודים". משם צפו על כל השטחים שמצפון וממזרח לעיר. השטחים, חלקם ירוק, משום שנטועים בהם כרמים, עצי תות ועצי תאנה וגם עצי הדר לא רבים. לימים, התרבו עצי ההדר, לפיכך, נוסף לנוף הירוק־ירוק של עצי־ההדר. הצופה היום ממרפסת הדירה, יראה יער עבות של בניינים, ומהם כמה רבי קומות. תל־אביב משתרעת כיום על פני כל השטח, וניחוחות הפרדסים חלפו להם. הבניין שנרכש בדמי שכירות, היה גדול מאוד במונחי הימים ההם. אברהם שלוש חייב היה, כמעשהו הראשון בעיר, לקיים בית־כנסת ותחילת בית־מדרש. לפיכך חילק אברהם את הבית. חלק למגורים וחלק לבית־הכנסת ה"מערבי" (המוגרבי) הראשון ביפו. לאחר זמן, הוקם בקומה התחתונה של המבנה, בית־חרושת לסבון העשוי שמן זית, של נוצרי בשם חנא דאמיאני.

פעולתו הראשונה של אברהם היתה, כאמור, ייסוד בית־הכנסת, שהרי אין לתאר אפשרות קיומה של משפחה יהודית ללא בית־כנסת. לאחר מכן, שימש המבנה גם ללימוד תורה לצעירים, ולעיון בתורה למבוגרים. בית־הכנסת נדד עם המשפחה, כשזו עברה מבית לבית. תחילה ביפו העיר, ולאחר מכן לנוה־צדק. בית הכנסת קיים עד היום הזה.

ר' יהודה הלוי מרגוזא, לא הצליח לשכנע את רבני ירושלים, להכיר בקהילת יפו, זאת, כדי שאפשר יהיה להקים חברה קדישא, בית־קברות, שחיטה, וכן שאפשר יהיה גם לאסוף תרומות לקהילה.

בית־הכנסת, ותלמוד תורה, שיסד אברהם שלוש, הם שהביאו בשנת 1842 את רבני ירושלים להכיר ביישוב היהודי ביפו כקהילה עצמאית, זאת, לאחר פנייה חוזרת של רבי יהודה הלוי מרגוזא אליהם. הכרה זו, הביאה לזינוק נוסף של הקהילה היהודית במקום. ניתן איפא לומר, כי יהודה הלוי מרגוזא ואברהם שלוש, הם שהביאו את ההכרה בקהילה היהודית ביפו. אם כי עלינו לציין, כי גם כאן וגם במפעלים אחרים של היהודים עד לימינו אלה, המייסדים האמיתיים של המפעלים הם התושבים עצמם, ברובם אנונימיים, אשר גרו, חיו ופעלו כל אחד במסגרתו, הם הם שקיימו את מפעלי ההתיישבות, שכולנו גאים עליהם היום.

וכך, בעקבות הקמת בית־הכנסת ותלמוד תורה, היה אברהם שלוש למנהיגה המוכר של העדה ה"מוגרבית" ביפו.

אברהם יסד את בית־המדרש לחכמים (אשר בנו, אהרן, המשיך להחזיק), והיה גם בין מקימי בית־הקברות הישן שביפו (ליד הנמל).

הוא טיפל לא אחת, בעולים שהתחילו להגיע דרך נמל יפו, ודאג למחסורם. ידוע גם שביקש מסוחרים אחרים לתת הלוואות לעולים ללא רבית. אחת האימרות שהיו שגורות בפיו היתה: "אל תבטחו בנדיבים"

(כלומר, עשו בעצמכם. זאת, בניגוד להלך המחשבה של היישוב הישן).

עולי צפון אפריקה, או כפי שנתקראו, ה"מוגרבים" (המערביים), ניכרו בלבושם ובהיגוים. לבושם, היה ה"גאלאבייה" המסורתית. לבוש לבן, שנדמה כשמלה ארוכה המגיעה עד לכפות הרגליים. כפי שנהגו ללבוש בארץ מוצאם. אברהם ואף אהרן, בנו, שהגיע לארץ והוא אז רק בן אחת־עשרה, לבשו את הגאלאבייה דרך קבע. אהרן, שהאריך ימים עד לאחר מלחמת העולם הראשונה, והוא בן אחת ותשעים שנה, לבש גאלאבייה עד ליומו האחרון ולא קיבל עליו את מנהגי הלבוש המקומיים. כך הדבר גם בתפילות, בנעימות ששרו. ובאוכל.

לימים, הוחרם הבית, בו נמצא כיום המוזיאון של יפו, על־ידי השלטונות העותומאניים, ושוכנו בו משרדי הממשלה. לאחר מכן, בשנת 1897, הועברו משרדי הממשלה לבניין הידוע בשם ה"סראייה", הוא המבנה שפוצץ ונהרס בידי הלח"י לפני קום המדינה. המבנה שבו התגוררה המשפחה, נקרא לאחר מכן "אל סאראיה אל עתיקה" (הסאראיה העתיקה).

בשנת 1858 והוא כבן ארבעים ושבע שנים, נפטר אברהם שלוש. הוא נקבר ביפו בבית־העלמין הישן. בתודעת המשפחה לא השאיר את רישומו. לא דובר עליו הרבה, אך ידענו כי סוחר אמיד היה וכי הוא החליט להעלות את המשפחה לארץ.

לא קיבלנו מאבותינו פרטים על אישיותו ולא על דברים שאמר. אותנו, הטרידה בעיה זו לא מעט. לפלא היה הדבר בעינינו. שמא מחמת סבלו הרב מאז הגיע לארץ, או מחמת ששכל שניים מבניו, ואולי משום שלא הצליח כל־כך בעסקיו. יש רגליים לדבר, שהוא איבד מחיוניותו בגיל צעיר יחסית. כך או כך, אהרן בנו, שהאריך ימים, וזכה לראות בנים ובנות, נכדים, ואפילו שתי נינות, הוא שכבש מקום בתודעת כולנו, כראש המשפחה והראשון בה.

רק בסוף שנות השישים של המאה העשרים, נפתח לנו צוהר חדש שהאיר את אברהם לכולנו. פנחס בן שחר, המכונה "פינייה", איש תל־אביב, צלם והיסטוריון חובב, ברמה מקצועית גבוהה, צילם כמה מצבות, שעלו עליהן עשבים, בבית־הקברות הראשון של יהודי יפו המתחדשת, ליד פתחו הדרומי של נמל יפו ומדרום לעיר העתיקה. שתי תמונות של מצבות העלה פינייה, כשעליהן חרוטות המלים "שלוש". האחת, על פלוני, אליהו שלוש יליד איזמיר, שבתורכיה. שם זה, מופיע גם במפקד מונטיפיורי משנת 1839. עמו, לא הצלחתי למצוא שורשים משותפים, אף שמשער אני, כי יש קשר כלשהו בינו לבינינו. המצבה השנייה של אלמוני, בשם יוסף בן אברהם שלוש, אשר, כפי שנכתב בה:

קול
ברמה נשמע על בחור
כארזים שנגדע קומתו
דמתה לתמר עליו לבי חמרמר
וי להאי שופרא דבלי בארעא
מי יתן ראשי מים ועיני מקור
דמעה בעת חופתו היתה פטירתו
ונהפכה השמחה
יגון ואנחה הבחור ונחמד
יוסף שלוש תנצב"ה ביג'
לחו' אדר שנת תרכ"ה לפ"ק

הוא נקבר בבית־העלמין הישן. ניגשתי לראות את המצבה כשהיא מוזנחת. עקבות הזמן ניכרו בה. מיהו אותו בחור שלא נזכר כלל אצלנו? ולמה אין הוא מופיע בספרו של יוסף־אליהו, ולא בסידור כלשהו, שהרי בסידורים, שעברו מדור לדור, רשומים היו שמות הנולדים והנפטרים, וכן תאריכי לידתם ופטירתם.

יוסף היחיד המוכר לנו, היה בן 9 שנים בלבד, כאשר טבע בים ביום עלייתו לארץ עם אחיו אליהו. שמא אין אותו בחור שייך למשפחה? או משתייך הוא למשפחת שלוש אחרת. אותו יוסף נפטר, עד כמה שזכור לי, בשנת 1865. ואביו אברהם. האם היה עוד אברהם שלוש אחר ביפו? אם אמנם בן אברהם שלוש "שלנו" הוא, כי אז לא ייתכן, שנולד לאותה אם, שהרי במקומותינו ובקהילתינו, לא יינתן שם של בן, שנפטר, לבן אחר, מחמת "עין הרע". ואם גם ניתן משום מה, מדוע לא נזכר בסיפורי המשפחה? המסקנה היחידה, יכולה היתה להיות, שאם אמנם יוסף זה, בנו של אברהם "שלנו" הוא, אז מאישה אחרת נולד, ו"עין הרע" לא תחול עליו. חשבתי אז, שייתכן כי אברהם נשא בארץ אישה אחרת על פני שמחה אישתו, ואז נשכח, או הושכח על־ידי אהרן וצאצאיו, משום שהזניח את אישתו — אימם. ואל לנו לשכוח, כי "חרם דרבנו גרשם", האוסר על נישואין עם יותר מאישה אחת לא חל על בני עדות המזרח.

כמה שנים לאחר אותו אירוע של מציאת המצבה, התפללנו לעילוי נשמתו של אבי, משה, ז"ל. דודי הלל, עלה לתורה, כזקן המשפחה, ואילו אני, כמנהג העדה, עמדתי לידו בשעת קריאת ה"ספר". החזן פצה פיהו. הלל עמד לידו עטוף טלית, ואני הסתכלתי על ה"ספר", על עטיפתו שכולה קטיפה ירוקה, כשעיטורים מכסף עוטים אותה, על ה"רימונים" העשויים כסף ופעמונים קטנים עליהם. לידו, עמד עוד "ספר" תורה. קטן, נתון בתיבת עץ. עתיק יותר. בכותרת תיבת העץ, כתוב היה שם התורם ועל שם מי נתרם.

התורם: אהרן שלוש, שתרם את הספר על שם אחיו "יוסף" אשר "ביום חתונתו היתה פטירתו והוא בן י"ח שנים". אכן הניחוש היה נכון. למעלה ממאה שנה, עמד הספר בבית־הכנסת שלוש. נפתח ל"קריאה" מדי פעם. "נמכר" לתורמים מדי פעם, נישא על כתפי המתפללים מדי פעם, בשבת ובחג. ואנו לא שמענו ולא ידענו. נמחק הבחור מסיפורי המשפחה. ונמחק גם אברהם.

לא נסגר אברהם במסגרת עדתו בלבד. גם "אשכנזים" היו ביפו, ביניהם רבי אלתר לוריא, לפי המסורת, שבמשפחתו, הוא הגיע מצפת, לאחר שנדד עם אביו לירושלים, אחרי הרעש הגדול שהיה בשנת 1837. הוא נמנה על משפחתו של האר"י הקדוש. רווק היה. לימים, ניתנה לו חנה, בתו השנייה של אברהם לאישה. בשנות הארבעים של המאה התשע־עשרה, נחוגו הנישואין המעורבים הראשונים ביפו, בין "אשכנזי" ל"ספרדיה".

רבי אלתר לוריא השתלב מהר במשפחה. במהרה הוא הפך למורו של הבן אהרן, ומאחר שצורף מומחה היה ועבודותיו נשלחו לאוסטריה שם זכו להוקרה רבה, הכניס את אהרן לתוך רזי המקצוע. לאחר תקופת מה נחשב רבי אלתר לוריא לראש המשפחה כולה.

לבנו של רבי אלתר — אברהם זלמן לוריא היו ארבעה בנים ושתי בנות. בן אחד, יוסף, נישא לאישה מוסלמית, עבר לצידון ונשאר שם עד יום מותו. שמא נמצאים בניו כיום בצד השני של המתרס בסכסוך הישראלי־ערבי? מכל מקום, אין אנו יודעים אם הוא התאסלם או נשאר ביהדותו. בת אחת נסעה לארגנטינה והשתקעה שם. אך, ניניה שבו לארץ והם חיים כיום בקיבוץ מפלסים אשר בנגב. בת אחרת התאסלמה ונישאה למוסלמי בדמשק. נכדו, בן בנו הבכור, (שאגב נקרא בכור) ישעיהו, נשא לאישה את בתו הצעירה של אהרן שלוש, דוד אביו. שניים מנכדיו למדו במקווה־ישראל, וסופם שנסעו לעזור לחקלאים יהודים, שבאו לקפריסין, שניסו להיאחז שם בקרקע, בתמיכת יק"א, היא האגודה שיסד הברון הירש. האחד החליט להתגורר באי, והשני בטנגניקה. שתי נכדותיו של ר' אלתר, למדו ביפו בבית־הספר, שמנהלו היה ישראל בלקינד, אביו של נעמן, שנתלה בדמשק בשל חברותו בניל"י. שתי הנכדות האחיות הצטרפו לניל"י, ונעזרו באחיהן, שבאי קפריסין, הן ניהלו את הקשר, שבין ניל"י לבין המפקדה הבריטית בקהיר, בזמן מלחמת העולם הראשונה, לאחר שניתק הקשר עמהם בדרך היבשה, בסיני. השתיים היו חברותיה של שרה אהרונסון, ולאחר תפיסתה של זו על־ידי התורכים, ברחו השתיים לקפריסין, נישאו שם והשתקעו באי. נכד נוסף לרבי אלתר, היה שוטר ותיק בזמן ממשלת המנדט הבריטי, שירת גם בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל ושמו יצחק־זכי לוריא.

בתו הבכורה של אברהם, ריקה, ניצולת הספינה בעת העלייה, נישאה ליהודי בשם ניסים כרסנטי, סוחר טבק ממרוקו. נכדו יהודה, שימש מורה

לשפה הערבית בגימנסיה העברית "הרצליה". בתו השנייה של אברהם, אשר נישאה לאלתר לוריא, נקברה בבית־העלמין הישן שביפו, ועל קברה נכתב:

ח"ק
האשה הכבודה והצנועה
מדוכת ביסורין
מרת חנה בת
שמחה די שלוש
נלבע"ה בח' חשון תרע"ז

בת שמונים היתה.

למותר לציין, כי רמת־חייו של אברהם שלוש ומשפחתו היתה גבוהה יותר מאשר רובם של התושבים היהודים, זאת, משום שהיה בעל־אמצעים. הבניין, שבו גרה המשפחה, היה אחד מבנייני המגורים היחידים העשוי "אבן". מאבן כורכר זו, המטויחת בטיח גס, נבנו קירות הבית. ואילו התקרה היתה בנויה קמרון המורכב מצנורות חרס, כדי שהגג יהיה קל ככל האפשר ולא יקרוס תחת משקלו. ב"קומה הראשונה" מקומו של "מלאי המזון", ומחסן ששימש, גם למזון וגם לחפצי בית שונים. ליד גדר החצר, וסמוך לה, היה ה"טאבון", הוא תנור האפייה והבישול, שאנו פוגשים כמותו גם היום, בכפרים ערביים מרוחקים. בחוץ, היה גם "בית השימוש". אותו חדר קטן, שבתחתיתו חור, ומתחת לחור בור לקליטת הפרש. היה זה גם חיזיון נפרץ לראות ליד הקירות וליד העצים ואף קבל עם ועדה, מישהו העושה צרכיו לעיני כל.

הרצפה המוגבהת יותר מרצפתו של "חדר האחסון", שימשה למגורים. באחת הפינות, נותר מקום לאש, לחימום ולאפיית פיתות, כשבפינת החדר מותקן צנור מחרס, שנועד לסלק את העשן, המכביד על הנשימה ועל העיניים והמשחיר את הקירות והתקרה. לאורך הקיר מצויים "אסמי תבואה", הנתונים בחביות גדולות. במדור גבוה יותר, נמצא מלאי הבצל, השום והפירות היבשים.

ב"ליוואן", מצוי חדר האורחים. זהו חדר גדול למדי, בו היו פורשים לקראת ערב, את ה"פראש", אלה המזרנים, שעליהם ישנו. המצעים והשמיכות נשמרים בכוך מיוחד. האחד על גבי רעהו. על הרצפה, פרושות תמיד מחצלות. ה"ליוואן" שימש גם כ"בית ועד" ל"חכמים", מעין בית מדרש. מן ה"ליוואן" ישנו פתח אחד לכיוון חדר השינה של ההורים, דלת כניסה מהחצר, וכמה פתחים בקיר, שדרכם בוקע אור היום, משם, אפשר גם להציץ בנוף הירוק, שמצפון לעיר יפו. ליד ה"ליוואן" — חדר גדול המשמש בית־כנסת והמחולק לשניים; חלק לגברים עם "ארון הקודש", וחלק לנשים.

ה"טאבון" העשוי טיט, בנוי היה ככיפה, השומר על חום, כשחומר הדלק שלו מורכב ממינים שונים. מגללים ועד לענפים ועשבים. שכבת אפר המכסה את תחתיתו שומרת על חומו. חסרונו, נובע מהקשר הישיר של מיקום האוכל עם חומר הדלק, ממנו נפלט העשן הרב. תנור מודרני יותר, שהוצב לאחר זמן בבית, נקרא ה"פורון". בצדו האחד מונח חומר הדלק (עצים) ובצדו השני — האוכל.

כירה שעשויה מטין, מונחת על כלי שני מנוקב בחורים, ובו מבעירים פחמי־עץ, שהמשטח השלישי, מתחתם, עליו נערם האפר הנופל, שימשה כלי הבישול העיקרי. כלי זה, אף שימש במשפחה עד לשנות העשרים של המאה העשרים. כן היה לנו "מנגל ברזל", בו ניתנו פחמים ועליו בישלו, כמו זה המשמש כיום במסעדות לצלי אש. כירה מיוחדת היתה לנו, שנבנתה ליד הקיר על מסד של אבנים. כירה זו היתה חשובה מאוד, משום שאפשר היה לשמור בה חום לתקופה ארוכה, וכמובן דרושה היתה כדי להכין את ה"חמין" לשבת.

את המים שהיו יקרים מאוד נהגו לשאוב מבאר, שהשתייכה לבעליה. מעל לבאר ישב אדם, שכל מלאכתו היתה לסובב גלגל, שהיה מוריד את הדלי לתוך הבאר. הדלי, לאחר שהוא מתמלא, עולה בכוח "גילגולו" של החבל. מכאן, הובלו המים ב"נאדות מים", שנתפרו מעורה של בהמה, והיו נמכרים ברחובותיה של "עיר". היו גם מוכרי מים שהיו מהלכים עם מוט עץ עבה על כתפיהם, ובשני קצוותיו שני דליי מים ל"שיווי משקל". את המים, שהשתדלו תמיד להשתמש בהם גם בשימוש חוזר, החזיקו בבית, בשלושה מינים של כדי חרס. הקטנים, עם פייה קטנה, לשתייה. הללו עומדים היו ליד הפתחים, שבקירות הבית, כדי שהרוח תקרר אותם ויהיו ערבים לשתייה. בכדי החרס הבינוניים, היו מי בור, שהרתיחום, והכדים הגדולים שימשו לטיהור המים הדלוחים, בתוכם מצוי אפר של פחמי־עץ. לאחר ה"טיהור", מיועדים מים אלה לכביסה ולשטיפת רצפות. תצרוכת המים לנפש, היתה קטנה עשרות מונים מזו הנהוגה היום, משום שהמים היו יקרים, וההוצאה עליהם, היוותה חלק ניכר מתקציב המשפחה.

מרהיטי הבית המוכרים לנו כיום, כמעט ולא היה זכר בתקופתו של אברהם שלוש. לא היו שולחנות, ולא כיסאות, ואף לא מיטות. המחצלת שימשה הרהיט המרכזי, עליה אכלו, דרכו, ופרשו מצעים בלילה. כדי להגן עליה, נהגו הנכנסים לחלוץ את נעליהם־סנדליהם ולהיכנס יחפים לבית. המחצלת שימשה גם לישיבה. היתה בליוואן ספה, לאורך שלוש הקירות. בחלקה בנויה, ובחלקה קורות עץ. על הספה היו סוגי כרים, גליליים וארוכים, שעליהם נשענו האורחים. על הספה הונח בד, בדרך כלל בד פסים. משרווח למשפחה מהבחינה הכלכלית, הונחו גם שטיחים קלים על גבי הספה ופעמים בתחתיתם נתלו ליופי שרוכים מצבעים שונים. שרוכים אלה שימשו לילדים, אבזרי אימון לקליעת צמות מדי פעם.

הכלים ששימשו למאור בשעות החשכה היו נר זכוכית, מעין כוס מלאת שמן, בראשה פתילה הקשורה בחוט ברזל העוזר לה לצוף על גבי השמן ולדלוק שעות ארוכות. משמן הזית שהיה מקור האנרגיה התקינו בבית־הכנסת, מנורות פאר רבות רושם עשויות זכוכית, שנחתכה בידי אדם, מבהיקה ושוברת את קרני האור במבחר צבעים. היו אלה יהלומים גדולים. כמובן היו גם נרות, השמורים רק לבעלי אמצעים, משום שיקרים היו, ולאחר שימוש מה היו כלים.

הלבוש היה כתונת לבנה, שנתמשכה עד קצה הרגל, מתחת לה לא היה דבר. ה"מוגרבים", ואברהם שלוש כמובן, לבשו את ה"גאלאבייה" המסורתית. מפעם לפעם, לבש אברהם מעל ל"גאלאבייה", את ה"קומבאז", הוא בגד עליון סגור, ארוך שרוולים, ואף כיס לו בחזהו. ה"קומבאז", תפור היה מחוטי משי, עם בטנה, בידי חייט מיוחד. פעמים גם לבש את ה"קאפטאן", שהוא "קומבאז" עם אבנט, העשוי צבעים שונים. האבנט שימש גם ככיס להחזקת הכסף, ותעודות שונות. אגב, אותה כתונת שימשה גם לנשים, אלא שאצלן היתה הכתונת כחולה. מהנדס איטלקי שביקר באמצע המאה ה־19 בארץ־ישראל, ארמטייה פייארוטי, כתב: "הפלאח משתמש בכתנתו לכל הצרכים. שמיכה, בגד, מגבת, גלימה, אדרת. לבני העשירים יש כתונת פסים. הבגדים משותפים לשני המינים. של הנשים רחבים יותר ואריגים עדינים יותר".

בבית התהלכו הכול, כשהם יחפים. רק בחוץ, נעלו "נעליים" מעין ה"מוקאסינים", שבימינו.

על הראש חבשו הגברים "לאפה" מבד, שליפפו בו את הראש. צבע ה"לאפה", וצורת הליפוף, חשפה את העדה אליה השתייך ה"מלופף", וכן על מעמדו החברתי או הדתי בעדתו. עוד היום, אפשר לראות בקרב האוכלוסייה הדרוזית במדינת ישראל, לאיזה מעמד חברתי ודתי משתייך אדם לפי צורת כיסוי ראשו. מתחת ל"לאפה" היתה כיפה. גם אצל נוצרים ומוסלמים. לימים, נתחלפה ה"לאפה" בתרבוש תורכי אדום. ואילו הנשים, הללו ענדו מטפחת לראשן.

האוכל הוגש בקערית חרס גדולה אחת, שהונחה באמצעיתו של מעגל האוכלים, כשהם ישובים על המחצלות. כל אחד נטל את האוכל בידיו, באצבעות, או בעזרת הפיתה, כן היו מסביב לקערה, קעריות קטנות, לטבילה. שמן זית ולבן.

האוכל היה מבוסס בעיקר על חיטה, דורה, שעורה, "חאמלה־מלאנה" — הוא החומוס, פולים, אפונה, שעועית, בורגול (בעיקר בצורת דייסה), עדשים, שומשומין, רסק חומוס, אורז ועשבי בר שונים. גם את ה"חובייזה" שקטפו בשדות היו אוכלים, וזעתר. את החיטה היו אוכלים בעיקר, כשהיא "שלמה". הבשר יקר היה, ולפיכך אכלו דגים ובשר לעתים רחוקות מאוד, גם אצל ה"עשירים".

הארוחה העיקרית במשך היום היתה בשעות הערב דווקא, לאחר שהגברים חזרו מן העבודה. "מג'אדרה" (שעיקרה עדשים), עם בורגול, ופעמים המג'אדרה האדומה שעיקרה עם אורז, בצל ושמן. הצורה השנייה של המג'אדרה, "הלבנה", כללה את אותם המצרכים, ללא בצל. לעתים מזומנות אף אכלו אצלנו את ה"קוסקוס", אותו מאכל תאווה צפון־אפריקני, המוכר לנו גם היום.

שאר הארוחות היו "קלות" וכללו, פיתה ושמן זית עם זעתר, או פיתה בלבן או "לבנה", או מין גבינה רזה, ופעמים, פיתה וזיתים בלבד.

לשבת היה חמין. כמו החמין שאליו אנו מורגלים גם היום. בחגים ובהזדמנויות מיוחדות, היו נוהגים גם לאכול ממולאים, קישואים או עלי גפן. וכן נהגו לאכול ביצים קשות. ואפילו "עיג'ה", היא החביתה הכוללת פעמים ירקות, פעמים גבינה, ופעמים, שרידי בשר קציצות, שנשאר מארוחות קודמות. גם בחגים, אכלו בשר לעתים רחוקות בלבד. את הכבש הממולא באורז, "צנובר" ומתובל במיני תבלין, הנתון בתנור, ידעו גם אז. ואכלו, כמובן, לעתים רחוקות מאוד. וכן מדי פעם, עלו לשולחן דגים שהעלו דייגי יפו מן הים. הללו, היו עשויים ברוטב פלפל חריף "החריימי" ופעמים עשויים סתם "על האש".

דברי המתיקה כללו: חרובים, תאנים יבשות, תמרים יבשים, שקדים מסוכרים, בקלאווה מיובאת מדמשק, חלבה, ואפילו רחת־לוקום מיובאים מתורכיה. לעתים, גם "סוכר קאנדי", הוא סוכר גבישי שקוף. וקפה, מר וקפה מתוק. קנו אז פולי קפה ירוקים, קלו אותם מעל פחמים וכתשו אותם בעלי ובמכתש. תה לא היה אז. "שרבט" היה. והוא שיקוי מתקתק, חמצמץ, ופעמים שהוסיפו לו מי־ורדים. ולא יישכחו גם ה"סוס" וה"תמר הינדי" — משקאות הקיימים גם היום.

ה"נאדות", ששימשו להובלת מים, שימשו גם להובלת "סמנה", מין חמאה מותכת, חביצות חלב, ובאמצע המאה התשע־עשרה, גם להובלת הנפט, לפני שהומצאו הפחים.

שטחה של העיר יפו, היה אז, כמאה דונם בלבד. שוק מיוחד היה ליד שער העיר, לממכר בהמות. שם ניתן היה להשיג אמצעים להסעה ול"סבלות" — סוסים, גמלים, פרידות וחמורים. וכן בשר לאכילה, בעיקר צאן. כרגיל, נהגו לקנות כבש רך בימים, פשוט, משום שהיה זול יותר. ובקלות יחסית, ניתן היה לגדלו בחצר, ובעת הצורך, לשחטו ולתיתו לאורחים, כשהוא ממולא כדבעי. עוד בילדותי זכור לי, שמדי פעם, הייתי מקבל כמתנה מהסבא יוסף־אליהו, כבש קטן ורזה. את הכבש הייתי קושר בחצר, ומדי פעם מוציאו לאכול את העשבים השונים, שצמחו בחצר, או שהייתי מלקט עבורו מזון, ונותן לו לאכול. אהבתי את הכבשים שלי מאוד. דא עקא, שמדי פעם, היה הכבש נעלם לי בדרך בלתי ידועה, ושמועה אמרה, כי מישהו בא יגנב אותו. נצטערתי. אולם לאחר זמן, הייתי מקבל עוד כבש לגידול. עד

שפעם ניגשתי לשולחן האוכל, כדי להשתתף בחינגת האכילה, ועל הקערה המרכזית בשולחן, ראיתי את ראשו של הכבש, ש"נעלם". ועיניו מציצות בי. דומני, שמאז לא חביבים עלי מאכלי בשר כבש. האירוע גרם לי להלם, ואף פרצתי בבכי מר.

בסימטאותיה ורחובותיה של העיר היו ערמות אשפה, פגרי בעלי חיים, וצואת אדם ובהמה. הניקוי היחיד היה בידי הגשם, ששטף את הסימטאות. החנויות היו כוכים קטנים "מעורבים". הנפח ליד הסנדלר, ולידו הקצב והחלפן. רק לאחר תקופתו של "אבו־נבוט" הגיעה שעתו של "השוק המרכזי". שם היו קטעים של בעלי מלאכה "מתמחים", שהיו עובדים אחד ליד השני. היה "רובע" לנפחים, לצורפים, לנגרים, לקצבים ולסוחרי הבדים. כל קבוצה היתה מרוכזת בקטע אחד.

עם שקיעת החמה היו החיים בעיר נפסקים. תאורה לא היתה. לאחר ששערי העיר ננעלו, השלטונות לא הירשו יותר להכניס אנשים לעיר. אלה היו הוראות הביטחון. וכך התגוננה העיר בפני שודדים. ומעשה במושל העיר אבו־נבוט, אשר תרם הרבה לעיר יפו, שנהנה מריח הפריחה של העצים, כשטייל מחוץ לעיר, והגיע מאוחר לשער העיר, לאחר שקיעת החמה. רצה להיכנס העירה, ולא ניתן לו. לא הועילו לו צעקותיו, תחינותיו ואיומיו, את השער לא פתחו לו. הוא נאלץ לשהות בלילה מחוץ לחומות, אגב קללותיו על תושבי העיר שלא פתחו לו את השער. קיים היה גם חוק, שאסור לבנות בית בתחום 2500 אמות מחוץ לחומות העיר.

ליד שער העיר, בתוך העיר, היה ה"סיביל", הוא מתקן השתייה העשוי שיש, וניתן לראותו גם היום, אם כי כיום, פסקה נביעתו. מתוך קיר השיש יוצא צינור המגיר מים לשתייה בכל שעות היממה. לאדם ולבהמתו. ה"סיביל" הוא מרכזה התוסס של העיר. שם מתקהלים כולם. שותים ומרכלים.

כמאה מטרים מן ה"סיביל", היה ה"חמאם", הוא ה"מקווה", או האמבטיה הציבורית, של כל הקהל. זוהי כמעט האפשרות היחידה להתרחץ ביפו. בניין ובו חדר גדול, ה"ליוואן", ובו ספסל ישיבה, עליו יושבים, עטופי מגבת, שותים כוס קפה, ו"שותים" (ובלשוננו היום: מעשנים) נרגילה עשויה כדבעי. ב"חמאם" מתרחצים במים חמים, מזיעים ואף מעסים את הגוף, אם על־ידי אדם שמלאכתו בכך, או על־ידי הצלפה בענפים המיועדים לכך, בידי חברך לרחצה. ימים מיוחדים היו ב"חמאם" לנשים, ואחרים לגברים. שלא יתערבבו אלה באלה.

לגבי היהודים, מרכז החיים היה בית־הכנסת, שם נתגודדו, ריכלו, שוחחו וכמובן התפללו. שם נמצאו היהודים "בקרב בני עמם". בני העדה המוגרבית, ולא רק הם, מצאו בבית אברהם שלוש את המרכז. שם נמצאו גם ה"חכמים" — הם הרבנים בלשוננו. עמם ניתן היה להתייעץ ולקבל ברכתם. משגדלה קהילת היהודים ה"מוגרבים" נפתח בית־כנסת נוסף על־ידי אהרן

מויאל, שעלה ממרוקו, ולאחר מכן, בתי־כנסת נוספים בהם התפללו בנוסח יהודי צפון־אפריקה.

בימי אברהם הונהג במשפחה "עונג שבת". רבים נהגו להגיע ל"סעודה שלישית". הרבנים דרשו מענינא דיומא, ועל פרשת השבוע, ושומעיהם נשארו לתפילת ערבית ולהבדלה. מנהג זה נמשך בימיו של אהרן בנו, ובחלק בימיהם של נכדיו.

גם ב"רפואה" עסקו. הרפואה נתרכזה בעיקר בצמחי רפואה שונים, והידע עבר מדור לדור. היה ה"פלפל השחור", ששמים במרק עוף חם, ואשר הביא להזעה. כפי שסברו, הזיעה עצמה, הינה מרפא למחלות רבות, ואחר כך מסייעת לאדם לישון. ניתן היה גם לסלק מחלות, מהחולה, וזאת על־ידי כווייה בברזל מלובן. את כאב השיניים ריפאו בעזרת שמן זית, זעתר, מלח, ערק ויין. נודע, כי הסַפָּר העירוני, שהיה המומחה לעקירת שיניים ולריפוי למחלות שונות, סיפק גם כמה עלוקות, שאותן הדביקו מאחורי האוזניים. שם שהו, תוך שהיו מוצצות את דמו של החולה. משנתמלאו בדמו של החולה, תפחו ונפלו מחמת העייפות. עלוקות אלו גרמו להורדת לחץ הדם, וניקויו הכללי.

חלק חשוב ברפואה, היו הקמיעות והלחשים למיניהם. המלחשים והמשביעים, נעזרו בחרוזי זכוכית בצורת עין, ועצמות של בעלי חיים. כל אלה בעיקר, לצורך מניעת המחלה. היו גם עליות לרגל על קברות צדיקים, הנה כי כן היתה מערכת רפואית מסודרת, גם למניעת המחלה וגם לריפויה.

בנמל יפו הקטן, היתה "קרנטינה" (הסגר), שנשארה זמן רב, גם בימי שלטון המנדט הבריטי. חשיבותה של ה"קרנטינה" היתה רבה מאוד. באניות היו הרבה מחלות, שהובאו מנמלי המוצא, גם באדם וגם בבהמה. וכל הבא, חייב היה לשהות ארבעים יום בבידוד בנמל. ב"קרנטינה". אמנם המועד קוצר מדי פעם, אבל הבידוד היה הכרחי.

אברהם שלוש נפטר בח' בסיוון התרי"ח 1858, תשע עשרה שנים לאחר עלייתו, והוא בן שבע וארבעים שנה בלבד, לאחר שנולד וחי באוראן, שבאלג'יריה, ברווחה, עלה לארץ והשתקע ביפו לאחר לבטים הרבה. הוא ראה כל טוב, לאחר שנשאר מעוגן בתרבותו היהודית הצפון־אפריקנית, לבוש "גאלאבייה" ומצנפת על ראשו. מבטאו, המאכלים שאכל, ונעימות התפילה — כולם שאובים מצפון־אפריקה, והועתקו כפי שהיו — לסביבה החדשה בארץ־ישראל. על מצבתו שבבית־הקברות הישן ביפו רשום:

ו"מק	**ימו אברהם בן־שלוש**
היקר ונכבד כ"ה	**יח' סיוון ש'**
שנלבע במחר	**תרי"ח תנצב"ה**

אישתו שמחה נפטרה בה' תרמ"ו 1886 והיא כבת 75 שנים.

פרק ד

ה"גאלאבייה"

כבן אחת־עשרה היה אהרן, כאשר הגיע ביום הסערה לחיפה. כשעלה, לבוש היה ב"גאלאבייה" המסורתית ושפתו בעגה הצפון־אפריקנית, ונעימות תפילותיו, אף הן בנוסח יהודי אלג'יריה ומרוקו, ואף שנתעממו זיכרונות אוראן במשך שנים, נשתמרו המנהגים בידיו עד ליום מותו. מערבי או "מוגרבי" היה וכך נשאר כל ימיו.

אהרן למד תורה בירושלים בישיבתו של רבי דוד בן שמעון, המתקרא צו'ף דב'ש.

גיסו ה"האשכנזי" ר' אלתר לוריא, היה אחד האנשים, שהשפיעו במיוחד על אהרן שלוש. הוא לקח אותו תחת חסותו, הכניסהו אל כל רזי מקצוע הצורפות ואל רזי המתכות שמהן צרו את התכשיטים דרך עיבודם של הכסף והזהב. אולם, לא איש כאהרן יסתפק בעבודה זו בלבד. תחילה עבד עם אלתר לוריא, אולם משעמד במהרה על דעתו ונשא אישה, החל לעבוד בעצמו. תחילה כאומן ולאחר זמן, החל לעסוק גם במסחר התכשיטים, וכך הגיע בעקבות עיסוקיו במתכות יקרות, גם לחלפנות.

מקצוע החלפנות, שעדיין קיים כיום בערים הערביות, מוצאים אנו אותו גם היום בחלק המזרחי של ירושלים. מקצוע זה היה מוסד חשוב ביותר במשך המאה התשע־עשרה ומילא במידה רבה את המקום שממלאים הבנקים כיום. אמנם הוא לא היה "החמצן של המדינה", אך במקצוע זה, תיווכו בין הכסף שהיה, לבין אלה, שנדרשו לכסף. כמובן, החליפו גם כספים ממטבע אחד למשנהו. וכן אף פרטו כספים תמורת עמלה. גם לכך, היתה בזמנו דרישה רבה. האמון במטבעות כסף לעומת שטרי נייר היה גדול. בתקופות מסוימות, הגיע סכום העמלה כדי לפרוט שטר כסף למטבעות עד ל־20%.

לעבודתו של החלפן, בצירוף הידע המקצועי של הצורף, הרי דוגמא:

בשנת ה׳תרל״ח היא שנת 1878 למניין הנוצרים, שנת יסודה של פתח־תקווה השכנה, הגיעה ליפו שיירה גדולה של בדואים, עמוסה שקים של שני מיני המטבעות, שהיו נוהגות אז בארץ, הבישליק והוזארי. השיירה באה כדי להצטייד במיני סחורה ולחזור לשבט. תוך כמה שעות, נתרוקנו החנויות ביפו. גם אלה של המזון וגם של המלבושים. לאחר שכיסי הסוחרים נתמלאו מטבעות, הם מיהרו לרכוש זהב תמורתן אצל החלפנים. אהרן שלוש ושני חלפנים נוצרים לא החליפו את הכספים, בטענה שאין להם זהב. עם תום היום, עלה מאוד ערך הזהב, וירד ערך המטבעות. אהרן שלוש התיך כמה מטבעות ומצא, שב״וזארי״ יש כמות כסף פי חמישה מאשר ב״בישליק״, וערכו רק פי שניים. למחרת היום, משירד מאוד ערך המטבעות החל אהרן שלוש לקנות ״וזארי״ בלבד, וזאת, באמצעות כמה מתווכים, כדי שהתנהגותו לא תורגש בעיר. עם תום היום, התמלאו ביתו והחצר, בשקים מלאים ב״וזארי״. משלא נמצא יותר מקום לשקים, החליט אהרן להתיך את המטבעות ולהפיק מהן את מתכת הכסף היקרה. את המתכת שלח לבנק באנגליה, עמו היה קשור, בנק סמואל מונטגיו וקיבל בתמורה מטבעות זהב, מזה הצליח לעשות ממון רב. אגב, שבועיים לאחר אותו אירוע, חזרו הבדואים עם שקים מלאים ״בישליקים״, כדי לחדש את המלאי. סוחרי יפו סירבו למכור להם. לבסוף, הם עטו על החנויות והחלו לשדוד מכל הבא ליד. השלטונות גייסו מיד את כוחות הביטחון כדי לעמוד בפרץ, והחזירו אמנם, בקושי רב, את הסדר על כנו. אירוע זה נחרט עמוק בזיכרונם של תושבי יפו כ״טושת אל בישליק״. (בשפתנו: מהומת הבישליק).

המשפחה נאלצה, לאחר שנים, לפנות את הבית, למבנה אחר, בבית השייך לנוצרי בשם ג׳ורג׳ צליבה, לאחד המקומות הגבוהים שבאזור, הנקרא בשם ״רמת יפו״. לאחר שנהרס הבית, נבנתה במקומו הכנסייה ה״צרפתית״ ״אלקלעה״ (המבצר). הבית היה בן שלוש קומות. ראשונה לאורחים, פרט לשני חדרי עבודה, משרד ובית־מלאכה. השנייה ובה שישה חדרים, למגורי המשפחה. בשלישית שני אולמות. אחד: בית־כנסת, והשני: ״בית המדרש״. מקום בו מתכנסים לומדי תורה ו״חכמים״. הללו היו מגיעים בשלוש אחר הצהריים. הם פותחים בשיחות ביניהם, אח״כ מתפללים מנחה ומעריב. בתום התפילה כל אחד הולך לביתו. הם קמים בשעה שתיים לאחר־חצות לאמירת תיקון־חצות. האם מתקינה את עששיות האור ואת הקפה, וכן עומדת לשרתם במים ובתה. גם השמש גר היה בבית. בישיבה למדו ולימדו, בכללם: הרבנים: יעקב שמחון, שלמה בחבוט (אביו של הרב שבתי בחבוט); אביו של הראשון לציון רבי יעקב מאיר: דוד בן שמעון (המכונה צוף דב״ש), שנתפרסם מאוד בירושלים ורבי שלמה חזן ואחרים.

עסקיו של אהרן שלוש עלו ושגשגו. וכך נתרכזו בידיו, סכומי כסף

ניכרים. במקביל, נתפתחה העיר יפו וגדל מספר היהודים שבה. פקיד היה בחנותו של אהרן, יעקב ברוכיאל שמו. הלה הציע לאהרן לקנות כרם ענבים מצפון ליפו, עם באר מים. לאחר קנייה זו, נתקף אהרן ב"קדחת של קניית אדמות", עד שרכש כשמונה מאות דונם קרקעות מצפון ליפו. "דיבוק" זה של רכישת קרקעות, דבק גם בבניו אחריו. חלק מאדמותיו, ריכז אהרן בשותפות עם חיים אמזלג ויוסף בק מויאל.

קניית האדמות, כך מספרים לנו, נעשתה לאחר שהמוכר והקונה הגיעו לעמק השווה, בקשר למחיר הקרקע. הם יצאו לשטח, לא רק שלא היה מגודר, אלא גם לא מדדוהו מעולם. הקנייה מתנהלת כך: הקונה תוקע מקל בקרקע, וממקומו זה, היה מטיל הרחק, ככל שניתן, אבן. במקום בו נפלה האבן, שם היו תוקעים יתד. היה הקונה זורק אבנים צפונה, קדמה, נגבה וימה. לאחר שהמגרש מסומן בארבע יתדות, ניגשו לרשום אותו ב"טאבו". מְסַפְּרֵי האגדות טוענים, אם זה משום שמץ של אמת, או שהסיפור יפה הוא, או משום שעינם היתה צרה ברכושו של אהרן שלוש, כי ההצלחה האירה לו פנים, משום שהיה אומן גדול בזריקת אבנים למרחקים.

אהרן נשא לו לאישה את שרה. ילידת בגדד ובת מצליח ברוך, עולה מעיראק. משפחה שאחד מבניה שימש כרב העיר שכם. עם נישואיו של אהרן זרם גם דם יהודי־עיראק לתוך המשפחה. מפי בנה יוסף־אליהו שמענו על הכבוד הרב שזכתה בו, ועל האהבה הרבה, שאהבוה. נראה, כי לפי מסורת אותם ימים עקרת בית טובה היתה, שמילאה את תפקידיה בהולדת הילדים, בשירותים שהעניקה ללומדי התורה שבבית, בניקיון הבית ובהכנת האוכל.

משנתחזק השלטון המרכזי, לאחר הכיבוש של מוחמד־עלי האלבאני שליט מצרים, וניהולו הנבון של בנו אברהים פשה, בשנות הארבעים של המאה התשע־עשרה, באה רגיעה במצב הביטחון בארץ־ישראל.

אברהים פשה הנהיג את החוק הפלילי החדש, הפעיל צבא רב, וביטל את מיסי הדרכים והכופר. הדרכים נעשו בטוחות יותר למעבר. הבדואים מיתנו בהרבה את פשיטותיהם והשודדים חששו יותר לפשוט על השיירות. כך שחששם של הנוסעים פחת בהרבה. האנשים החלו לנסוע בקבוצות קטנות, במקום בשיירות גדולות המלוות ב"ג'נדרמים". עם ערוב היום, הסתגרו בבתיהם. אם כי חלה הקלה לגבי שעת הכניסה לעיר, גם לאחר שקיעת השמש.

אוכלוסיית העיר יפו גדלה, התרחבה והתפתחה. כותב הירשברג ב־1899, ש"התבלין הטעים ביפו הוא ה"בקשיש". הוא ורק הוא שולט. ביפו נפוצים היתושים וה"חראה" (פצעים בכל הגוף) ומשום כך: ישנים התושבים תחת וילונים. הגמלים רובצים על הארץ. משרתי בתי־הקהווה מכינים את השרפרפים לאורחים". החומות החלו להעיק על התושבים. בשל גידולה של

האוכלוסייה נעשתה יפו, בתוך החומות, צרה לתושביה. משום כך, החלו להרוס את חומות העיר בשנת 1879. התהליך כולו לא בא פתאום. הוא התפתח לאט לאט. וכך, תשע שנים לאחר מכן נהרסו החומות כליל. כך ניתנה אפשרות לתכנן מקומות ישוב חדשים, שלא בתוך החומות.

במקביל, חלה התעוררות דתית, בארצות הברית של אמריקה, שהשפיעה על כתות נוצריות לעזור ולחדש את הקשרים עם ציון. בחלקן, חשבו אף להחזיר את העם היהודי לארצו. וכך, הקבוצות התארגנו ובאו לארץ להתיישב בה. אחת הקבוצות השתקעה בחווה, הרחק מיפו, במקום בו שוכן היום בית־הספר "שבח" ברחוב המסגר. החווה נקראה בשם "מאונט הופ" (הר־התקווה). לבסוף התפזרה הקבוצה ושבה לארצות הברית, זאת, לאחר שבדואים פשטו על הקבוצה הדרומית לשם שוד, אנסו ואף רצחו.

קבוצה נוספת, רכשה שטח מחוץ ליפו ובנתה חווה לדוגמא, שתפקידה היה להעביר יהודים לנצרות ולפתח את אדמות החווה, שהיתה ברחוב החשמל ונקראה בשם "מודל פארם" (חווה לדוגמא). קבוצה זו, חייתה בחווה משנת 1856 ועד ל־1869, אחר־כך עברה לטיפול קבוצת מומרים בירושלים. כשלוש שנים דעכה עד שניטשה לחלוטין. עד היום, קיים המבנה המרכזי של החווה במשרדי חברת החשמל, שליד התחנה המרכזית ברחוב החשמל.

הקבוצה השלישית והגדולה, הגיעה בהתלהבות רבה בשנת 1865, ואולי 1866 ממדינת מיין, שבארצות הברית. תחת שרביטו של מנהיג מוזר, עריץ, תמהוני, בדאי, שיכור מועד, אלים, מטיף דתי, בעל יכולת השפעה רבה. אדאמס שמו. הקבוצה נחתה בחוף יפו עם ציוד רב. במיוחד בתים טרומיים, שכללו קורות עץ לעמודי בניינים ולקירות, ואפילו תריסים ודלתות מוכנים. אנשי הקבוצה ישנו כמה חודשים באוהלים מצפון ליפו, עד שהקימו את בתיהם על האדמה, שרכשו ממזרח לעיר.

עריצותו של אדאמס, שהיה מעניק מכות נאמנות לנאמניו, ושכרותו המתמדת משעות הבוקר, הביאו לטענות רבות נגדו. גם הקונסול של ארה"ב, וגם השלטונות העותומאניים נאלצו להתערב. כך בסופו של דבר, התפרקה החבורה ושבה למולדתה, לאחר שנעזרה בכספים מארצות הברית.

אגב, בשלב הראשון, נעזרו אדאמס וקבוצתו על־ידי אהרן שלוש, לאחר שסגן הקונסול האמריקני (יהודי מומר) העלים מאדאמס את הקשיים, שברכישת קרקע ורישומה.

בשנת 1868, מכרה הקבוצה האמריקנית את האדמה לקבוצת "טמפלרים", גרמנים פרוטסטנטיים ממדינת וירטנברג, אשר הגיעה לארץ באותה תקופה, ואף ייסדה כמה מושבות (שרונה, וילהלמה, וולדהיים). הללו, הגיעו מטעמים דתיים, והתיישבו בשכונה האמריקנית, שלימים נקראה, על־ידי תושבי יפו "מיליקאן" בשיבוש.

בתקופה מאוחרת יותר, נתקראה השכונה הגרמנית, כיום, ליד רחוב אילת, הוא רחוב יפו־תל־אביב. המבקר במקום, יוכל להבחין מבעד הטיח, שנתוסף על הקירות, ומבעד לצבעים, שעלו עליו, בבתי האמריקנים, הבנויים עץ, ליד הכנסייה הפרוטסטנטית "עמנואל", וכן יראה המבקר גם עץ קקטוס גדול, בן למעלה ממאה שנה, שהובא על־ידי המתיישבים האמריקניים.

בשנת 1974, הגיע לארץ הד"ר הולמס ריד, שעבד על מחקר אותן קבוצות דתיות מארה"ב. ריד חיפש את המקומות בהם התגוררו, ולא מצאם. משהופנה אלי ומששאלתי פרטים מחברי פינייה בן־שחר נסעתי עִמו לשכונה ה"גרמנית". משנכנסנו, ראינו את אותם בתים מטים לנפול, אשר בחלקם נהרסו ובחלקם טויחו ונצבעו. הד"ר הוכה בהלם והחל ממלמל: זהו ביתו של סמית, וזה של בראון וזה של אדאמס. טרח הד"ר והוציא מכליו צילומים של הבתים שהיו עמו, והם מן המאה שעברה, אולי מראשוני הצילומים, שנעשו בארץ. חבל רק, שאין מישהו הטורח לשמר כמה מן הבתים במקום מופלא זה.

נוצרים זרים הם, איפוא, הראשונים שפרצו את חומות העיר יפו, ונתיישבו היכן שרצו. בעקבותיהם, יצאו גם הערבים הנוצרים, לדרומה של העיר, כדי לשפר את תנאי מגוריהם, ולהעלות את איכות החיים. אף המוסלמים פנו החוצה, לצפון העיר. אך לא בצורה מתוכננת. גם מנשייה נתפתחה והלכה, לא במעט, הודות לבואם של מצרים רבים בימי איברהים פשה.

ואף היהודים החרו החזיקו אחריהם, והחלו לחפש מושב טוב יותר, להתגורר עם בני עמם ולשפר את איכות חייהם.

משהתחיל אהרן שלוש, לרכז אדמות מחוץ לחומות, הוא ניסה להשפיע על אחרים לבנות את ביתם מחוץ לעיר יפו. ידוע לנו שהוא הציע זאת לזלמן דוד ליבונטין, לעתיד, מנהל בנק אנגלו־פלשתינא, וכן לקלונימוס זאב ויסוצקי, איש חובבי־ציון, כאשר ביקר האיש בארץ, וכן גם לאברהם מויאל ולאליעזר רוקח, אחיו של שמעון רוקח, ממנהיגי וראשוני נוה־צדק, אולם לא הצליח להציע בהם עניין ברעיון.

לפיכך, החליט אהרן שלוש, לבנות לעצמו בית מרוחק משאונה של יפו ובשנת 1883 החלה בנייתו, בניין לתלפיות, גדול, בן קומותיים. הבית נבנה בשלבים כדי לשכן בתוכו את אהרן, אישתו, שלושת ילדיו הנשואים ובנותיו שטרם נישאו. הבית שנבנה למשפחה כולה, אמור להכיל גם את בית־הכנסת שלוש לכשתעבור המשפחה לגור במקום. ההחלטה על הבנייה, נעשתה ובוצעה במהירות, משום שבסביבה היה ערבי נוצרי, בשם טאנוס נאצר, שחיפש לו חזקה על הקרקעות, בכך, שניסה להשתלט עליהן בחוזק יד. הוא גם בנה בית לעצמו על אדמות לא לו, כיום, זה ליד הדולפינאריום.

הבניין, חיזק את בעלותו של אהרן שלוש על אדמותיו.

לאחר זמן, משנוכח אהרן כי ביתו יחיד הוא בסביבה ומרוחק ממקום ישוב, ניסה לשכנע יהודים לעבור עמו. ואת האדמות מסביב — שהיו רכושו, מוכן היה למכור בזול ובלבד שיסכימו היהודים לבנות עליהן ויגורו בהן.

בשנת 1890 ביקר גולדמען ביפו ונוכח כי "לא היה, לא ת"ת (תלמוד תורה) לא בי"ח (בית־חולים) ואף לא הקדש ביפו. החלטנו לקבוע שעות לימוד בכנופיא (בצוותא) אולם "לא היו ספרים". מסתבר שהוא התכוון ודאי, לחלק מן העדה האשכנזית בלבד.

בשנת 1886 קמה אגודת "עזרת ישראל" על־ידי יהודים ממזרח אירופה. תחילה הקימה האגודה בית־חולים לעניים ולפועלים ובשנת 1887, שכונת יהודים ב"נוה־צדק". בקבוצה, היו 156 נפשות. היוזמים היו לאפין, פינס, שמרלינג, ד"ר שטיין, ראובן בלטנר ושמעון רוקח. הללו איתרו אדמה והתקשרו עם הבעלים כדי לקנותה ולבנות את בתיהם של יהודים. הקרקע היתה ב"באסה" שליד השכונה הגרמנית כיום. משמע על כך אהרן, מיהר להתקשר עִמם, והציע את אדמותיו שליד הבית ההולך ונבנה. בשלב מסוים, הוא הציע את האדמה ללא תמורה כספית, ובלבד, שימהרו ויבנו לידו. לאחר ויכוח פנימי בוועד, ולאחר שראובן בלטנר טען, שאין לקבל את הקרקע ללא תמורה, סיכם הוועד, לשלם לאהרן שלוש, מחיר סימלי של חצי גרוש לאמה. ערך הקרקע האמיתי היה גרוש וחצי האמה. שני הצדדים נהנו — האגודה מהמחיר הזול ואהרן משכניו היהודים.

בכל מגרש היו שלוש מאות אמה. (כ־125 מטרים רבועים) ובסך הכל היו ארבעים ושמונה מגרשים. עשרת התושבים הראשונים, שעלו בגורל, נכנסו לעשרת הבתים הראשונים, שבנייתם נסתיימה ב־1887. בכל בית, היו שני חדרים, ושתי "אסכאדראות" (מרפסות) וכן "בית תבשיל" (מטבח), בית שימוש, וכן "כברת ארץ לנטוע בה גן". החדרים היו קטנים, וכן גם המגרש, אבל השיפור, לעומת מה שהיה ביפו, היה רב מאוד, וההתלהבות — עצומה.

גאלדמען כותב בהתלהבות רבה ב"לוח הארץ" של לונץ: "נוה צדק שוכנת על ראש ההר.... ובהביטי מהררי נוה צדק". א.ש. הירשברג כותב ב־1900: "שכונת נוה צדק עושה רושם טוב בניקיונה. נוה שלום שכונה גדולה, אבל לא מצוינת בניקיונה".

בשכונה, היו שלוש שורות של בתים, צמודים זה לזה לצורך הגנה מפני שודדים, ושני רחובות בה, ושתי בארות מים. כן הוקמו בשכונה, גם שני בתי־כנסת. האחד ל"קהל החסידים" והשני ל"עדת הפרושים". ליהודי המזרח, מזומן היה בית־כנסת שלישי, בבית הגדול, שבנה אהרן שלוש. ממערב לשכונה, הקים אהרן שלוש את ביתו, המשקיף כיום על השכונה.

הבית נבנה החל מ־1883 ונסתיים רק ב־1891. בתחילה, היה זה בניין בן קומה אחת, ואילו הקומה השנייה, נבנתה רק בתחילת המאה העשרים. בעת שהתחיל אהרן בבנייה, היה הוא היהודי היחיד, שפרץ את תחומי החומה ביפו ויצא למרחב. ייתכן, כי אחד משיקוליו של אהרן, לבנות את ביתו מחוץ לחומות, היה אולי, מתוך חשש מאלימותו של הנוצרי בשם טאנוס אשר בנה בית מחוץ לחומות וטען לאחר מכן, על בעלות על הקרקע שלא היתה שלו. בינתיים, נתגוררה המשפחה בבית שכור, מחוץ לחומות יפו, ליד מסגד חסן בק כיום. בעבר ליד בית פיינגולד.

בשנת 1892, עבר אהרן שלוש עם כל משפחתו לבית, שבנוה צדק.

כמה משפחות של יהודים "ספרדים" החליטו אף הן, להקים את ביתם בשכונה היהודית הנבנית. הם קנו אדמות מאהרן שלוש, ובנו בתי־פאר, במושגי הימים ההם, בקצה השכונה, מדרום לה, ליד מדרון הוואדי. שני בתים בנו בניו של חיים אמזלג, סגן הקונסול הבריטי ביפו, שמונה גם לסגן הקונסול של פורטוגל ביפו, אשר בשלב מסוים, נבחר כנשיא כבוד של ועד חלוצי יסוד המעלה, שנוסד כדי לרכז את פעילות ההתיישבות בארץ. לימים, בנה גם יהודה הלוי, נכדו של רבי יהודה הלוי מרגוזא בית. ופרט מענין — רוב ה"ספרדים" בוני הווילות, היו גיסים, או לפחות מחותנים. החוט המקשר ביניהם, בו נעסוק בהמשך, הוא אברהם מויאל.

אהרן שלוש, קשר קשרים הדוקים עם רבים מנכבדי יפו, מוסלמים כנוצרים. אף הוא נחשב לאחד מנכבדי היהודים. גם עם אנשי השלטון התורכי, נקשרו קשרים של ממש, עם ה"קאימאקאם", הוא המושל, עם האחראי למכס וכדומה. קשרים אלה נתחזקו, כמובן, במתן מתנות כסף, כנהוג באותם ימים בשלטון העותומאני. "הכרויות" אלה לא הזיקו לאיש מעולם. אהרן שלוש אף השתמש בהן לא אחת, כדי לקדם את האינטרסים של קהילות היהודים השונות, כדי להציל יהודים ממלתעות השלטון, וכדי לקדם את נושאי ההתיישבות היהודית ובתקופה מאוחרת יותר, כדי לקדם את ענייני הציונות.

אהרן שלוש הנהיג את קהילת הספרדים ביפו, לאחר מותו של אברהם מויאל.

ידועה אימרתו של אהרן שלוש, אשר השתמש בה פעמים רבות ובהזדמנויות שונות: "צריך לדבר מעט ולעשות הרבה".

על האדמות, שרכש אהרן שלוש, קיימות היום השכונות נוה צדק, חלק ממחנה יהודה, חלק ממחנה יוסף, שכונת אהרן (על שמו), נוה שלום, כרם התימנים ושפת הים, מן המקום עליו בנוי ה"דולפינאריום" ועד לרחוב גאולה. בשנת תרנ"ג 1893, החליט אהרן שלוש לתת במתנה, שטח גדול למדי לקהילה המאוחדת של ספרדים ואשכנזים ביפו כדי לקיים במקום, בית־קברות "משותף". בית־קברות זה, הוא בית־הקברות שברחוב

טרומפלדור, המתקרא "הישן" ובו החלו לקבור בשנת 1904, כאשר פרצה מחלת הכולירע בארץ־ישראל.

מכירת המגרשים לחברים באגודת "עזרת ישראל", העיקה במשך שנים על אהרן שלוש. בימי שלטון התורכים לא ניתן היה לרשום ב"טאבו" (משרד רישום קרקעות) את שמות הרוכשים. ולפיכך, נשארו כל המגרשים, שמכר אהרן שלוש, על שמו. ולא רק בנוה צדק בלבד, אלא גם בשכונות האחרות, שנבנו לאחר מכן, כגון: כרם התימנים. רשום היה אהרן כבעלים של הנכסים כולם, בשעה שידוע היה לו, כי אין הם שלו. רק בסוף מלחמת העולם הראשונה, כשהשתלטו הבריטים על הארץ, ואהרן היה אז בן קרוב לתשעים שנה, חולה ורתוק למיטתו, הקהיל אליו את בניו והשביע אותם להעביר את הבעלות מן המשפחה אל בעלי הקרקע. שטרי המכר היו בידינו. מאות רבות. בינתיים, חלו שינויים רבים אצל בעלי הקרקע. אנשים מתו. אחרים מכרו את נכסיהם לאחרים. היו בעיות עם היורשים. שנים הרבה עברו, עד שיכולנו לקיים כהילכתה את בקשתו של אהרן. בסך־הכול, עברו כשבע־מאות וארבעים "קושאנים" (שטרי־מכר). עד היום, אינני בטוח שאמנם נרשמו כל בעלי המקום ב"טאבו" כחוק.

בשנת 1869, הגיע קרל נטר למקוה־ישראל. היה לו "פירמאן" (צו מלכותי של השולטן התורכי בקושטא), שנתן רשות, להקים בית־ספר חקלאי במקום. אנשי הכפר השכן, יאזור, פלשו לאדמות מקוה־ישראל ורצו לקבל עליהם חזקה. הפנייה למשטרה לא הועילה. אהרן שלוש גייס בנאים ושלחם למקוה ישראל. העלייה לקרקע של בית־הספר ובניית הבתים עליה, גרמה לכפרים השכנים לסגת.

בשנת 1882, הגיעה ליפו משלחת משונה, שביקרה אצל אהרן שלוש. ארבעה הגיעו כשהם לבושים כ"מיסיונרים", לפי עדותו של בנו, יוסף־אליהו. טענו הללו בפני אהרן שלוש כי יהודים הם, באו לקנות קרקעות להתיישבות היהודים, וביקשו את עזרתו. אהרן שלוש, שרגיל היה ביהודים לבושי "גאלאביות" או לבוש כמנהג המקום, או לבושם של ה"אשכנזים", דוגמת אנשי ירושלים, חשד תחילה, שאין הללו יהודים כלל, שהרי הללו לבושים היו מעילים כמנהג אירופה, ואף כובע משונה, שראו אצל הגויים בלבד. לפיכך, לא ענה ישירות לבקשתם, והזמינם לבית־הכנסת לשבת, כדי לעמוד על מידת יהדותם, ואמנם בשבת בבוקר, עלו המבקרים לתורה, וראה זה פלא, התפילה שגורה בפיהם, אם כי מבטאם "אשכנזי" היה. נרגע אהרן וזימנם לביתו ושוחח עמהם בענייני התיישבות. לבסוף הזמינם לדור אצלו. ואף שני חדרים למשרדים, הקצה להם. נהגו לכתוב מכתבים רבים, וכך נתמלאו החדרים בניירות וב"קורספונדנציה". אגב, העברת הדואר באותם ימים בתוך הארץ, נעשתה על־ידי דואר של מדינות שונות. לכל מדינה, היה שירות דואר קונסולרי משלה, שהועבר באמצעות שליחים עם חמורים ועל־ידי עגלות של אותה מדינה. בשנת 1852, נחנך הדואר הראשון של

351 מניה לעתנו התוכן שמכרנו להלן ישנה לדוגמא היו חלקת לאמה לחצי מהמה
שלוש מלות ולתר ותמצים לאמת מכוכבשות הבינו לעניך תעשה עשר לאמות ולתי כוונתה
שמונה עשר לאמות המונבלת מצד מזרח לאמת הקונה הנו מצד משרב ודך ומן מצד
צפון ומצד דרום לאמת המוכרים שם בית ר' גיטון וזרוע נפתי היו בשנך עלוגה פונק כל
לאמה למשך ישלה לעך עלוך נעלוגה ותמצים פתוק מהם קבלנו לעתנו המוכרים עך ני מלות
פונק והשלר שמונה מלות נעלוגה ותמצים פונק נעשה כהם סתי כלאמכיהל שם המוכרים
למשך עלוגה תורשים מהיום כלמרות ולחר תבלם העך הנו שתפשל לעלי מופטם לעתנו
המוכרים לשנות המוצלקלק שם הקונה הנו בלי עוס לחור ונל הפולמות הנלרכים להקונין
הם של הקונה הנו ולהיה נעשה שני השתקות כיד המוכרים ותקונה .

הקונה — יהושע חיים לעדערבערג — המוכרים

יעקב הירש בן אהרן תפרח

יהושע חיים לעדערבערג

דוגמא אחת לשטר מכר, ליהושע חיים לעדערבערג משנת 1906.

דוגמא שניה לשטר מכר למשה חיים וואלפערט.
חתום בידי "הצעיר אהרן שלוש" משנת 1904.

שטר מכר

מודה אני החתים שמכרתי להלן יהודית בת בנימין הכהן

את חלקת האדמה מהכרם שלי אדמת מולך אשר מדתה אחד מאות אמות (100) על ידים

מרובעות באמת הבנין, המובלת מצד:

מזרח לחלקת גבולה .

מערב לחלקת החובר .

דרום הכך המפרקת לחלקת גברזלוף [illegible] אחת

צפון הכך המפרקת בית יהיל חמוכה .

מחיר האדמה הנז' הוא אלפת אלפים ומאת חמש פרנקים (2500)

שקבלו המוכרים במזומן מך אלפים פרנק (2000) והשאר אלף ומאת חמש פרנקים

(500) שנשאר הלום אשר על הקונה לשלם לבעלי מי שייך אותו תשלר .

ומוכן לעשות המוצאדקא כנימוס הממשלה יר"ה, וכל ההוצאות הצריכים לזה הם על הקונה הנז' ונעשו

שתי העתקות ביד הקונה והמוכר. יפו, ת"ו. 22 אדר שנת תרע"ר 18/2/14

הקונה יהודית בת בנימין הכהן

המוכר
בנימין נגרן
אלחם
יפו

דוגמא מודפסת של שטר מכר מאוחר משנת 1914.

הקונסוליה הצרפתית, ולאחר מכן, נפתחו גם האוסטרי, הרוסי, הגרמני, האיטלקי, המצרי והתורכי. הדואר האוסטרי, שרכש מוניטין טוב במיוחד, הגיע גם למושבות היהודיות. בשנת 1913, נחנך אף הדואר של הקרן הקימת לישראל שחולק על־ידי תלמידי הגימנסיה העברית "הרצליה", ולצורך זה הונפקו בולים מיוחדים. לא נרגעה המשפחה מביקורם של הארבעה עוד ימים רבים, כי בכל זאת גבר חשדם כי אין הללו יהודים, וזאת בעיקר, משום שלא הניחו כלל תפילין. רק משנקפו הימים, באו "חובבי ציון" ונוסדו המושבות החדשות, ולאחר שהחליפה המשפחה דברים עם יחיאל מיכל פינס, נתקררה דעתם של החשדנים. הארבעה היו, זלמן־דוד ליבונטין, שהיה לאחר מכן, מנהלו הראשון של בנק אנגלו־פלשתינא (כיום בנק לאומי לישראל), ואחיו צבי הירש ליבונטין, פריימן ממייסדי ראשון לציון, וברגר מיסוד המעלה. אגב, השפה המשותפת היחידה עם הארבעה, היתה עברית. וכך שוחחו, אם כי במבטא שונה, אהרן, במבטא צפון־אפריקני, והארבעה, במבטא אשכנזי. כך שוחחו, עוד לפני ש"מחיה" השפה העברית אליעזר בן יהודה החיה אותה. פרט לדירה, שנתן אהרן לצורכי המשרד, הוא קנה עבורם גם את הרהיטים המתאימים לכך.

בשבת שלפני העלייה לקרקע של אנשי ראשון־לציון, נתכנסו המיועדים להתיישב, בבית־הכנסת שלוש, וקיבלו את ברכת "מי שברך" מפיו של אהרן שלוש.

שלושה־עשר ראשוני ביל"ו, התארחו בביתו של אהרן שלוש, ביום עלייתם לארץ, וכובדו בארוחה נכבדה.

מאחר שהיהודים בני עדות המזרח הגיעו ראשונים ליפו, וחלקם אף הספיק להיטיב את מצבו הכלכלי ושיפר את קשריו עם השלטונות, ראו עצמם ה"ספרדים", בעלי זכות יתר, ודרשו לעצמם את ההנהגה ברבנות, ב"חברה־קדישא" ובשחיטה. אי־ההבנה ואי־ההסכמה בין העדות, גברו והלכו. גם למריבות קשות הגיעו.

אחרי שיחיאל מיכל פינס, עסקן ותיק, מראשי היישוב "החילוני", איש בעל השכלה רחבה, מחבר מילון עברי, סופר וקנאי לשפה העברית, איש קשה ועקשן גדול, החליט לפרסם כרוז, הקורא ל"אחינו האשכנזים" להתאחד ביפו, התחילו אז התנגשויות אלימות בין העדות. הכעס אצל ה"ספרדים" גדל, והללו פרסמו כרוז, נגד כרוזו של פינס. באותם ימים, נתמנה רב אשכנזי חדש ביפו, נפתלי הרץ הלוי שמו. רב זה, היה בעל יוקרה רבה ומקובל גם על העדות האחרות. לאחר כמה מפגשים בין ספרדים לאשכנזים לבין פינס, הוחלט שיש לאחד את כל עדות היהודים ביפו לעדה אחת. בכרוז, שהפיצו, נכתב בין השאר: "לא ייאמר עוד אשכנזי וספרדי", "ותהיא יפו אור לארץ־ישראל כולה", "ותהי עדה אחת וקהילה אחת", "לא ישאל עוד איש בשר שחיטה מי הוא, ואכלו בשר אלה את אלה, והתפללו בבית אחד". על הכרוז חתמו, בין השאר, יחיאל מיכל פינס, ושמעון רוקח

מה״אשכנזים״ ואהרן ן׳ שלוש (ה־ן׳ קיצור הוא ל״בן״. בן שלוש), יוסף ארווץ, יוסף ד. משה, ונסים כהן מה״ספרדים״. כבר אז, היתה בעיה של ״מיזוג גלויות״, וכבר אז, בשנת 1890, ה׳תר״ן, התייצב הס״ט (ספרדי טהור) אהרן שלוש עם הדוגלים בהקמת קהילה אחת, לכל עדות עם ישראל. בשנת תרנ״א, נבחרו לוועד הקהילה ארבעה ״יהודים ספרדים״ כחברים. ביניהם אהרן שלוש.

אשר למתיחויות בין העדות, שאנו מרגישים בהם גם היום, היו כאלה גם בעבר. בגימנסיה ״הרצליה״ היה מורה בשם דר׳ חיים הררי. אדם נפלא, משכיל מאוד. מתמצא היטב בשירה ובספרות, במיוחד בצרפתית. הוא ייסד את התיאטרון העברי הראשון ביפו. אהבתי מאוד את פתיחותו ואת נועם דיבורו. בעת שנברתי בארכיונים, מצאתי תכתובת ארוכה, בינו לבין ועד אחוזת־בית, ועד תל־אביב. במכתב מיום כט׳ ניסן ה׳תרע״ג (1913), הוא כותב: ״רכשתי מגרש ליד מגרשו של האדון לב״, ״בין שני המגרשים, יש פיסת קרקע קטנה, שמסר האדון מויל (הכוונה לשמואל מויאל), לספרדי אחד״. (האדון מויל, איש מכובד הוא, אף ש״ספרדי״ הוא והשני סתם ספרדי, משום שאינו נמנה עם העילית). מאחר שבאותה עת, על־פי דרישתו של מנחם שיינקין שלא להרשות פתיחת חנויות בתל־אביב, כדי שתישאר ״פינת חמד ירוקה״ רצה חיים הררי, לסבר את האוזן של הוועד ומודיע, כי אותו ״ספרדי אחד״ רוצה להקים איטליז במקום. הוועד, מטפל בעניין באותו ניסוח, ובשנת 1915, פונה למויאל, והלה מסכים למכור את פיסת הקרקע לחיים הררי. חיים הררי, פונה שוב לוועד, בשנת תרע״ט (1919) ומבקש להקים במקום חנויות. המונח ״ספרדי אחד״ מופיע מדי פעם בהחלטות הוועד בתל־אביב, וכן גם בתלונות התושבים. מביטוי זה, מוציאים משום מה את בני שלוש, מויאל, קורקידי ואבולעפיה. ייתכן שמשום שהללו (פרט למויאל) הצטרפו למייסדי אחוזת־בית. אותו המונח, חוזר לאחר מכן, בהקשר לעבודה עברית.

אהרן שלוש היתנה את השתתפותו בוועד הקהילה בחובה לדבר עברית באסֵפות הוועד ולא להיגרר לשפת האידיש. אגב, לעג הגורל הוא, שמייסד ה״עדה האשכנזית ביפו״, שפילג למעשה את קהילת היהודים ל״אשכנזים״ ו״ספרדים״ היה לא אחר מאשר מיודענו, יחיאל מיכל פינס, יוזם ה״אחדות״ שהכעיס את ה״ספרדים״ בכרוז שפרסם, בו נאמר ״הנה חזרתי והפכתי לעדה״ (אשכנזית).

המשפחה עברה לביתה, אשר בנוה צדק, על בית־הכנסת ״שלוש״, שנדד תמיד אִתה, בשנת 1892, ה׳התרנ״ב. בניית הבית ארכה מעל למצופה. הבניין גדול. הגדול שבבנייני הסביבה. קומותיים. כל קומה בגובה של שישה מטרים. חדרי ענק. מרפסת גדולה המשקיפה מערבה לגנים ולפרדסים ומשם הלאה עד ליפו, המתגלה כתמונה על הגבעה, על בנייניה, כנסיותיה וחלק מנמלה. מסביב לבית, היתה גדר גבוהה, למעלה משני מטרים וחצי גובהה

— לביטחון, ושער ברזל קבוע בה. נוצרו כולם בבית־החרושת לחומרי בניין של האחים שלוש.

חלק ניכר מתושבי השכונה כבר גרו במקום. כולם יהודים. מרכזי הקניות, המסחר וה"תעשייה", היו עדיין ביפו. כביש לא היה, ודרך סלולה ומסילת ברזל אף הם טרם קמו. המרחק מיפו רב היה. עמק, ספק ואדי, היה בגבולה הדרומי של השכונה. הירידה אל הוואדי והעלייה בו, היו מסוכנות לעגלות. המסורות במשפחה מספרות, כי ביום חורף גשום, נתהפכה עגלתו של אהרן שלוש, ובנס לא אירע לו דבר. המושל התורכי החליט בעקבות התאונה, לבנות גשר מעל לוואדי, הלא הוא גשר שלוש הקיים עד היום הזה. אהרן נתמנה גם לקבלן הבונה את הגשר. הוואדי, הוא תוואי הרכבת יפו־ירושלים. כיום, משמש הוואדי כמגרש חניה למכוניות.

אהרן שלוש היה באותם ימים גם החלפן — בנקאי של השלטונות, הלווה להם כספים, וקיבל מהם כספים, לצורך תשלומים שונים של השלטונות. כך היה הוא, החלפן בבניית מסילת הברזל מיפו לירושלים. נתפרסמה הידיעה בעיר, כי בבית, שבנוה־צדק, מתרכזים סכומי כסף נכבדים. בליל שבת אחד, בשנת ה'תרנ"ה — 1895 בחצות, הבחין אהרן שלוש בתנועת אנשים ליד הגדר החיצונית בבית. הבית הגדול עמד במרכז הגדר הגבוהה. לשאלות אהרן שלוש מי הם אלה המנסים לפרוץ, לא היתה תגובה. אהרן קרא את בניו לעזרה, והללו יצאו דחופים עם שני אקדחים, שנמצאו בבית. מחמת הבהלה וההתרגשות, החליפו הבנים את הכדורים, שהיו בני קוטר שונה, והאקדחים לא פעלו. שומר הבית נתפס בידי השודדים, ונקשר בחבלים. כשהשכנים מסביב, הקימו קולות זעקה, ברחו השודדים. משנודע דבר האירוע ל"קאימאקאם", החלו לחקור בדבר, והעלו בידם חרס. פרט למכשירי הפריצה, שנשארו במקום, לא העלו דבר. מאז, שלח המושל חמישה־עשר חיילים, כדי לשמור על ביתו של אהרן. הללו שוכנו באוהלים ברחוב רוקח במגרש ריק, והוטל על התושבים לכלכלם. עיקר העול נפל על אהרן שלוש. לאחר כחודשיים של שהייה במקום, באו מים עד נפש. אהרן שלוש, פנה ל"קאימאקאם" וביקש להסיר שמירה מכובדת ומכבידה זו.

בשנים 6—1905, הגיעו לארץ פליטים יהודים, בעקבות הפרעות בקישיניב. אהרן שלוש וחיים אמזלג דאגו לקליטתם הראשונית. את הנשים הכניסו לבתים, ואת הגברים ריכזו בחצר היהודים (דיר אל יאהוד), "עד שיסתדרו". שם שהו כשישה שבועות. זו היתה אז מצוות קליטת עלייה. אהרן שלוש אף התבטא בפני זלמן דוד לבונטין כי "מצווה ראשונית היא לקלוט עלייה".

בשנת ה'תרע"ו, ביום 13.12.1915, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, הגיעה ליפו ספינת מלחמה צרפתית של בנות הברית, אשר נלחמו בגרמניה ובתורכיה בת בריתה. הספינה היתה אמורה להפציץ את בית־החרושת של הגרמני ווגנר. בית־החרושת נחשב בזמנו למייצר נשק

ולפיכך נבחר כמטרה להפגזה. בית־החרושת נמצא בדרומה של שכונת נוה צדק, ליד הוואדי, והוא חלק משכונה גרמנית בשם "ואלהאלא". כילדים, מסתכלים היינו מתוך חצרו של אמזלג במסתורין של בית־החרושת, שהיה "ענק" במושגי הימים ההם. בעצים הגדולים, שבחצר, בבניינים הגדולים, בסדר ובניקיון, ששררו בו.

מלחמת העולם הראשונה, נוהלה על־ידי "ג'נטלמנים". משהגיעה הספינה אל מול חופי יפו, הזהירו אנשי הספינה את תושבי יפו מראש. הם העבירו הודעה, שעל התושבים להתרחק מבית־החרושת ווגנר, משום שעומדים הם להפגיזו. ההודעה ניתנה על־ידי הכרוז הממשלתי בזו הלשון: "מחר בשעה ארבע, שהיא עשר "פרנג'ית", תפגיז אנייה צרפתית את העיר. על התושבים להישאר בבתים ולא לצאת לרחוב". ואמנם, נתכנסו התושבים בבתיהם והתרחקו מן המקום. לאחר מעשה, נודע לאנייה הצרפתית, כי ההרעשה, לא הסבה נזק ניכר לבית־החרושת ווגנר וכי רק הקומה השנייה נפגעה, ולפיכך, לא נפגע כושר הייצור. האנייה חזרה, ובתאריך 9.1.1916 הפגיזה שנית. הפעם נפגעו גם בתים. ב־25.2.1917 התקרבו שבע אניות של בנות הברית ובשעה 07.00 הפגיזו ללא אזהרה מוקדמת, "כנהוג", את בית־החרושת ווגנר. הפעם לא דייקו, והפצצות נפלו בנוה־צדק לא רחוק מבית־החרושת ווגנר. בשעה 10.30 ניחת פגז, שנטה ממסלולו על ביתו של אהרן שלוש, בקומה השנייה, פרץ את הקיר וזעזע את הבית. אהרן שלוש נמצא אז במיטתו. עם פגיעת הפגז בבית, עף אהרן עם מיטתו מהקומה השנייה עד לחצר. בן שמונים ושבע היה אז הזקן, ונחת ללא פגע עם המיטה. אבנר, נכדו, בנו של יוסף־אליהו נשאו על כתפיו והביאו לרופא. תושבי תל־אביב, ששמעו את מטר הפצצות, יצאו מן הבתים, ורצו לעבר החולות שמסביב, כדי להתרחק מן הסכנה.

על אישתו ה"עיראקית" של אהרן, שרה, ממשפחת ברוך, אין אנו יודעים דבר. בני משפחתה נהגו לבוא להתפלל בבית־הכנסת "שלוש". הזקנה טיפלה בילדיה ורחוקה היתה מפעילות חברתית כלשהי. בת למעלה משבעים היתה, אולי שמונים ואולי פחות. היא נפטרה בח' סיון ה'תרע"ח (1918) בגלות, בכפר ג'מאל, שליד טול כרם. באותה תקופה, גורשה המשפחה עם כל תושבי תל־אביב על־ידי התורכים בעת מלחמת העולם הראשונה. ונקברה במקום. בהלווייתה, השתתפו כל תושבי כפר ג'מאל, ובני המשפחה, כארבעים נפש. על קברה הוצבה מצבה, "כדי שחיות רעות לא יטרפוה". רק לאחר חודשים הרבה, היא הועברה לבית־הקברות, שברחוב טרומפלדור בתל־אביב. אגב, על מצבתה, נכתב שרה די־שלוש, שמשמעותו מ"בית שלוש", שוב שם חדש למשפחה.

כן נפטר גם אהרן שלוש. והוא בן אחת ותשעים שנה במותו. שבע חיים, פעילות, חוויות והרבה נחת. הוא זכה לעלות ארצה, להשתתף בחוויית יסוד הקהילה היהודית ביפו: ראה בתחילתה של העלייה הגדולה של יהודים

מכל קצווי תבל, ובמיוחד ממזרח אירופה. הוא גם הקים יחד עם עוד רבים וטובים — שכונה, שהיא כולה יהודית, עשה חייל ברכוש; ראה כיצד משפחתו גדלה והולכת, וזכה לידידים רבים, יהודים ומוסלמים ונוצרים. הוא גם זכה להערכתם הרבה של השלטונות העותומאניים ועזר להקים ישובים יהודים חקלאיים, ושמע על ייסודה של ההסתדרות הציונית. הוא גם ראה כיצד משתתפים בניו ביסודה של העיר העברית הראשונה, ונכח בארץ, לכשהגיעה הידיעה על הכרזת בלפור. אכן שבע ימים ושבע רצון היה משנקרא לישיבה של מעלה. נפטר ב־ה׳תר״פ, 1920, בי״ט בניסן, בחול המועד פסח, ונקבר בבית־הקברות הישן, שברחוב טרומפלדור ליד שרה אישתו.

אף שאהרן שלוש לבוש היה כל חייו ב״גאלאבייה״ הצפון־אפריקנית, כשדרך דיבורו אף היא, בעגה צפון־אפריקנית — ״מוגרבית״, וכן גם בתפילות, הרי שבחיי יום יום, קנה לו את מנהגי המקום, זאת, בהשפעת הסביבה שהיתה רבה. המשפחה נוהלה, כפי שנוהלה משפחה מורחבת אצל בני־ערב, כשהקופה היתה בידי אבי המשפחה. הבנים הנשואים גרו עִמו שנים הרבה, עד ש״יצאו לחירות״. האב קבע אם, מתי ועם מי ינשא הצאצא. האב קבע אם, ומי ילמד, ומה ילמד והיכן. התפקידים האחרים, המוטלים היום על המדינה ושאר מוסדות ציבור כגון: ביטוח לאומי, ביטוח בריאות, פנסיה, ביטוח חיים, חינוך חינם, לא היו, כמובן, בזמנו, ולפיכך, נשא האב, באחריות לכל אלה. אפילו הקביעה אם, לאן, מתי ומי יצא לטיול, כל אלה נקבעו על־ידי האב.

הזיקה הראשונה, והתלות הרבה היו איפוא למשפחה, לאב ולבית. מובנים איפוא הקשרים ההדוקים בתוך המשפחה, ובעיקר היראה והכבוד, שרחשו הכול לאב ולעוצמתו. הזיקה השנייה, היתה לקהילה ולבית־הכנסת, שבמרכזה. בית־הכנסת שימש מקום המפגש הקבוע, היומי, של כל העדה. שם התפללו, שוחחו, ריכלו, עשו עסקים ותכננו את העתיד עם האחרים. בית־הכנסת היה, כאמור, גרעינה של הקהילה, והקהילה גרעינו של הישוב היהודי, הישוב, שהצמיח את מדינת־ישראל.

מימין לשמאל: אהרן שלוש ובניו: יעקב, יוסף אליהו, אברהם חיים,
ליד הבית ברח' שלוש. עדיין בן קומה אחת.
התצלום: מסוף המאה ה־19.

פרק ה

התרבוש

לדודי יקירי, להלל. את יוסף־אליהו שלוש ואת אישתו שמחה־פרחה, היא ה"באבא" – הוריך – ייתכן והכרתי טוב ממך. את התקופה הקשה והמעניינת, עברת בצרפת ורחוק היית מן הבית. לימודיך, אהבתך, חבריך, כולם בצרפת היו. וזאת בשנות העשרים ותחילת שנות השלושים. חבל שלא היית כאן אז.

אתה זוכר אותו? את יוסף־אליהו? קל תנועה היה, נמוך קומה, שערותיו ישרות, זקופות וקצוצות קצר, כמברשת. שערות קשות, לבנות, עם קצת צבע אפור. אין זכר לקרחת. שפם לו וזקנקן קצוץ קצר. גופו מוצק, בינוני. וה"באבא", אישתו, רזה, קמוטה מאוד, גבוהת קומה, שקטה, לעומת קולניותו של ה"זקן". הוא סוחר ממולח, עסקן ציבור בעל נשמה, מדבר על דברים שברומו של עולם, מפגין סמכותיות רבה כלפי הסובבים אותו. והיא שתקנית, חזקת אופי, המנהלת למעשה בשקט ובבטחה את ה"שבט" כולו. בחום. באהבה. משתיקה את ילדיה וכלותיה במבט עין, ובדחיקת רגל מתחת לשולחן, וב"ניד עפעף". "שלא ירגישו". והוא עסוק בענייני "פוליטיקה" ועסקים עד מעבר לראשו. בלשוננו היום: הוא מזכיר חוץ, והיא מזכירת פנים, והחולשת על "מאגרי הכוח".

בשנת ה׳תרל"ב 1872 נולד בנו השני של אהרן, שנקרא יוסף־אליהו על־שם שני בניו של אברהם, שטבעו בים חיפה, ביום עליית המשפחה לארץ.

ארץ־ישראל בשנת 1872, בשלה היתה להתיישבות ולהגשמת הציונות. הביטחון בדרכים נשתפר והלך. העולים שהגיעו מכל קצווי תבל זרמו כזרם דק, אולם קבוע למדי. רעיונותיהם של הס ופינסקר עם חוברת ה"אוטואמנסיפציה" שלו, עוררו הדים, בעיקר, במזרח אירופה. אנו עומדים בפתחה של תקופה, שנקראה "העלייה הראשונה". כבר ראינו, שעלייה ראשונה ממש לא היתה מעולם. עולים יהודים הגיעו מאז ומעולם

לארץ־ישראל. הרבותא ב״עלייה הראשונה״ היתה ברעיון החזרה לקרקע, להתיישבות, ולרכישת האדמה ובעיבודה.

יוסף־אליהו נולד בפתחה של תקופה רבת עוצמה בארץ־ישראל ובעם היהודי. בשל המפגש עם קבוצות, שהגיעו מתרבויות שונות, חל שינוי גדול באורח חייו. מבנה המשפחה המורחבת המסורתית התפורר והשפיע עליו לא מעט. חייב היה להתבונן ולחזות בירידה רבה של הזיקה אל הדת. אל בית־הכנסת. הוא לא היה ״צפון־אפריקני״, אלא תוצר ארץ־ישראלי, שחי בחלק הראשון של חייו בסביבה ערבית, ובחלק השני בסביבה יהודית, זרה לו במקצת. מנהגו, לבושו ושפתו, כאלה של שאר תושבי הארץ: יהודים, כמוסלמים וכנוצרים. הוא היה עדיין בחזקת ס״ט (ספרדי טהור). בניו ובתו, שבעה במספר, כולם כאחד, מילאו את בקשתו המפורשת ״להתערבב״ עם העדות השונות, ואמנם נישאו כולם ל״אשכנזים״. הדור, שלאחריהם, כולו מעורב הוא. ״פרדות״. חצי ״ספרדים״ חצי ״אשכנזים״. אין הם רשאים להוסיף לשמם ס״ט, כפי שנהג אבי־סבם אהרן.

מזל היה לו, שנולד בבית גדול ומרווח, כשחלקו של הבית שימש כבית־כנסת, וחלקו כבית מדרש לחכמים. מינקותו שאב מסורת, סדר חיים מתוכנן בכל יום מימי השבוע, ובמשך כל היום. תפילה; לימודים והתבוננות במעשיו של אביו. חינוכו הפורמאלי כלל ״חדר״ כנהוג, וכן מורים פרטיים, ששכר לו אביו. הספיק ייספיליהו (כך נקרא יוסף־אליהו בפי אשתו) ללמוד בבית־הספר כי״ח (כל ישראל חברים). וכן הספיק להגיע בגיל שש־עשרה לביירות, וללמוד בבית־הספר ״תפארת ישראל״, שבהנהלתו של זכי כהן, מחנך בעל מוניטין ודמות מיוחדת במינה. כאן, הוא למד לימודים כלליים, וכן למד ערבית וצרפתית. שנים הרבה לאחר מכן, נעזר מאוד בצרפתית, כשניהל את כל התכתובת העִנְפה עם חברות צרפתיות בחוץ־לארץ. חלק ניכר מההתכתבות המשרדית שלו בתוך הארץ, אנו מוצאים אף כיום, כשהיא כתובה צרפתית. בערבית, כתב אף מאמרים פוליטיים בעיתונות המקומית, במטרה לענות למשטינים ולמסיתים ערביים. העברית היתה שגורה בפיו, אולם כתיבתו, בכתב רש״י היתה, כמנהג המקום, וכמנהגו של אביו אהרן.

בתמונות מתקופת היותו בן שש־עשרה שנים, נראה, כשהוא חבוש ״תרבוש״. מאז ועד יום מותו, מתלווה היה התרבוש אליו. לא תמיד חבשו לראשו, אולם תמיד היו לרשותו כמה תרבושים בגוונים שונים. מהאדום־אדום ועד לכתום. תרבוש טוב, היה יקר מאוד. בארץ, נתפתחה אז תעשיית תרבושים נכבדה. החומרים מהם נעשה התרבוש יקרים היו, והיו הבריות מתהדרים בתרבושיהם. וכל היפה יותר והיקר יותר — נכבד יותר.

בגיל שבע־עשרה שנים היה, כשנקרא אצל אביו ו״נשאל״ אם הוא מוכן להינשא לפרחה־שמחה, בתו של אברהם מויאל (נולדה בשנת 1874), בת החמש־עשרה. השנה היתה שנת 1889. פתח־תקוה היתה אז בת אחת־עשרה שנים (מיום ההתיישבות הראשונה), ראשון לציון היתה בת שבע

שנים. ייספיליהו, כעדותו, אף שרצה להמשיך וללמוד בביירות, הסמיק ו"קיבל בשמחה" בשורה זו. כדבריו: "אסור לי בהחלט להרהיב עוז בנפשי ולהתערב בענייני הורי(?)". וכך הוחלט על נישואין.

פרחה־שמחה, הכלה המיועדת, לא ידעה כלל על האירוע. משחקת היתה עם חברותיה בקפיצה בחבל. קראו לה הביתה ובישרו לה כי עומדת היא להינשא ל"בחור חשוב". שמעה. הסמיקה. וחזרה לקפוץ בחבל.

אביה של פרחה־שמחה, אברהם מויאל, נולד ברבאט, שבמרוקו, בשנת 1850, ו"עלה" בשנת 1852 לארץ עם אביו, אהרן מויאל, כשהוא בן שנתיים בלבד. תחילה לחיפה, ושלוש שנים לאחר מכן, נדדו ליפו ונשארו שם. אהרן מויאל הביא עמו כסף רב ממרוקו. אברהם שמואל הירשברג, שסייר במזרח בשנים 1899 — 1900, כותב: "בין האשכנזים יש עשירים, שהונם מגיע ל־30,000 ואפילו ל־70,000 פרנק. בין הספרדים יש עשירים יותר. ואחד מהם, מויאל, מגיע למיליון. בני קהילת יפו צהובים זה לזה ויורדים איש לחיי רעהו". מויאל קנה אדמות ובנה מבנים לחנויות ולדירות. בזול בנה. איתרע מזלו הטוב, ובאותה תקופה נהרסו והלכו חומות העיר ביפו. מויאל קיבל זיכיון מהשלטונות לפרק את חומת יפו. נלקחו אבני החומה בידי פועליו של אהרן מויאל ושימשו לו חומר בנייה זול, טוב וחזק. כך בנה מויאל שטח חנויות גדול בדרומה של יפו, שנקראה בפי העם "חצר מויאל", (כיום ליד סמטת החלפנים). אהרן מויאל הרחיב את עסקיו גם לתחומים אחרים. הוא ייסד בית־כנסת ליד ביתו, ו"בית ועד לחכמים". באחרית ימיו, עבר להתגורר בירושלים. ואילו בניו נשארו והמשיכו לעשות חיל ביפו.

אהרן מויאל שימש כראש העדה המוגרבית אחרי מותו של אברהם שלוש, והיה לחבר היהודי הראשון במג'לס (המועצה) של יפו.

מגדל השעון הניצב כיום מול בניין המשטרה ביפו, נבנה מאבני החומה שהקיפה את יפו ונתרם על־ידי בנו של אהרן, יוסף בק מויאל.

בנו, אברהם מויאל, למד בתלמוד תורה ביפו, אצל אליהו בן שמול, והמשיך בישיבה של רבי יהודה בן טובו, בירושלים. הוא הוסמך לרבנות שם, והיה גם שוחט ובודק. כן היה מוהל, שעשה את מלאכתו לשם שמים, ולא על מנת לקבל פרס. אברהם למד צרפתית וערבית אצל מורים פרטיים.

אברהם מויאל נתקל בידיעות על ר' יהודה אלקלעי והפך למעריצו. הוא החל להתעניין בתחילתה של התנועה ליישוב הארץ. הוא קרא את ספרו של משה הס "יהודה וירושלים", ואף נפגש עמו באירופה. הוא נהג לתרגם למשפחתו ולידידיו קטעים מספרו זה של הס.

אברהם מויאל, שנולד ובפיו "כפית כסף", יכול היה להרשות לעצמו להיהפך לעסקן ציבור. קשריו עם השלטונות היו מצוינים.

הוא נתמנה לנציג הכלכלי של "האליאנס" בארץ־ישראל, ולאחר מכן, כחבר בצוות שבדק את הקמתו של בית־הספר "האליאנס" בארץ. כן, שימש

כבא־כוח הברון רוטשילד שכספיו אשר שלח, עברו באמצעותו.

בשנת 1885 נשלח ק.ז. ויסוצקי, כבא־כוח "חובבי ציון", לארץ־ישראל, ופגש באברהם מויאל. ויסוצקי הצליח לצרף את מויאל ל"חובבי ציון", שהפך לנאמנה הראשי של התנועה בארץ. אגב, לאחר מעשה נסתבר, כי ויסוצקי פעל מעט מאוד בארץ, וכי מעשהו החשוב ביותר היה מינויו של אברהם מויאל. רכישת האדמות, המגעים עם השלטונות, הפעלתם של "חובבי ציון" בעת בניית מגוריהם בניגוד לצו השלטונות, הדרכתם של "חובבי ציון" כיצד לנהוג עם שכניהם ועם השלטונות, בכל אלה ניכרה ידו של אברהם מויאל.

הוא גם עזר לאיכרי פתח־תקוה, ואף השפיע עליהם לקבל שתי החלטות. האחת: אין תמיכה למי שאינו מעבד את אדמותיו. השנייה: יש להעסיק רק יהודים. ההחלטות הללו נתקבלו על־ידי האיכרים ואף אושרו לאחר מכן, במרכז חובבי־ציון באודיסה.

בגדרה: כאשר התאנו אנשי הכפר הערבי קטרה לבילויים בגדרה, שיחד אברהם מויאל את הקצין, והבעיה נפתרה.

בקסטינה, היא באר־טוביה, לא נתנו השלטונות התורכיים רשות לאיכרים לבנות בתים. הללו פנו לאברהם מויאל, והלה הכין קרשים וחומרי בניין מראש, והורה לאיכרים לבנות תוך לילה אחד את המבנים, ללא רשיון, ובתנאי שיספיקו להעלות גם גגות על המבנים. וכך הוה. השלטונות לא יכלו להרוס מבנים עומדים, וזאת לפי החוק העותומאני. המושל קרא לאברהם לאחר שבועיים ונזף בו קשות. מויאל טען, שהמבנים הם רק צריפים. המושל הרים את קולו ואברהם מויאל ענה לו שהוא נתין צרפתי. הדבר הרגיע את המושל, והאירוע עבר בשלום. אברהם היה גם מעורב בהקמת יסוד־המעלה שבגליל.

ויסוצקי כתב לד"ר ל. פינסקר על אברהם מויאל כי: "יליד הארץ הוא, יודע בטוב טעם את השפה המדוברת, רב תושייה, יודע להלוך עם החיים לרוח היום, בעל כוח אביר ורצון נמרץ. מעורב עם הישמעאלים, שריהם ונכבדיהם, על פיו ועל־ידי השתדלותו נבנה המוסד עקרון. כל הכסף, שמוציא הנדיב הידוע על ראשון לציון ועקרון, הולך על־ידו. רבות יגעתי עד אשר עלה בידי כי יקבל עליו את המשרה פה".

אברהם מויאל נחשב לאפוטרופוס של אנשי בילו"ו. לכשהשיא לו י.ל. פינסקר עצות, כתב לו: "אבקש את אדוני לבלי סבב אותי בכל עת בהמון עצות מרחוק". וכן כתב לו כנגד "הרכב אלופים לראשי", ו"הנני אחראי לפועלי". איש תקיף היה. גם עם אנשי בילו"ו וגם עם השלטונות. תמיכתו בהתיישבות בפתח־תקוה, ביסוד המעלה, בעקרון, בגדרה ובראשון לציון היתה איתנה, והוא דרש מחובבי ציון ומהברון רוטשילד לא רק לתמוך אלא לאפשר להם תשתית כספית איתנה, "עזרה מן המסד אל הטפחות".

אברהם מויאל דרש בבתי־הכנסת נגד הפרושים בירושלים, כאדם שייצג

את הדור החדש, הרוצה לחיות על עבודתו, לדבר עברית, להתיישב בארץ ולבנותה, בניגוד לרוב הדעות שביישוב הישן. הוא נחשב למנהיג העתיד של היישוב ביפו וליורשו של רבי יהודה הלוי מרגוזא.

דומה, שהוא היה היהודי־הספרדי בן הארץ הראשון, שהיה לציוני. מויאל לא ידע לכתוב עברית, מזכירו היה אליעזר רוקח שתרגם וכתב את מכתביו בעברית עבורו.

אברהם מויאל נשא לאישה את בתו של הרב יוסף בן־נון. בשנת 1886, בהיותו בן שש ושלושים שנה, דרך על מסמר חלוד ומת כעבור כמה ימים מהרעלת דם. תקוות אנשי ביל"ו, שתלו במויאל, נכזבו. ד"ר חיסין מראשוני הביל"ויים כתב ביומנו: "בעת הלווייתו, היו כל בתי המסחר היהודים סגורים, כמעט כל יפו האירופית, סוחרים, קונסולים, באי־כוח הממשלה, בני כל המושבות, הילכו בראש מורד".

השידוך בין אברהם מויאל ואהרן שלוש עלה יפה. יוסף־אליהו נתגלה כבעל יזמה רבה בעסקים; אהב לנסות תחומי עיסוק שונים ובהצלחה רבה. הוא ניחן בסקרנות רבה ורצון רב ללמוד ולהתנסות. פרחה־שמחה היא ה"באבא" נתגלתה כאישה מתונה בהליכותיה, חכמה מאוד, אף שלימודים נחסכו ממנה. בעלת אופי חזק, היודעת מה רצונה והמגיעה ליעדיה באורך רוח ובסבר פנים יפות. כולה חכמת חיים ושופעת חום ואהבה אין־קץ.

יוסף אליהו למד אצל אביו את מלאכת הצורפות. גאווה מילאה את לבו ואת לב אביו כאשר הצליח ליצור בעצמו תכשיט זהב לפי "דמיונו" בלבד. כמובן, הוא עקב גם אחרי רזי החלפנות של אביו.

בימי החופשה מלימודיו בביירות, נערכה חתונתו ביפו. הבחור הוזמן אל סבה של הכלה המיועדת, שאביה אברהם מויאל כבר נפטר באותה עת. הסב הישיש, אהרן מויאל, הוציא חבילת מטבעות זהב, ו"ציווה" את יוסף־אליהו לספור את המטבעות. הבחור ספר מאתיים נפוליאון זהב. אז הכניס הישיש את המטבעות לתוך שקית בד, ונתנה ביד ה"חתן". זו היא ה"נדוניא", לזאת נתוספו גם 4,000 פרנק וכן נוספו לה מלבושים רבים, (בלשונו: "הגונים") שניתנו ל"כלה", נוסף על אביזרים לבית. נישק החתן המיועד את ידו של הישיש ונפרד ממנו וממשפחת מויאל עד לחתונה. אהרן שלוש, התחייב מצִדו "לפרנסני לא פחות מחמש שנים".

החתונה נחוגה ביפו ברוב עם. לשם באו יהודים, נוצרים, מוסלמים ואף אנשי השלטון. אסכנדר עווד, מי שהיה הבעלים של העגלות ביפו, שלח שבע עגלות מקושטות בירק ובפרחים, זאת, כדי להוביל את כל האורחים מבית־הכלה אל בית־החתן. בית־החתן הוא הבית המיועד גם למגורי הזוג הצעיר ביחד עם משפחתו של אהרן שלוש. הבית, שנרכש בשכירות, היה כבר מחוץ לחומות יפו, מול בתי פיינגולד, כיום ליד ה"דולפינאריום", זה היה בשנת 1889. אולם, לנוה־צדק הם עברו להתגורר בשנת 1892.

ייספיליהו קיבל חדר במשרדו של אביו והחל להיות "חלפן". מאחר שלא מצא בכך סיפוק, החליט לסחור בחומרי בניין. זאת, לפי הצעתו של בן־דודו, יהודה כרסנטי, שהיה מורה במקוה־ישראל. תחילה עבד אצל גרמני נוצרי בשם ברללה, שם למד את פיתולי המנהל במכס ובנמל, קשר קשרים עם סוחרים ועם אנשי השלטון, ובשנת 1889, פתח חנות לחומרי בניין, בשדרות ירושלים. שלושים ותשע שנים עמדה החנות במקום זה, עד שהחליט בנו אבנר להעבירה לרחוב הרצל, פינת רחוב יפו־תל־אביב. קרוב למאה שנה לאחר פתיחת החנות, לאחר המאורעות, מלחמת העצמאות, ויישובה של יפו, אפשר לראות שרידים של הכתוב על המבנה בן הקומה האחת של החנויות — CHELOUCHE FRERES, האחים שלוש. שיני הזמן לא יכלו לטשטש את הצבע והכתב, ואף לא מחקוהו כליל.

המסחר נתרחב והלך. ייספיליהו הקפיד על שמו הטוב, על מחירים ועל אספקה כסדרה. וכך זכה מהר מאוד להערכה רבה ולקבלת הזמנות מתושבי יפו ומתושבי ירושלים. שמעו יצא במהרה גם למושבות החדשות, והללו, שנזקקו לחומרי בניין רבים, הגדילו את הזמנותיהם.

בביקורו בבית־ספר לשעבר בביירות, ניצת בו רעיון לפתוח בארץ "בית־חרושת" למזוודות. חושב, מחליט. ועושה. מיד לאחר מכן, ערך ניסיונות בייצור דבק מעורות. מתכנן, מתנסה ועושה. בית־החרושת למרצפות, שנתקיים שנים רבות, אף הוא פרי רעיונו, על־ידי התנסות, צבירת ידע ממקורות באירופה ובאמצעות תכתובת ענפה. אחד הפועלים, שעזר לייספיליהו, מסר, כי העתיקו כמה "מודלים" של האריחים, מכתב־עת צרפתי. בית־החרושת העסיק פועלים טובים וחרוצים. בעיקר, מבני העדה התימנית, שכבר אז הצטיינו בחריצות וביכולת למידה מרשימים. כמה מן הפועלים שנתמחו בעבודה, פתחו לאחר שנים בתי־חרושת למרצפות, שהתפתחו ורכשו מוניטין רב.

בית־החרושת וסוכנויות של חומרי בנייה מאירופה נעשו בשותפות עם אברהם־חיים אחיו הבכור של ייספיליהו. כן היו השנים שותפים בכמה עסקות קבלנות בתקופות מאוחרות יותר, בתחילת שנות העשרים של המאה העשרים. בית־החרושת זכה למוניטין רב, וצוין לא פעם, בזכות הדיוק שהפגין בניהול ספריו ובחשבונותיו, בעיקר במועדי האספקה של מוצריו. החשבונות והספרים נכתבו בכתב רש"י, עד לפני מלחמת העולם הראשונה, משנכנסו הבנים לעבודה, במיוחד אלה שלמדו בגמנסיה "הרצליה", התנהל חלק נכבד של התכתובת בכתב עברי רגיל, בהיר ומדויק. לאחר מלחמת העולם הראשונה, הופיע חלק מהתכתובת, במכונת כתיבה.

רכישת האדמות על־ידי האב אהרן שלוש, הצריכה מדידות מדויקות, ורישום החלוקה במדויק. ייספיליהו, שעזר לאביו, התלהב מן השרטוטים ומן המדידות, ובמהרה ניצת בו הרעיון לעסוק גם בבניין. בשפתו: "ב־1896 התחלתי לחלום על דבר הקמת בניינים כדי להגדיל את היישוב. אדמה

יש לנו. חומרי בניין ותכניות אני יכול לעשות, וכיצד נוכל לשבת בחיבוק ידיים?" מיד החל לעבוד כקבלן בניינים. פה ושם, נבנו בניינים. הידע נרכש ביסורים. בתי־פיינגולד, הם הקאזינו של יפו, נבנו על־ידו. בית־הספר לבנות בנוה־צדק נבנה על־ידו. תקרת בית־הספר נתמוטטה לאחר שהוצבה. כנראה, שלא באשמתו של הקבלן. ייספיליהו עצמו זועזע מן המקרה, ושנים רבות לאחר מכן, היה מקפיד מאוד על מידות המלט ומנסה לחזק את הבניין, אף מעבר למה שנקבע בהסכם, ואף היה עולה על הגגות כדי לוודא, שהוכנסו החומרים המתאימים, וכי הבניין יעמוד איתן. גם הלל, בנו, שהיה אדריכל, ובנה הרבה בתים בתל־אביב, הקפיד אף הוא כאביו לפניו לבחון חזור ובחון את החומרים, שהוכנסו לבנייניו, ואת חוזקו של המבנה. הוא נהג לעלות על הפיגומים והגגות כדי לוודא את טיב העבודה, וכי אסון מעין זה, שקרה לאביו, לא יחזור שנית.

רשימה מפוארת של כל הבניינים, שנבנו על־ידי הקבלן יוסף־אליהו שלוש קיימת. כולם מחוץ לחומותיה של יפו, כולל בתי־הספר לבנים ולבנות ו"אליאנס", שלושים ושניים הבניינים מתוך שישים הבתים הראשונים של אחוזת־בית (היא תל־אביב). וכן בניין ה"גימנסיה העברית הרצליה", אשר "סגרה את רחוב הרצל". כמו־כן הוא סלל את הכבישים המרכזיים ובנה את המדרכות באחוזת־בית ובתל־אביב.

פעילות מגוונת זו, עוררה במקרים אחדים תלונותיהם של תושבים נגדו. דר' מטמון, מייסד הגמנסיה "הרצליה", טען, כי בסוף חודש אב תרס"ט, מסר בקבלנות ליוסף־אליהו שלוש את בניין ביתו, כאשר הקבלן הבטיח לו ש"הבניין ייגמר (כך כתוב) כמה שבועות לפני "מוחרם" (הוא החודש לפי מניין המוסלמים, בו נגמרה שנת השכירות בארץ), והלה לא עמד בהבטחתו". מטמון תבע, לפיכך, את הקבלן שישלם עבורו את ה"הוטל" (כך כתוב).

תלונה אחרת נתקבלה מוועד נוה־צדק, שטען, כי ייספיליהו, סיפק מים לבית־החרושת שלו, שלא באמצעות הוועד, ופנה בדרישה לוועד תל־אביב "להפסיק לו את המים". לאחר קבלת ההסבר, קבע ועד תל־אביב כי על י.א. שלוש לשלם קנס של עשרה פרנקים "תרומה למוסד צדקה" (ה' אייר תר"ע).

מובן, כי לייספיליהו, היו טענות רבות משלו נגד ועד תל־אביב, ששינה תכניות בעיצומה של העבודה וגרם להוצאות שלא נראו מראש ובמקרים רבים לא שילמו לו את המגיע. לעתים, גם לא עמדו בלוח הזמנים של התשלומים שהתחייבו עליהם. כל הטענות וטענות הנגד, נפתרו על דעת שני הצדדים תוך ויתורים הדדיים, או בבוררויות, אך מעולם לא הזדקקו למשפטים.

בעל־יוזמה היה האיש שעשה חיל רב. כאמור, היו עיסוקיו רבים

ARTICLES POUR CONSTRUCTIONS

CARREAUX MASAÏQUE EN CIMENT

Quincaillerie, Ferronnerie, Peintures

Pompes Bascules & Balances

يوسف الياهو شاوش * يافا

JOSEPH E. CHELOUCHE

JAFFA (PALESTINE)

ADRESSE TÉLÉGRAPHIQUE :
CHELOUCHE-JAFFA

مستودع لوازم العمار

ملاط شمنتو موزاييك

بويات حذايد ودهونات

طلمبات قانين وميازن

Jaffa, le 5/11 1911

בבבוד נעד תל - אביב אגודת ובית

10.

בזה מודיעים לכבודכם כי אנחנו ביחד עם מפקחים זה מתנגדים שם מפקחים לבנין הנ"ל
שהוא יום ה' עד מאחר ונבנין יצאך בל [illegible] 3486/56 ז"ס פרנקים
ואין לנו עסק להתעסק את כל אשר בלבם כאשר אנחנו בדי אנחנו בכל שם את כי בלבם כאשר
ינקו הנני ותובות בתדע ומצוך בקשר בנו יש כי יש אנחנו הנני בתדע בתיעוד
בטוח כי עדף יהיה תוך אחרית ומדירת בתבל בינתיים . ישים נתנהל בכל אחר זמן בכל
נודעכם כי בכלל בתורך במרוד אנחנו בתל אביב . —

בכבוד ובברכה

אגודת בתים תל אביב

8000 / 16000

3400

האחים שלוש - יפו

Chelouche Frères - Jaffa

Adresse télégraphique: Chelouche.

Jaffa, le 17 Mars 1914 יפו, יום

בית הבנות

לכבוד ועד תל-אביב
יפו

אדוני נכבדים

בזה מבקשים מכם לעשות לנו תכף ומיד פה תל אביב
בבית הבנות כי זה דחוף כי עבר ומחיר הין מבטלים
לנו עד אחרי הקונגרס והוא אמרנו כי נעשה. עוד
כפעם מבקשים לעשות גאי עם האמצעים היותר הזול
בכבוד רב ובברכה. הלמים צלוים

בית-חרשת
של כל סוגי
מרצפיות, לבנים ואבני צמנט

לוחות צמנט
בעלי צבע אחד ובעלי צבעים שונים

צנורות ★ אבנים ★ מחצות
מסגרות לחלונות ולפתחים

מדרגות ★ מדרכות
צנורות ברזל של מים ושופכים

קורות ופסי ברזל
אבני מחצב
צמנט צרפתי וגרמני
סיד הידרוליק
קבלנות לבנין בתים

FABRIQUE
de CARREAUX, PIERRES et BRIQUES
en CIMENTS en tout genres

TUYAUX ★ BALUSTRES

CARREAUX en CIMENTS
Unis et Mosaïques

Encadrements pour Portes & Fenêtres

ESCALIERS ★ TROTTOIRS

TUYAUX EN FER ET FONTE

POUTRELLES EN TOUT GENRES

PIERRES de CARRIERRE

CIMENTS FRANÇAIS et ALLEMANDS

CHAUX HYDRAULIQUE

ENTREPRISES de CONSTRUCTION

תביעת תשלום מוועד תל־אביב (1914)
הכותרות בעברית ובצרפתית.

ומגוונים. קבלן. עסקן־ציבור. חלפן, צורף ומייצג חברות גדולות באירופה. יצרן בהרבה תחומים, יוזם ומקים מפעלים. את המשך העבודה השאיר לבניו, לאחיו ולפקידי משרדו.

עוד מתחילת המאה־העשרים, משנתרבו העולים מאירופה, ובהשפעת הציונות והרצון להביא לשינוי מבנה המקצועות בעם היהודי, התעוררו הוויכוחים בין דורשי העבודה העברית, לבין מרבית נותניה, שהם בוני הבתים, הפרדסנים ואחרים. אלה דרשו להעסיק רק עובדים יהודים, ואלה לא רצו להעסיק אלא ערבים בלבד. הסיבות לכך היו רבות. שכר העבודה של הערבי היה נמוך יותר. מיומנותו המקצועית של הערבי בחקלאות ובבנייה היתה גבוהה יותר. היו גם שטענו, שמוסר העבודה של הערבי גבוה יותר. הערבים לא ידעו שביתה מהי. לא דרשו כל מיני "זכויות סוציאליות". בקיצור, היה טוב יותר ונוח יותר, שלא לעסוק ב"עבודה עברית", כפי שדרשו ה"סוציאליסטים". גם ייספיליהו מצא עצמו מעסיק פועלים ערביים, יחד עם פרדסנים רבים במושבות העבריות, ורבים רבים אחרים.

בנושא זה של "עבודה עברית", היו כמה קוריוזים. בא' שבט תרס"ט, דרש מנחם שיינקין, בישיבת ועד אחוזת־בית, כי יש להעסיק רק יהודים "אפילו יעלה הדבר שלש מאות פרנק יותר". אליהו ברלין אמר כי, "אין איש נהיה בעל צדקה ברכושם של אחרים", וכן הוסיף "כאשר בנינו את חברת "עתיד" (לימים בית־החרושת "שמן"), עשינו זאת עם יהודים, וגמרנו עם ערבים", וכן "כולנו בעד פועלים עבריים, אבל אין לקבל "פרינציפים" (עקרונות).

קוריוז נוסף היה בכב' שבט תרס"ט, כאשר אליהו ברלין, מסר בוועד כי "יש קשיים ב"בלדיה" (היא עיריית יפו), ולצורך הספקת אבנים נהיה מוכרחים לקבל גם כמה ערבים", התריס שיינקין לעומתו כי "כל הבלבול הזה הוא אינטריגה מצד היהודים כדי ששלוש יקבל את העבודה".

ועוד בעניין זה: ב־1913 ביקר הפחה מירושלים בתל־אביב. הוא אמר כי אפנדים ערבים טוענים שבתל־אביב לא נותנים לערבים עבודה ומעדיפים עובדים יהודים. מנהיגי תל־אביב, אמרו לו, כי "השאלה מעניינת" וכי "ישפוט הפחה: על־כל יהודי שיועסק על־ידי ערבים, נעסיק ערבי על־ידי יהודים". הפחה שוכנע מטיעון זה.

וקוריוז נוסף: פניית חבורה אל ועד השכונה תל־אביב. על החבורה נמנו כמה מראשי ההסתדרות בעתיד, ביניהם, ברל כצנלסון וברל רפטור, שדרשו בכרוז שהוציאו, להעסיק רק פועלים עבריים, ובהמשכו של הכרוז, הם מביאים לדוגמא, בעלי־בתים וקבלנים, המעסיקים פועלים ערבים וכן גם "ספרדי אחד" (כך כתוב). דומה שבכרוז זה, שותפו שני שיקולים שונים. האחד — עבודה עברית, והשני — עבודה מאורגנת.

הדברים הגיעו לידי משבר, כאשר ייספיליהו קיבל על עצמו, לבנות בקבלנות את בית־הספר לבנות בנוה־צדק (כיום ברחוב יחיאלי, במרכז

דלאל). הוא נאלץ להעסיק קבוצת פועלים יהודים, לפי דרישת מנהלי ה"פרוייקט", והללו, מסתבר, לא היו מיומנים דיים. הגג התמוטט, מיד לאחר שהוצב. זכר האסון, כאמור, הילך עליו אימים לאורך שנים. מזל היה, שנגמר ללא פגע, פרט לחסרון כיס של הקבלן.

ביקורו של שופט יהודי מבריטניה בשם מוזר, שהיה חשוך בנים ובעל אמצעים, הביא לכך שהאיש החליט לתרום בניין לגימנסיה העברית "הרצליה". הוא מינה לצורך כך ועדת בניין, שחבריה היו זלמן דוד ליבונטין, מנחם שיינקין, יוסף אליהו שלוש, מטמון־כהן ואליהו ברלין. כאשר נתמנה ייספיליהו לקבלן הבניין, התפטר מוועדת הבניין וטען, כי אין זה נאה להיות גם קבלן וגם חבר הוועדה. אגב, משנודע לשופט מוזר, כי הגמנסיה מבקשת מוועד אחוזת־בית לתרום מגרש לבניין, התרעם, על שלא פנו אליו, ומיד תרם סכום כסף נוסף עבור המגרש.

בשעה שקיבל על עצמו את בניית ה"גימנסיה העברית הרצליה", היה בניין זה, מיועד להיות פאר הבנייה בתל־אביב. ייספיליהו לא רצה להעסיק פועלים יהודים. הוועד המנהל של הגימנסיה עמד על דעתו, לאחר שהחלו הפגנות של פועלים יהודים, כי בניין זה מן הראוי, שייבנה בעבודה עברית. הקבלן סירב, ונימוקיו רבים וטובים, כנאמר לעיל. הוועד המנהל עמד על דעתו, עד שנתרצה הקבלן, ועשה כמצוות הוועד.

אחד מפעילי הוועד המנהל, ומי שהיה תקופה ארוכה ראש הוועד המפקח, אליהו ברלין, מתנגדו העיקש של הקבלן בנושא העבודה העברית, לימים, מחותן היה לייספיליהו. בתו הצעירה נינה ניתנה לבכור בניו, משה.

לייספיליהו הקבלן, היו תביעות רבות לוועד אחוזת־בית, לוועד תל־אביב ולגימנסיה, על תשלומים, שהתחייבו לשלמם ולא עמדו בהם, על מועדי תשלומים, על שינויים שדרש האדריכל ברסקי, בתוך תהליך הבנייה, על תוספות, שביקשו בתהליך הבנייה, וכדומה. מטעם הגימנסיה, נתמנה מבקר כספים והלה חייב היה לבדוק את הוצאות הקבלן ותביעותיו. המבקר אף שימש כבורר בסכסוך כספי, שבין הקבלן לגימנסיה. המבקר, היה גזבר בבנק אנגלו־פלשתינא, תחת הנהלתו של זלמן דוד לבונטין. המבקר־הגזבר דאג לא פעם להעביר כספים לגימנסיה, כשזו היתה דחוקה. איש זה שעזר במימון הכספים לגימנסיה, זכה לאמון מלא מצד הקבלן ייספיליהו. איש זה — אחיו היה — יעקב. מאידך, לא ערערה קרבתו לקבלן, את האמון שנתנה בו הגימנסיה. זוהי תל־אביב הקטנה, ומערכות היחסים בין תושביה.

הסמכות והיוקרה שצברו ועד אחוזת־בית ולאחר מכן ועד תל־אביב, הביא אותם להתערב בנושאים שונים, כשהחלטותיהם כובדו על־ידי התושבים כהחלטות בית־משפט בימינו. ראוי לציון, כי רוב התכתובת באותם זמנים נסתיימו במלים "בברכת ציון".

להלן מספר ציטוטים, מהתכתובת בין הוועד לבין ייספיליהו, וכן גם כמה מ"החלטות הוועד":

יב׳ סיון תר״ע (1910) הוועד נותן לי. א. שלוש 1500 פר׳ שמגיע לו, בתנאי שיפטור אותו, מהשטר של 2600 פר׳ שהוא חייב לו.
יט׳ מנחם אב תר״ע — להבא, לא יניחו את הצמנט (מלט) של שלוש על המדרכות עד שתאשר אותן הצד הטחני (כך כתוב).
כו׳ חשוון תרע״א, הוחלט למסור לי. א. שלוש את בניית הגדר סביב הבולור (שדרות רוטשילד). על הוועד לישר את הרחוב, (הערה: כידוע עבר באמצע אדמות אחוזת־בית מעין עמק או ואדי, שהוחלט לכסותו בחול. מאחר שהיה חשש, כי הבניינים שייבנו על שטח זה, ישקעו, החליטו להקים באזור זה, שדרות עצים אשר לגביהן, לא היה חשש שישקעו, ואלה שדרות רוטשילד).
כסלו תרע״א — מוסרים לי.א. שלוש לארגן את השמירה.
יט׳ טבת תרע״א — על־פי הצעת כהן ומוסינזון, מחליטים: להכריח את י.א. שלוש, לעשות את כל עבודות הריצוף עם יהודים. מרשים לו לעבוד עם ערבים, עוד שניים שלושה ימים, אבל אחרי השבת, רק עם יהודים.
יא׳ ניסן תרע״א — לכתוב לווילסון ולי.א. שלוש, אם יעבדו אצלם ערבים בשבת, או שחמורים יביאו אבנים בשבת, ישלמו חמישה פרנק (קנס!) וזאת אזהרה אחרונה.
יד׳ תמוז תרע״א — לשלם לי.א. שלוש על הריצוף, אבל שייתן שטר על 1,000 פר׳ בתור בטיחות, שהוא יעשה גם את רחוב מונטיפיורי. ועל דבר ריצוף כל הרחובות, הוחלט, שהוועד יתקן את כל המגרעות שמצאה הוועדה והאדון שלוש, יתן את החומר הנחוץ לזה. (הערה: בראש הוועדה עמד אליהו ברלין).
יד׳ סיון תרע״א — שלוש מחויב להרוס את הבניין של ריזא (ריזו לוי, ממייסדי אחוזת־בית ודודנו של ייספיליהו), על 15 ס״מ שהוציא קרוב למטר אחד לגבולות של פרידמן.
ב׳ אב תרע״ג — י.א. שלוש, מודיע לוועד שאינו יכול לקבל על עצמו את הבניין של שמואל השומר, שחוסם את רחוב לילינבלום.
1915 תרע״ה — י.א. שלוש נבחר ומצטרף לוועד תל־אביב.
תרפ״א 1921 י.א. שלוש נבחר לוועדת סיפוח השכונות וכן למחלקה הפוליטית של תל־אביב ולטוין פלנינג (כך כתוב. תכנון העיר).

וכמה ציטוטים נוספים מהארכיונים, הנותנים מושג מה על תל־אביב בראשיתה:

כח׳ סיוון תר״ע, לא מרשים למויל (שמואל מויאל), לפתוח רחוב ממגרשו, דרך מגרש קודרינסקי, וגם לא להרשות לוייסר, למכור חלק ממגרשו למויל, בשביל לפתוח רחוב לתל־אביב. (הערה: שמואל מויאל רכש מ״חברה חדשה״ מגרש, בשדרות רוטשילד ליד רחוב אלנבי כיום, ורצה להתקשר עם נחלת־בנימין ועם אחוזת־בית ברחוב משלו).

ב׳ חשוון תרע״א — הוועד החליט, להודיע לחברים לא לנסוע עם הדיליג׳נס של גרין. (הערה: הוועד שלט ביד רמה במחירי הנסיעה, בשעות הנסיעה, במסלולי הנסיעה ובהנחות בנסיעה לתלמידים).

יג׳ אייר תרע״ג — ״אזרח צעיר״ פונה במכתב ארוך ומנומק ודורש לתקן תקנות, שאופניים יסעו מצד ימין, כדי שלא יהיו ״התנגשויות״.

10.8.15 — מאיר דיזנגוף מודיע, שהקים משרד לגביית חובות וסידור חשבונות, ״בדרך הרצויה ביותר״.

א׳ סיוון תרע״ח (1918) — בוועד: ״היו התאוננויות שישלמו הדיירים, מחירים גבוהים מאוד. הוחלט, שאין רשות לבעלי־הבתים להרים את מחיר הדירה״.

תרע״ח — הוחלט: לפנות לממשלה, בבקשה להרבין גם את רחובות תל־אביב, כמו שמרביצה בעיר. (הערה: העיר, הכוונה ליפו. להרבין — להשקות).

1918 — מודעה לתושבי תל־אביב (בלטינית כתוב Tel-Abib), על תלונות שחפצים נעלמו (בעת גלות תושבי העיר): כל תושב יודיע לוועד איזה חפצים יש לו. מטעם הוועד יבואו פקידים לקבל את החפצים. (בתוך פרשייה זו, אירע, כי ״המכונן״ (המכונאי) של הוועד שבא לבית ריזא־לוי להתקין מפתחות, וראה ארון עם צורכי אוכל, הוא חשב, כי לא גרים בבית, ״וזה בטח השאירו האנגלים״ וכמובן, לקח את המצרכים. הוועד קנס אותו בשתי לירות והודיע לו ש״אם יקרה עוד פעם מקרה כזה, לא רק שיפטרו אותו ממשרתו כי אם גם ימסרו אותו לממשלה״).

ועוד קוריוז: החל מאמצע שנת 1916 ובמשך כמה חודשים, משחשדו השלטונות התורכיים בארגונים יהודיים בארץ, היה חייל נוכח בישיבות ועד תל־אביב, כדי לעמוד על המתרחש. מתוך התרשמות חברי הוועד נראה, כי חייל זה אינו מבין כלל עברית, ונוכחותו בישיבה היתה לצורך הרתעה בלבד.

בניית הגימנסיה העברית הרצליה, נמסרה איפוא לידיים עבריות בלבד. ובניינה קם לתפארת. בניין יפה, מיוחד ואיתן, המיועד לעמוד עד סוף

ביום א' כ"ט תמוז נגשים אנחנו לבנין הגמנסיה ובתים באחוזת בית ביפו. על כן הננו פונים בזה אל כל הבנאים והמסתתים ושאר פועלים עברים הדורשים עבודה לבא אלנו במשך השבוע הבא לרשום את שמותיהם על פי התנאים האלו:

א) העבודה כל יום עשר שעות לא פחות ולא יותר

ב) ביום הראשון

ג) אם נצטרך לשביתת ימים אחדים מצד חוסר חומר לבנין נודיע את הפועלים יום מקודם ואין להם לדרוש שכירות על אותו זמן.

המקחים:

שכירות יום הבנאי — — — 18—22 גרוש כפי ערכו

הבונה בצרורות — 12—14 . . .

המסתת — — — 12—16 . . .

נושא אבנים — — 8—10 . . .

פועלי טים עפר וצרורות 8

להילדים נושאי טיט — 4—5 . . .

הקבלן יוסף אליהו שלוש — יפו.

מודעה: לגיוס פועלים עברים לבניינים באחוזת בית משנת 1909, הקובעת את

הדורות. אפשר אף לומר, כי העיר תל־אביב נבנתה והתפתחה סביב בניין זה, שהפך למרכז העיר, ואף למרכז חשוב של הציונות המדינית. חבל שנהרס. אף הוא בידי עובדים עבריים. והוצב במקומו מגדל שלום. על שמו של שלום שכנא מאיר, בשעתו, שותף לייספיליהו בקניית אדמות. הגימנסיה עצמה, ארזה חפציה ונדדה, כרבים מבני תל־אביב הקטנה צפונה, קרוב לנהר הירקון.

מאז אולץ ייספיליהו לבנות את הגימנסיה עם עובדים יהודים, מיתן האיש את עמדתו לגבי עבודה עברית.

העובדים העבריים הצליחו להפגין מיומנות. ייספיליהו החליט לעבור לאבן הסיליקאט, לאחר שבחן כמה אפשרויות. הוא כתב לגרמניה בעניין זה. נסע למצרים כדי לבחון את תהליך עשיית אבני ה״סיליקאט״, ולאחר שהמצרים סירבו להכניסו בסודות המקצוע, התחפש לפלח מצרי, ועבד בבית־חרושת לאבני סיליקאט, כדי לעמוד על תהליך היצור. ממש ריגול תעשיתי, אולי הראשון בארץ.

פרדס היה למשפחה, שנקרא על שם פרחה־שמחה. היא ה״באבא״. פרדס יפה, מן היפים והטובים שבכל אזור החוף. כשבעים דונם שטחו. בפרדס, עצי הדר מעובדים, לפי מיטב שיטות העיבוד המודרניות. גם באר היתה בו ומשאבת מים גדולה שהיתה פועמת בעוצמה רבה. פעמים, הרגיזה והטרידה, ופעמים, היתה משרה על שומעיה מין תרדמה, משום המונוטוניות של הפעימות. הפרדס עמד במקום מפגש של שני ״נהרות״; הירקון, שהיה אז מלא מים וללא שפכים, עם דגים והרבה ״בילהרציה״; אותה מחלה, שהטרידה את כל תושבי הסביבה, ו״ואדי מוצררה״, הוא נחל איילון. מסביב לפרדס, גדלו עצי איקליפטוס גבוהים, שאת גזעיהם, יכולים אנו עדיין לראות, כשהם חרוכים, גם כיום. בינות לעצי האיקליפטוס, גדלו שיחים קטנים ועבותים וגומא על שפת הנהר. בית היה בפתח הפרדס, שפנה לעבר ״מפלי״ שבע טחנות, ולעבר אי קטן, שנוצר בנהר, ובו חושות, ששימשו בתי קפה קטנים לנופשים שהגיעו. במרתף הבית, היתה משאבת המים. בבית בן הקומה האחת, שכן אחמד ומשפחתו. מסביב לבית, היו עצים סוב־טרופיים כגויאבה, האנונה ועוד. אחמד נולד בסביבה. היתה לו אישה וכמה זאטוטים. הוא היה נאמן על המשפחה. עובד מצטיין, חרוץ ונקי כפיים. המשפחה לא היתה מוכנה להחליפו בשום פועל, לא יהודי ולא אחר, זאת, על אף הלחצים, שהועלו מדי פעם. אחמד היה חלק מאיתנו.

נוהגים היינו לבוא ולהתארח בפרדס. מפלי נהר הירקון, שפיכו במלוא עוזם והשייט בירקון מסביב ל״אי״. הטחנות, שבחלקן עדיין עבדו, והפיקו קמח מן החיטה, ריח הטבע, הפירות הסוב־טרופיים, שאכלנו ישר מן העץ, ופרי ההדר למיניו, שנקטפו ונאכלו במקום, הטיולים בתוך סבך ה״ג׳ונגל״, ליד גדות הנהר, שבו חייבים היינו ליצור בעזרת סכינים, שבילים לרכיבה

על החמור, שהיה במקום. ומעל כולם, הארוחות, שהיה אחמד מכין בעזרת משפחתו, כולל שחיטת כבש ותרנגולות, שהיה מגישם על המרפסת, אשר בגג הבית, מרפסת מכוסה בענפים וזמורות הגפן, ואשכולות ענבים היורדים ישר לפיותינו. כל אלה הינם זיכרונות יפים ומופלאים מימים טובים ורחוקים.

לימים, הופקע הפרדס על־ידי עיריית תל־אביב לצורך הקמת "פרק". לאחמד ניתן סכום כסף לא גדול. הוא חיסל את ביתו ועבר לגור בסביבה. עם פרוץ מלחמת העצמאות ברח הוא ומשפחתו. לנו לא ידוע מאז דבר עליהם.

ייספיליהו חי בשני מעגלים חברתיים. המעגל הראשון הוא בית־הכנסת, ומה שהיה מסביבו. בבית־הכנסת התרכזו רוב הפעילויות החברתיות. כי לתפילה באו כולם. אולם לא רק תפילה היתה כאן. גם נערכו שיחות בענייני עסק, וגם שיחות מענייני דיומא. בעיקר בשעת קריאת ה"ספר". הגדולים נהגו לצאת לרחבה, שליד אולם בית־הכנסת, עטופים בטליתותיהם ומשוחחים ביניהם. הילדים שיחקו בחצר והנשים ישבו באזור המיועד להן, משוחחות על ענייניהן. אם ירדו להם עשרה קבין של שיחה בסביבת בית־הכנסת, הרי דווקא הגברים נטלו תשעה מהם. בבית־הכנסת, היה מניין גם בכל ימות השבוע, ובמיוחד, בימי שני וחמישי. נאמרו אזכרות למתים, מסיבות בר־מצווה, הכרזה על נישואין קרובים, העלאתו של החתן המיועד לתורה, אבל ושמחה. הכול מסביב לבית־הכנסת היה. מדי אירוע שמח, אף חולקו אותן סוכריות מצבעים שונים, העשויים סוכר ובתוכן שקד. ואף מטעמים אחרים חולקו: "בורעקאס", "כאעק" (כעכים), שקדים וצימוקים, וגם באזכרות למתים, חולקו מיני מזונות. מדי פעם חילקו אף קצת "עראק", וביצים מן החמין, חומות וקשות.

שיחות החולין בעת התפילה, נסבו סביב זימרתו של החזן וטיב קולו, אם הירבה בסילסולים והאריך בתפילה יתר על הרצוי, או שסילסוליו יפים היו, והאם יש צורך להחליפו בטוב ממנו. וכמה היתה תרומתו של "הנדיב", בעת שקנה את ה"רימונים" (אלה אותם אביזרי קישוט מכסף, שהיו מניחים אותם על שני "מסמרים", שבראשו של ספר התורה), וכיוצא באלה שיחות ונושאים.

גם את בני מויאל ואמזלג, ברוך, מטלון, אבו־שדיד, אבוטבול, שאול וקורקידי, פוגשים היינו בבית־הכנסת, ופעמים רק בחצר, משום שחלקם התפללו במקומות אחרים (ושמא לא התפללו כלל כמו כמה מבני משפחת שלוש).

לבית־הכנסת היו מגיעים כולם כמובן, לבושים במיטב המחלצות ובגדי השבת. הילדים אף הם היו מתהדרים בבגדים יפים, שהיו נקרעים ומתלכלכים במשחקי התופסת והמחבואים, ותוך שהם מטפסים על עצי האיקליפטוס הענקיים, שבחצר בית־הכנסת.

אגב, בימי מחלתו של ייספיליהו, הועבר זמנית ארון הקודש לחדר

האורחים, שבשדרות רוטשילד, שם התפללו כולם, וזאת, כדי לאפשר ל"זקן" להתפלל בצוותא.

במעגל אחד כזה חי לו יוסף־אליהו, כשאר בני דורו, וכפי שאביו וסבו חיו לפניו.

יוסף אליהו פרץ גם למעגל חיים שני. פעילותו המסחרית והציבורית, הביאתהו למערכת פעילה ורחבה של יחסים עם בני העדה ה"אשכנזית" בתל־אביב. נתקבל כחבר הוועד של "אחוזת־בית", בהמלצתו וביוזמתו של עקיבא אריה וייס, כלשונו: "בימים ההם, היתה משפחת שלוש הנאמנה והנכבדה בין לקוחות בנק אפ"ק, הן כסוחרים והן כבני אדם, שאפשר לסמוך על יושרם" והלאה: "חבר הוועד הזה, הוכיח עד מהרה, שאיננו שואף לרווחים או לכבוד מדומה ותמיד היה מסור לענייני אחוזת־בית. הוא היה לנו יועץ ישר־לב, בכל הנוגע למשא ומתן עם הממשלה ועם שכנינו הערבים. עת שהיינו צריכים את שירותו, אפילו באמצע הלילה, לא היתה מניעה מצדו".

ייספיליהו נתבקש בחודש חשוון תרס"ח (1907), ללחוץ על המוכרים את הקרקע לאגודת "אחוזת־בית", כדי שיורידו ממחיר המגרש, ואמנם הוא פעל בהתאם. מאידך, כאשר הגיעה לדיון בוועד, בקשת הגימנסיה לרכוש מגרש עבורה, הציע להעלות את מחיר הקרקע, כדי להתגבר על ההוצאות הרבות שהיו לוועד על הכבישים. הצעתו נדחתה.

ייספיליהו גם קיבל בקבלנות את סלילת הכבישים הראשונים באחוזת־בית. רחובות הרצל, אחד־העם, לילינבלום ויהודה הלוי. ברח' אחד־העם, מצאה "הוועדה לקבלת הריצוף בתל־אביב" פגמים בביצוע, וייספיליהו ניגש מיד לתקן את הטעון תיקון.

שוב מעניין לעקוב אחר דיוני הוועד של אחוזת־בית, ושל תל־אביב בראשיתה:

לאחר דיונים רבים וקשים, הוחלט שהרחוב הראשי יעבור באמצע השכונה ולא בצד.

שמות הרחובות יהיו הרצל, והרחוב המקביל לו ייקרא הפרק. הרחוב המקביל לפסי הרכבת, ייקרא רחוב שפירא.

לאחר מחאות התושבים, הוחלט להקים את בית־הכנסת, כך, שלא יסתום את רח' יהודה הלוי. (בניית הגימנסיה שסגרה את רח' הרצל היתה אז, לדעת רבים, טעות קשה).

ביד' כסלו תר"ע הוחלט: "להוודע למי מהחברים יש קלוזטים (בתי־שימוש) ובשביל יתרם לקנות כל הקלוזטים על חשבון החברים".

היו ויכוחים רבים גם בעניין "חלוקת המגרשים". כמה חברים רצו "מגרשים טובים יותר" והיו מוכנים לשלם 20% יותר עבורם. מגרש טוב, נחשב מגרש במערב השכונה, משום שהוא פונה לנוה־צדק. הוועד החליט כמובן על הגרלה ולא על חלוקה.

כבר בימיה הראשונים של אחוזת־בית, התעוררה בעיה קשה לגבי עליית מחירי הקרקע, כתוצאה מקניית הקרקעות והבנייה עליהן. בעת שהתחילה הבנייה של הבתים הראשונים, התחילו קבוצות יהודים להתעניין ברכישת קרקעות מסביב לשכונה החדשה. גם התעניינות זו של קבוצות ושל יחידים, העלתה מאוד את מחירי הקרקעות. כדי לעצור התפתחות זו, נוסדה חברה בשם "חברה חדשה" וייספיליהו נמנה על מייסדיה ושותפיה. חברה זו קיבלה על עצמה לרכוש שטחי קרקע גדולים כדי לחלקם לאחר מכן לבנייה בתנאים נוחים ליהודים, ולהשתמש ברווחים כדי לבנות תשתית לשכונות (כבישים וכד'). הצלחותיה של "חברה חדשה", הביאו במשך השנים ליצירת חברות ציבוריות דומות וכן, של חברות שנשלטו על־ידי המוסדות הציוניים ומוסדות היישוב. "גאולה", הסינדיקט (שתפקידו היה לקנות קרקעות סביב יפו ותל־אביב, מייסודם של ועד תל־אביב, אנגלו־פלשתינא בנק, המשרד הארץ־ישראלי, גאולה וחברה חדשה). ייספיליהו היה פעיל בארגונים אלה, שהשתמשו לא אחת בידיעותיו את דרכי השכנים הערבים וביכולתו לנהל משא ומתן. מדי פעם אירעו חיכוכים כאשר אחת מהחברות היוזמות, נתקלה בתחרות של חברות מקבילות, כהכשרת היישוב, והיה צורך להפסיק פעילויות רכישה כדי שמחירי הקרקע לא יאמירו, ולסגת בהתאם לאינטרסים של מוסדות היישוב. מקרה שכזה, אירע בעת ש"חברה חדשה" סיכמה ורכשה אדמות "ליד הר־הבית", בשביל להקים "מכללה", לבסוף, נסוגה לפי בקשת המשרד הציוני, אף שמחירי הקרקע עלו בינתיים. "חברה חדשה" ויתרה, כמובן, למוסדות המיישבים. מקרה דומה, אירע בעת שנרכשו שטחי קרקע גדולים ב"תל שמס" (הוא כפר יהושע כיום) ובג'דה (היא רמת־ישי כיום). 16.000 דונם. גם כאן, נסוגה "חברה חדשה" (וחלק ניכר מכספו של ייספיליהו) בפני פניית דר' רופין וטהון מהמשרד הציוני, ומסרה את הקרקעות שברשותה, אשר מחיריהן עלו בינתיים, ללא רווח.

ייספיליהו המשיך לרכוש קרקעות רבים הן בעצמו והן בשותפות עם אחיו אברהם־חיים.

הפעילות של ייספיליהו כשופט שלום, הידידות העמוקה עם מאיר דיזנגוף, המשא ומתן בהקשר לקניית אדמות ומכירתן, כל אלה, הביאו ליחסי רעות וידידות עם עשרות רבות של תושבי תל־אביב האשכנזים, ביניהם גם אחד־העם, ולהעמקת ההשפעה על צורת החיים שנהגו, ועל אורח החיים במשפחה. המכרים היו יוצאים ונכנסים לבית.

היחסים של ייספיליהו עם בני העדות השונות, השפיעו לא במעט גם על קשרי הנשואין במשפחה. סיפר לי אבי, משה, הוא בכור בניו של יוסף־אליהו, כי אביו, אמר פעם לילדיו "זמנים חדשים הגיעו". "עם ישראל מתרכז והולך לארץ־ישראל. לא עוד "ספרדים", ו"אשכנזים" ו"תימנים" יהיו. כולנו עם אחד. עליכם ילדי להיות מהראשונים. הינשאו ל"אשכנזיות" ו"יתערבב דמם של אלו באלו". אמר ועשו. כל ששת בניו, להוציא אחד, הלל, שרווק

היה, וכן בתו, נישאו ל"אשכנזים". כך הלך יוסף־אליהו בעקבות אביו אהרן, שחתם, כזכור, על המְנשר, ביחד עם י.מ. פינס, הקורא לאיחוד המוסדות הדתיים והקהילתיים, של ה"ספרדים", וה"אשכנזים".

האמונה בקרב היישוב היהודי הקטן, באותה תקופה, כי אנו עומדים להקים בארץ־ישראל מפעל יהודי־תרבותי־חברתי מיוחד במינו וכי אנו, עומדים בפיתחה של תקופה חדשה, היתה רבה מאוד. רובה של התכתובת באותם ימים, מסתיימת "בברכת ציון וירושלים". בולי הקרן הקיימת לישראל, מודבקים על התעודות ועל ניירות אחרים. וזאת, כמובן, תחת שלטון זר. שררה גם הרגשת שותפות רבה כאשר נסלל כביש חדש, נבנה בניין חדש, ניטע עץ, הוקם מפעל. כל אימת שהוקם יישוב חדש היתה לאנשים הרגשה שיש להם חלק באותו אירוע.

היו לו, קשרי ידידות עמוקים וטובים (וגם לאחיו אברהם חיים, ויעקב) עם ערבים, נוצרים ומוסלמים. עומר אל ביטאר, ראש עיריית יפו, היה מגיע אלינו לעתים קרובות, יושב עם ה"זקן", מעשן נרגילה ומשוחח במשך שעות ארוכות, על דא ועל הא. ידידים טובים היו. לפתע, קרא ייספיליהו בעיתון "פלשתין" על ההפגנות, שהיו ב־1932 נגד הבריטים ביפו, ובהן אף קראו "לעלות על היהודים". בתמונה, שהיתה בעיתון, נראה עומר אל ביטאר, כשהוא צועד בראש ההפגנה. עוד באותו שבוע, ניתק עמו הסבא את קשריו.

מוסטקים הזקן, ובנו עלי אל מוסטקים. היו אף הם ידידים קרובים. עשירים היו. עשרות בתים ביפו, היו שייכים להם. רחוב שלם במרכז העיר היה שלהם. (רחוב בוסטרוס, כיום רחוב אילת) עלי מקורב היה להרבה יהודים. אף חלק ניכר מלילותיו, בילה בתל־אביב, בבתי הקפה ובמקומות הריקוד. בעת מלחמת העצמאות, נבהל עלי וברח מיפו. משנוכח, כי עלול הוא לאבד את כל רכושו לאפוטרופוס על נכסי הנפקדים, ניסה לחזור ארצה, ולהשתלט מחדש על רכושו. עלי נתפס וגורש. עלי ניסה את מזלו ואת קשריו עם היהודים על מנת להיכנס ארצה בדרך חוקית, ולא נענה. פעמיים, הגיע לארץ באווירון והוחזר למקום ממנו בא. לאחרונה, חדר לארץ ב־1952 ליד הכפר אבו גוש, כשהוא נושא עמו שני ספרי תורה, שנשדדו בידי ערבים בעת כיבוש גוש עציון במלחמת העצמאות. את הספרים קנה במיטב כספו, והביאם כשהוא מקווה שבעזרתם, יותר לו לחזור ליפו, ואולי אף להחזיר לידיו את רכושו מידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים. עלי אל מוסטקים, נתפס וגורש. את ספרי התורה השאיר כאן. לאחר זמן לא רב — נפטר.

ייספיליהו השתמש לא פעם בקשרי הידידות, שהיו לו עם נוצרים ומוסלמים, כדי למתן רוחות רעות, שנשבו בין העמים מדי פעם. לעתים, אף יזם הקמתה של אגודה או ועד ערבי־יהודי, כדי לצאת חוצץ נגד מאמרי שיטנה, שנתפרסמו בעיתונות הערבית, או כדי להרגיע חמומי־מוח. הוא, ואיתו עסקנים אחרים מבני עדות המזרח, טענו מדי פעם נגד הסוכנות

היהודית והוועד הלאומי, כי הם ורק הם, מכירים את המנטליות הערבית, וכי רק הם, יכולים ומסוגלים להביא ל"הבנה בין העמים", ולא המוסדות המוסמכים של התנועה הציונית והיישוב היהודי, אשר לא הבינו את הבעיות, וכנראה, לא חשו בחומרתן עד לשנות העשרים של המאה העשרים.

בשנת ה'תרס"ח 1908, נסתפח יוסף אליהו לחבורת חולמים, שיזם השען וייס ועימו חיותמן, סמילנסקי ועוד. הללו, החליטו לייסד שכונת גנים יהודית באיכות חיים גבוהה שתיקרא אחוזת־בית. ייספיליהו נמנה על היוזמים, היה לקבלן הראשי של הבניינים בשכונה, ויחד עם אחיו יעקב נמנו על "שישים משפחות המייסדים".

מעניין, שוועד אחוזת־בית סיכם עם בנק אנגלו־פלשתינא לגבי מתן הלוואות לבוני הבתים בשכונה. ייספיליהו כותב לוועד, ביום ד' חשוון תרס"ט, כי "אם אחוזת־בית קוראת את ההלוואה — צדקה — הרי אין הוא נזקק לצדקה ועוזב את מקומו לאחרים. אם ההלוואה היא עסק מסחרי, אז הוא משתתף". הוועד עונה לו: "מאחר שאנו משלמים רבית, הרי זה עסק". וכך הוה.

ייספיליהו העביר את עיקר פעולותיו לשכונה, שהפכה לעיר תל־אביב ונבחר לוועד תל־אביב. בשנת תרע"ה, כאשר דרשו השלטונות התורכים למנות מוח'תאר לעיר, לצורך אישורים לשלטונות וייצוג של "המושבה תל־אביב", החליט הוועד ובראשו דיזנגוף, לבקש את ייספיליהו לקבל את המינוי. ייספיליהו היה מוכן לקבל זאת באופן "בלתי־רשמי". לאחר שהדבר לא סיפק את השלטונות, מונה בנו, משה שלוש למוח'תאר תל־אביב, על פי הצעת האב, ביום ב' באב תרע"ה.

בשנת 1913, ייסד ייספיליהו, ביחד עם אברהם אלמליח, ד"ר שמעון מויאל, ניסים מלול ועוד כמה נכבדים "ספרדים", את "אגודת המגן", שתפקידה, להסביר לעולם הערבי את האינטרסים של יהודי ארץ־ישראל המביאים תועלת כלכלית ותרבותית לערבים. האגודה היתה "חשאית".

מלחמת העולם הראשונה היכתה בהלם את תושבי ארץ־ישראל, וכמובן את המשפחה כולה. בשנת 1915, היה חסק בק, המושל הצבאי התורכי של יפו. היה נוקשה ואכזר. היה מטיל גזירות על התושבים, חדשות לבקרים, גזירות, שהבריות לא עמדו בהן. מיסים, הלאמות רכוש, החרמת חומרים שונים. תפישת אנשים באמצע היום וה"חרמתם" לעבודה. בחפירות. בכבישים. בבניינים. חשקה נפשו של חסן בק להקים לו יד־נצח בדמות מסגד. קבע את מקום המסגד והחרים מבעליו הנוצרי את המגרש. סיד לבנייה נמצא בבורות הסיד אצל תושבי תל־אביב, והוחרם. חסן בק אף נתן צו, לאסוף גמלים וחמורים וקרונות כדי להעביר אבנים מהריסות בתים אל המגרש שהיקצה. לכששמעו תושבי תל־אביב כי יצא הצו להחרים את הסיד שברשותם, החלו להעביר את הסיד ממקום למקום, כדי להסתירו. את העבודה עשו אז אחינו בני גלות תימן. ימים אחדים לאחר מכן נתפסו

שבעים מהם ונשלחו לכלא. השלטונות החליטו לגייסם לצבא התורכי. חרדה נפלה על היישוב היהודי. ייספיליהו נדרש להתערב לטובתם. בטענה כי אין מגייסים בדואים לצבא וכי אחינו התימנים בדואים הם, הצליח ייספיליהו לשחררם. כדי להפיס את דעתו של חסן בק, נדרש אף להמציא בחינם קורות ברזל, שנמצאו במחסני המשפחה, לצורך בניית המסגד. הברזל נמסר.

יוסף־אליהו אף נתכבד והיה אחד מארבעה־עשר מנהיגי היישוב, שנחשדו כמרגלים נגד המשטר העותומאני, והוגלו בצו של ג׳מאל פשה במלחמת העולם הראשונה לסוריה, ונאלצו לשהות שבועיים בטבריה, שנחשבה אז כגבולו של הפלך־סוריה ״עד שישוב ג׳מאל פחה מכיבושה של מצרים״. עמו יחד היו מאיר דיזנגוף, ד״ר חיים בוגרשוב, דוד ילין, אליהו ברלין ומנשה מאירוביץ.

בזיכרונותיו כותב מאיר דיזנגוף, כי בשלב מסוים, הם נקראו אל ה״קאימאקאם״ (הוא המושל האזרחי) ואל המפקד הצבאי ביפו, הללו אמרו להם, כי לפי הידיעות שבידם, מינו כבר היהודים ממשלה משלהם לקראת המרד הכללי. ארתור רופין, יהיה ראש הווזרה (ראש הממשלה) יוסף אליהו שלוש וזיר התעשייה והמסחר. ישראל שוחט (מי שהיה בשלב מסוים ראש ה״שומר״) יהיה ראש המשטרה וביטחון הציבור.

עם חזרתם של ״מנהיגי היישוב״ מגלותם שבטבריה, קיבל בקבלנות, בשותפות עם מאיר דיזנגוף, את בניית הכביש לטרון־ג׳וליס, מהממשלה התורכית. סיבת העניין, שגילו בחוזה קבלנות זה היתה, כי אפשר יהיה להעסיק כמה מאות פועלים יהודים בעבודה זו, ולפיכך, גם לשחררם מאימת הגיוס לצבא התורכי. אורך הכביש היה שלושים ושבעה וחצי קילומטרים. מנהל העבודה היה בנו בכורו משה. בעת בניית הכביש נסעו דיזנגוף וייספיליהו בעגלה לבדוק את הכביש. ליד ״ואדי סראר״ (מסמיה) נתהפכה העגלה, ודיזנגוף נחת על ייספיליהו. הלה נאלץ לשהות במיטתו כמה שבועות. בלשון מרדכי בן הלל הכהן, שביקר אותו בעת חוליו ״כל עצמותיו נכו״. כותב דיזנגוף בזיכרונותיו: ״אחי עזר ואחי סמך היה עימי הרי״א שלוש עימו נכנסתי בקבלנות בכביש. עסק פרטי, שהיה בו אז ערך ציבורי. הרבה זמן ומרץ, והפסדנו את כל הכספים כי הרשות לא שילמה לנו את התחייבויותיה. תחזקנה ידיך אח נאמן וטוב״.

בשנת 1916 הוקם ועד המכלת ל״יהודי המושבות וערי מחוז יפו״. דיזנגוף וייספיליהו עמדו בראשו. הוועד הוא שחילק את מצרכי המזון לתושבים.

ייספיליהו נתמנה על־ידי הג׳וינט לחבר הוועדה, שאמורה היתה לחלק את כספי הג׳וינט, שנשלחו מארצות־הברית, בין התושבים הנצרכים ביפו ובתל־אביב בעת המלחמה, וכן נתמנה ליושב ראש ועד החיטה, הוא הוועד, שעליו היה לחלק את כמות החיטה הקטנה, יחסית, לתושבים הרעבים באזור יפו ותל־אביב. יהודים, כמוסלמים וכנוצרים.

ב־1917, כותב מרדכי בן הלל הכהן: "האחים שלוש (הכוונה לייספיליהו ואחיו יעקב) נכונים לשלם את הכופר בכמות 4 טונות חיטים לשלטונות, כדי לשחרר את בני חדרה, שנפל חשד עליהם, כי הרגו ערבי". וכך כתב: "האחים שלוש, יוסף־אליהו ויעקב, המה היחידים מן הספרדים פה, טובים, ישרים ונאמנים, ויש בהם מן האצילות המזרחית. בייחוד, גדול ערכה של הפעילות של י.א. שלוש, הוא נענה לכל הפונים אליו ונכון להשתדל לפני פקידי הממשלה המקומית בעד כל יהודי. והאחים שלוש, יודעים את ההשתדלות היטב. וכן ערבית באופן מצוין. יודעים הם את מנהגיהם ואת אופני דיבוריהם וגם את ידיהם אינם קופצים מתת במקום שנחוץ, ובשביל זה, הם נכבדים על הערבים ומצליחים בהשתדלותם. ה׳א דיזינגוף בכל ענייניו ויחסו עם פקידי הממשלה, בייחוד בענייני תל־אביב, אינו מרים את ידיו ואת רגליו מבלעדי השלושים, ובייחוד בלי יוסף־אליהו, הנמצא תמיד לאשר ידרשוהו, ובמצבנו אנו בארץ, בעת אשר כולנו, בעסקנינו ובחכמינו, אנו אנשים מחוסרי אלפא־ביתא, אין אנחנו יודעים פשוט לקרוא ולכתוב בשפת הארץ. אנשים כהאחים שלוש, יהודים טובים, אנשים טובים, ובעיקר, אנשים ישרים ונאמנים, שאינם עושים את עניין ההשתדלות, לא עטרה להתגדל בה ולא קרדום לחפור בהן, נחוצים מאוד וברכה בהם".

אגב דברים אלה של מרדכי בן הלל הכהן, יש לקרוא על רקע האיבה, ששררה בין היהודים של "ארבע הארצות" (היישוב הישן) לבין הציונים, וכן על רקע היחסים בין "ספרדים" לבין "אשכנזים".

בחודש מרץ 1917, ציוו השלטונות התורכיים לגרש את כל תושבי תל־אביב ויפו. דיזנגוף היה ל"ריש גלותא". אנשי תל־אביב, ראו את מצעד תלמידי הגימנסיה העברית הרצליה, הצועדים ברגל לשפיה, שם נתקיימה הגימנסיה עד לסוף המלחמה. התלמידים קראו "תחי ארץ־ישראל". התושבים שחזו בתהלוכה זו, בכו כולם מצער. בתהלוכה, היו גם כמאה תלמידים, שנשלחו בזמנו על־ידי משפחותיהם ללמוד במזרח אירופה, ונשארו במלחמה, כשהם מנותקים ממשפחותיהם.

מושבות הגליל, התגייסו כדי לעזור לגולי יפו ותל־אביב. הם שלחו עגלות, וכתמורה תבעו רק שעורה למאכל הסוסים, והוצאות העגלון. כל תבואות הגליל רוכזו והועמדו לרשות העולים. 75 טונות חיטה ניתנו במחיר מוקפא — נמוך בהשוואה לערכה. לעומת מושבות הגליל, הפקיעו עגלוני תל־אביב יפו את מחירי התובלה ותושבי פתח־תקוה, זכרון־יעקוב, רחובות וראשון לציון, את מחירי האוכל והדיור, וכך היקשו מאוד על הגולים. יוסף־אליהו, שעמו אביו הישיש אהרן, וכארבעים נפש שהיה עליו לכלכל, יצא בראש משפחתו לפתח־תקוה. עבד־אל־רחמן־א־תאג׳י ערבי־מוסלמי, עמד לה למשפחה, שיצאה בחוסר כל. הוא סיפק, ללא תמורה, קמח בכמות ניכרת, כדי שאפשר יהיה לכלכל את המשפחה, כן סיפק קמח, שהספיק כדי לפדות שניים מבניו של ייספיליהו מן השירות בצבא התורכי: משה ואבנר.

במקביל לקח יעקב, אחיו של ייספיליהו, שהיה גזבר בנק אפ"ק, את כל הרכוש דניידי של הבנק. כסף, זהב, המחאות, שטרות ומסמכים, ולמרות איסור מפורש של השלטונות התורכיים, החל להעניק כספים לחקלאים, ולממן עסקים, תחילה בחשאי, ולאחר מכן לעיני כל. כשאפסו המזומנים והזהב, חילק פתקים בחתימת ידו עם "התחייבות הבנק". מעשים אלה איפשרו פעילות כלכלית ניכרת ביישוב.

למרבה הצער, לא נתקבלו גולי תל־אביב בסבר פנים על־ידי איכרי המושבה פתח־תקוה, שמנתה אז יותר תושבים מכל מושבות הגליל ביחד. הם נתקלו בקשיים בדיור ובאספקת האוכל, עבורם נדרשו מחירים מופקעים. רק צעירי המושבה, נתנו כתף ועזרו, על־ידי התקנת בית תבשיל שסיפק אוכל ל־1000 גולים. לימים, כאשר השתלט הצבא הבריטי על אזור פתח־תקוה, החליט לפנות את המושבה ולהגלות את תושביה, מסיבות "אסטרטגיות" ומחששות ריגול לטובת התורכים. רוב אנשי פתח־תקוה נדדו לתל־אביב, בה היו הרבה דירות ריקות. המגורשים נתקבלו באהדה, הוקצו להם דירות חינם, ונעזרו בהעברת הרהיטים. כל זאת ללא תשלום.

בהפגזה מן האוויר על פתח־תקוה, נפצע אבנר, בנו של ייספיליהו, מרסיסים בידיו והיה חשש לחייו. צדוק, הבן השני, שנשאר לשמור על רכוש המשפחה בתל־אביב, נעלם. מאיר, הבן השלישי, יצא ללמוד בצרפת, ונותק הקשר עימו. משה, הבן הבכור, נעצר ונשלח לדמשק ביחד עם יעקב, אחיו של ייספיליהו.

הנה כי כן נתפזר חלק מן המשפחה, ונותר יוסף־אליהו עם ארבעים נפש, שהיה עליו לפרנסם. זמן מה לאחר מכן ניתן צו גירוש נוסף על־ידי השלטונות בעקבות כניסת הצבא הבריטי לפתח־תקוה, ויציאתו משם. המשפחה נאלצה לצאת לגלות נוספת. תחילה לקלקיליה, ולאחר מכן לכפר ג'מאל, שליד טול־כרם.

כשהגיעה המשפחה לקלקיליה, הסתבר, כי אזל הכסף שברשותה. לא היה במה לקנות חיטה, ולא היה דבר לאכול. העזרה, שנתבקש דיזנגוף להגיש, היתה מצערה. דיזנגוף שלח פעמיים כסף, אולם זה הספיק לתקופה קצרה מאוד.

הכסף ששלח דיזנגוף, רשום, כמובן, בספרי ועד ההגירה. מעניין, שבספרי הוועדים השונים שנוסדו כדי לעזור ליישוב במצוקותיו בימי מלחמת העולם הראשונה, כמו "קרן התמיכה" מופיעים כמה סוגי התמיכה: "עזרה קבועה לעניים" ובו שלושה סעיפי משנה: א. אשכנזים. ב. ספרדים. ג. תימנים. אותה חלוקת משנה קיימת בסעיפים אחרים כמו: "עזרה ארעית" ו"עזרה לפסח".

בשלב מסוים, ישב ייספיליהו בגן העיר קלקיליה, שם קרא את מכתבו האחרון של דיזנגוף. לאחר שלא היה בו כדי לשפר את מצב רוחו נאנח קשות. ניגש אליו ערבי כפרי, לבוש "עקאל" ו"כפייה" ושאל אותו, מדוע

הוא נאנח. תינה ייספיליהו בפניו את צרותיו. תוך שיחה נסתבר, כי אותו ערבי מכיר את אביו, אהרן שלוש. הלכו השניים אצל אהרן, שהיה אף הוא בין הגולים, ובאותה עת, שכב חולה. הכיר הזקן את הערבי, ונפלו זה לזרועותיו של זה. לייספיליהו המשתאה הוסבר, כי מכירים הם משכבר הימים. עוד משנות השבעים של המאה התשע־עשרה. ומעשה, שהיה, כך היה:

אותו "פלאח" שהיה בן שש־עשרה, יצא עם שיירת גמלים מכפרו, דנאבה, שליד טול־כרם (כיום נתחברה לה דנאבה לטול־כרם, והיא רובע בתוך העיר). הבחור ירד ליפו עם השיירה שהמשיכה משום מה, ללא הבחור שנשאר ללא פרוטה בכיסו, וללא מכר או מודע בעיר זרה. נפלו פניו של הבחור, ובשעת משבר זו אף החל לבכות. עבר אהרן שלוש וראהו בוכה. שאל לסיבת הבכי, ונענה. לקח אהרן שלוש את הבחור לביתו. האכילהו והישקהו, כמנהג המקום, הלינו בביתו, ולאחר כמה ימים, נתן לו כמה "בישליקים", והעלהו על שיירת גמלים, ההולכת לטול־כרם. חזר הבחור לדנאבה, כפרו, נשא אישה וצבר כסף רב. מדי שנה, נהג לנסוע ליפו כדי להיפגש עם אהרן שלוש, וטען, כי רכושו בא לו מעזרתו של אהרן שלוש. ברבות הימים, קנה האיש הרבה אדמות, עשה כמצוות הנביא מוחמד, ועלה לרגל למכה. בן למעלה מששים שנה היה החג' כאשר פגש בייספיליהו ונכבד היה.

שמחת הפגישה בין אהרן שלוש לחג' אברהים סמארה היתה גדולה. בסופה, לקח החג' את ייספיליהו לביתו. יצא לחצר הבית. הביא גרזן וחבל. מדד את אורך הקיר מבחוץ, והיכה בטיח הקיר. משנפל הטיח, נתגלתה צלחת ומאחוריה חור בקיר, שם היתה מטפחת אדומה ובה כחמש־מאות לירות זהב. זה היה רוב ממונו של החג' אברהים. נתן החג' את הכסף בידי ייספיליהו. הלה ניסה לדחות את המתנה ולא עלה בידו. אף טען, כי אינו יודע, אם יוכל להחזיר אי־פעם את הכסף וכן כי אין לו היכן לטמון את הכסף הרב הזה. סכום עתק באותם ימים. החג' עמד על דעתו. "תחזיר אם תוכל". לא הסכים החג' לקבל קבלה או שטר בתמורה. לכשטען ייספיליהו, כי אפשר שיקרה לאחד מהם אסון כלשהו, ענה לו החג': "במקרה כזה, הרי לשנינו לא יהיה צורך בכסף". וכך היה.

ייספיליהו החזיר מהכסף, שקיבל מחג' אברהים, את חובו לדיזנגוף. חלק השאיר לעצמו, כדי לקיים את המשפחה כולה, עד לסוף המלחמה. עם תום המלחמה, כשחזרה המשפחה לתל־אביב והתחילה להתאושש מן המשבר הכלכלי, החזיר את הכספים לחג' אברהים סמארה, שטען, שהוא החזיר את חובו לאהרן שלוש. ייספיליהו טען, שהחזיר את הכסף, אולם הוא חב לחג' אברהים הרבה יותר.

חג' אברהים נהג לשלוח אלינו מדי שנה, שיירה של כחמישה־עשר גמלים נושאי אבטיחים, שהיתה ה"באבא" מסדרת מתחת לספות ולמיטות,

ואכלנו מהם עד עונות הסתיו והחורף. פעמים, עד לחג הפורים, שהרי מתחת למיטות היו האבטיחים שרויים בחשכה ובקרירות, והשתמרו בחלקם. חלק היה נרקב ונאלצים היינו לזורקו. כן היו מגיעות אלינו מדי שנה שתי עגלות מלאות בקני־סוכר, שהיתה ה״באבא״ קוצצת ומחביאה במגירות שבארונות הגדולים, אנו הילדים פתחנו את המגירות בכל פעם, קילפנו את הקליפה ומצצנו להנאתנו ולהנאת הזבובים שנתקהלו בחבורות גדולות כדי לזון עצמם מהמתוק הזה.

משמת הסבא בשנת 1934, המשיך החג׳ אברהים סמרה לשלוח אותם משלוחים לאבי משה, בכור הבנים, וכך המשיך, גם לאחר פרוץ המאורעות בשנת 1936. בשנת 1938 פסקו המשלוחים, ונפסק הקשר. שמא מת החג׳, ואולי סיבה אחרת היתה לכך. מי יודע?

בשנת שתיים לעצמאות ישראל, היא שנת 1950 למניין הגויים, שימשתי אני, אהרן, נין לאהרן שלוש, נכד לייספיליהו, בנו של משה, כקצין מחוז מטעם משרד הפנים באזור יפו־רמלה־לוד. באותה עת נסתפח שטח ה״משולש הקטן״, מאום־אל־פחם בצפון עד לכפר קאסם בדרום, למדינת ישראל, כתוצאה מן ההסכם, שנחתם באי רודוס על־ידי ישראל וירדן. נתבקשתי על־ידי משרד הפנים ועל־ידי המושל הצבאי הכללי, לערוך מפקד תושבים בשטח, שנסתפח למדינת ישראל, ולהוציא תעודות זהות לתושבים. לרשותי העמידו מספר פוקדים, וכן מחלקת חיילים. וכך עברנו מכפר לכפר. ערכנו מפקד מלא, צילמנו את התושבים וחילקנו תעודות זהות צבאיות. על־פי ההסכם, חייבים היינו לקבל רק את תושבי הקבע בכפרים. מראש הודענו, כי מי שאינו תושב המקום, יגורש לירדן. דא־עקא, שמספר ניכר של אנשים, ניסה להישאר בישראל מכמה סיבות. העיקרית שבהן היתה, שרצו לקבל את רכושם, שנשאר בשטח, וכן סיבות אחרות שונות ומשונות. נאלצנו איפוא, לחקור כל אחד ואחד, ולגרש את המנסים להיכנס.

הגענו עם כל הכבודה לכפר טירה, כפר גדול שבדרום האזור, שהיה כפר פעיל, עם בעיות קרקע רבות. לפתע, שמעתי צעקות רמות מחדר הפוקדים. נגשתי ומצאתי, כפרי כבן חמישים. צועק ובוכה. הסתבר, כי פליט הוא. לא מטירה. מעבר לגבול הוא. לטענתו, הוא נמצא עם משפחתו בטירה, משום שאין הוא יכול להתפרנס בירדן ומשום שאדמתו היא כאן. הוריתי את החיילים לגרשו, ביחד עם משפחתו. לפתע, ניתק האיש מהחיילים, ונפל לרגלי, כשהוא מנסה לנשק את נעלי, כמנהג שהיה בימי התורכים. הרחקתי אותו ממני. לכשהוצא האיש מן החדר, התבוננתי ברישומים והשם סמארה נזדקר לנגד עיני. קראתי מיד לאיש ושאלתי אם מכיר הוא יהודי כלשהו. אמר האיש, כי הוא אינו מכיר, אולם לסבו, היו ידידים, יהודים ביפו, ושלוש שמם. מה שם סבך? שאלתי. חג׳ אברהים סמארה, השיב. מניין? מדנאבה. נזדעזעתי.

מיד נחלצתי וטלפנתי ללשכת ראש הממשלה, ובסופו של דבר קיבלתי

רשות להוציא למשפחה תעודות זיהוי ולהשאירה בארץ. שש נפשות. אסיר תודה הייתי ליועץ לענייני ערבים על עזרתו ולמשרד הפנים על עזרתם, ולמזלי, שאינה לי, להיתקל בצאצאו של חג׳ אברהם סמארה, שמונים שנה לאחר שנקשר שמו בשמנו, שלושים וחמש שנים לאחר שעזר לנו כל־כך, בימי חרדה וחוסר תקוה.

לימים, בשנת 1974, כיהנתי כמזכיר אקדמי באוניברסיטת תל־אביב והיה עלי לטפל בארבעה סטודנטים ערבים לאומנים, שעשו לנו צרות במעונות הסטודנטים. בראשם, עמדה בחורה בעלת שיער אדמוני, קיצונית, חצופה. לא עלה בידי להרגיעה. גם אזהרות שהשמעתי לה, כי תועמד לדין משמעתי, לא הועילו. היא פתחה פיה וזימרה נגד מוסדות המדינה והמדינה היהודית. בשלב מסוים, עוד הרעיפה שבחים על ארגוני המחבלים. הדם עלה לראשי. רתחתי מכעס. מבלי משים, הסתכלתי בתיקה האישי, שהיה מונח לפני. סמארה מטירה. הסתבר, כי נכדתו של אותו סמארה מטירה היא. דור חמישי לחג׳ אברהים סמארה. הושבתיה לידי וסיפרתי לה את השתלשלות היחסים בין שתי המשפחות. היא כלל לא ידעה, שמוצאה מדנאבה. חשבה, שיושבים הם בטירה מזה מאות שנים. היא לא ידעה דבר. בסופה של אותה שיחה הביעה חרטה על מעשיה. מאז לא הטרידה אותנו כלל.

סיפור, שהיה. עובדה. כמאה שנות יחסים בין שתי משפחות, על רקע השינויים הרבים, במערכת הפוליטית והחברתית בארץ־ישראל. אולי יהא לכך המשך, מי יודע?

מעניין לציין, כי בשנת 1917, דווקא הצבא התורכי, שלא היה ממושמע, עני בציודו ובאספקתו, ושהיה בנסיגה — התנהג עם האוכלוסייה היהודית באיפוק רב, ועל אף כמה אירועים מצערים, ודרישת החיילים הנסוגים ל״מעט לחם״, בלשונם ״עק מק״, התנהג טוב, יחסית לפחדי האוכלוסייה. מן העבר השני, נתקבלו תלונות רבות על התנהגות החיילים הבריטים, הכובשים, שבמקרים רבים הרסו רכוש, החריבו דלתות, חלונות וכיסאות, כדי שישמשו כחומר גלם לחימום בשעות הקור, ואף קרעו ספרי תורה, והעלום באש. פרטים על כך ביומנו של מרדכי בן־הלל הכהן.

מקלקיליה נדדה המשפחה לכפר ג׳מאל, אליה נסתפחו אז כמה נפשות של יהודים ״אשכנזים״ ממשפחת צבעוני. שניים מהבנים, היו לאחר שנים, בעלי בתי־מרקחת ידועים בתל־אביב. כפר ג׳מאל הוא כפר קטן ליד טול־כרם, מזרחית מטייבה. בברכה ובכבוד רב, נתכבדו ונתקבלו הגולים במקום. בית רחב שהוקצה להם, היה רחוק משאון המלחמה ומן השלטון התורכי.

חמישים שנה לאחר מכן, בשנת 1967, לקחתי את ״זקני המשפחה״ לכפר ג׳מאל, כדי שיזכרו בימי ילדותם. הכפריים הזקנים זכרו את המשפחה ואת הקורות אותם בימי מלחמת העולם הראשונה. הזקנות שבחבורה, התרוצצו והצביעו על המקום בו גרו, ישנו ושיחקו. אכן המקום לא נשתנה. הן זוכרות, כך טענו, שהחדרים היו גדולים מאוד, והנה נמצאו קטנים. העצים

שהיו "ענקיים", נמצאו שיחים בלבד. גם הדלתות היו גבוהות, וחייבים היינו להתכופף כדי להיכנס לחדר. זיכרונות ילדות בעיני ילדים. הפרופורציות לא נשתנו. רק ה"גודל" היה קטן יותר.

בתקופה זו, ששררו בה תנאים קשים של מלחמה ומשבר כלכלי, ואימתו של שלטון מושחת, ניסה ייספיליהו להתפרנס. תוך חיפוש אחר עבודה מכניסה, נתקל במפקד צבא גרמני, שחקר אותו למעשיו, ותוך שאלות ותשובות נסתבר, כי הגרמני ממשפחת פונקא הוא, בעלת חברה גדולה, עמה סחר זמן רב לפני מלחמת העולם הראשונה. בעקבות קשר זה, קיבל ייספיליהו זיכיון לפתוח קנטינה, והחל לקיים את משפחתו.

הנה כי כן, ניסיונותיו, קשריו, יזמתו, יושרו וחריצותו של ייספיליהו, אפשרו לו לקיים את עצמו גם בימי עברה וזעם.

ה"שבט" חזר לתל־אביב, לאחר שהתורכים נסוגו ובמקומם, באו הבריטים. תל־אביב נראתה אז כעיר רפאים. הכול הוזנח בתקופת ההגליה. החבורה, שנשארה ובתוכה כמה תלמידי הגימנסיה "הרצליה" וצדוק, אחד הבנים, שמרה על הרכוש בתקופת הגלות, עשתה מלאכתה נאמנה. ואף־על־פי־כן, הוזנחו הגינות, המדרכות, הכבישים, צבע הקירות והתריסים. התושבים ברובם, טרם חזרו. כל איש וכל משפחה שחזרו, נתקבלו בחיבוקים ובשמחה, ופעמים כבמקרה שובה של משפחתנו, נתקבלו גם בעוגיות ובממתקים. תל־אביב היתה קטנה, והקשרים בין המשפחות השונות, היו חזקים, והאווירה אינטימית מאוד. רבה היתה ההתרגשות.

לייספיליהו אצה הדרך. היה עליו לפרנס את המשפחה הגדולה, שהיתה עימו. והוא התחיל מיד. תחילה, הסתכל פה ושם כדי לברר לו את הכיוון של מסחרו. לדעתו, לא היה כדאי להמשיך בתקופה זו את עסקי חומרי הבנייה. אך, המלבושים והאוכל היו על הפרק. מיד, הפשיל שרווליו והחל לקשור קשרים עם השלטונות הבריטים. צדוק, בנו הרביעי, שנשאר בתל־אביב, נתמנה פקיד אצל הצבא הבריטי, ועזר לאביו למצוא את הקשרים המתאימים. ייספיליהו השקיע כספיו במסחר מלבושים, השיג רשיון נסיעה למצרים, והחל לייבא בגדים. בהיותו במצרים ראה, שיש שם מחסור בשמן זית, ומיד ייצא לשם, בעזרתו של אחיו, אברהם־חיים, כמויות שמן ניכרות. המסחר חזר ופרח.

ב־1921, בזמן המתיחות ששררה בין יהודים לערבים בעקבות המאורעות, ביקשו סוקולוב, רוטנברג ודיזנגוף את ייספיליהו, להרגיע את הערבים. הוא נפגש עם עאצם ביי א־סעיד, ראש עיריית יפו, ועומר אל ביטאר, מי שהיה לאחר מכן לראש העיר וקרא להם להרגיע את הרוחות.

בשנת 1920, נפטר אהרן שלוש, בעיית צוואתו, במיוחד בפרשת העברת ה"קושנים" של תושבי השכונות משמו לשמם של הרוכשים, העסיקה הרבה את ייספיליהו. כל ילדי אהרן שלוש, ראו לחובה קדושה, לבצע את הצוואה במהירות ובשלֵמות. ואמנם כך נעשה.

באותו זמן, נתקרא הרחוב בו שכן אהרן שלוש על שמו. "רחוב אהרן שלוש". וכן גם הופיע שם הרחוב במפות השונות. בכד' שבט תרפ"א (2.1.21) כתב בצלאל יפה לוועד תל־אביב ודרש שהרחוב ייקרא רחוב גאולה, על שם החברה שעסקה בקניית אדמות, ופעלה גם לאיחוד שכונת נוה־צדק עם תל־אביב. דרישתו נדחתה על־ידי הוועד, ושם הרחוב עד היום "רחוב אהרן שלוש", גם סימטה קטנה מדרום לגשר נקראת סימטת שלוש, וכך גם שמו של הגשר.

במאורעות 1921, נרצחו באכזריות עשרות רבות של יהודים בידי ערבים. את הקורבנות, שחלקם היו מעותים מחמת העינויים שעברו, ריכזו בגימנסיה "הרצליה". דיזנגוף, ייספיליהו ואליהו ברלין, הם שקיבלו את נכבדי השלטון הבריטי בגימנסיה, כדי שיווכחו בהתעללות הרוצחים בקורבנותיהם. היה זה רגע קשה, שנחרט בזיכרונו של ה"זקן" שנים הרבה לאחר האירועים.

בשנת ה'תרפ"ט (1929), לאחר המאורעות בשנת תרפ"ט 1929, מינו הבריטים את ועדת שאו, שתחקור את האירועים. ייספיליהו היה ציר במשלחת הוועד הלאומי והסוכנות היהודית לאותה ועדה.

בין השנים 1920 ל־1932 הגיע ייספיליהו לשיא פעילותו המסחרית. אמנם כמה מיוזמותיו הפיננסיות נכשלו, אולם רובן עלו בידו. עסקי הסוכנויות של חברות מאירופה, כולל מלט, חומרי בניין למיניהם, מכוניות, הקבלנות, ה"תעשיות" השונות, במיוחד, חומרי בניין, מרצפות, עמודים וכדומה, עלו יפה. קניית אדמות שנתבצעו בחלקן עם אחיו, אברהם־חיים, באזורים נרחבים בארץ, ובעיקר בתל־אביב. האחים שלוש רכשו שטחי אדמה גדולים. לדוגמא: כל השטח משוק הכרמל, כולל קולנוע "אלנבי", ועד למזרחו של גן מאיר, ניתן במתנה לעיריית תל־אביב, כדי להקים "גן גדול". בירושלים, שטחי אדמה גדולים באזור, הנקרא כיום רחביה. בחיפה, באזור בו נמצא כיום הדר הכרמל. בצפת, כעשרים ואחד אלף דונם בהר כנען, עד לפיטמתו, הנקראת כיום שכונת שרה לוי. רכוש אדיר, שנאמד בשנת 1929 בכחצי מיליון לירות שטרלינג. ייספיליהו נחשב אז לאחד מעשירי הארץ, ואולי אף לעשיר שבהם. גם במצבו זה המשיך ויזם. בעיקר בקניית שטחי קרקע נרחבים.

מספרים על פרחה, אשתו, היא ה"באבא", ששאלה אותו היכן אדמותיו. ייספיליהו העלה אותה לגג הבית, חיפש באופק סימן רחוק, ואמר לה: את רואה את העץ הבודד שם באופק? עד שם.

עיקר העבודה הוטל על חלק מבניו, ועל פקידים שונים. מרצו וחיוניותו חיפשו אפיקים חדשים. אך, העסקנות הציבורית, היא שקסמה לו. תחילה ייסודה של אחוזת־בית, ביחד עם עקיבא אריה וייס, חיותמן, סמילנסקי ואחרים. כן היה חבר מועצת עיריית יפו כנציג העדה היהודית. בהיותו נציג, התריע לא פעם על עוולות, שנעשו לקהילה היהודית, על מתיחות בין ערבים ליהודים. הוא דחף את העירייה ביפו, להסכים להתקשר עם

חברת החשמל ולקבל את חשמל רוטנברג היהודי לעיר יפו.

אשר לחשמל של רוטנברג, עוד בשנת 1919, פנה יהודי בשם שיינברג לוועד תל־אביב, והציע "מכונה מודרנית לאלקטריה שתיתן 15,000 מנורות" (מה שאנו מכנים כיום וואט). וזאת, כמובן, בטרם קם רוטנברג "הזקן מנהריים" עם רעיון חברת החשמל.

באותה שנה, החליט ועד תל־אביב "לפנות למצרים ולבקש תנאים ומחירים". מיד לאחר מכן, התחילו להגיע הצעות. מחיסין — מהנדס מיפו, מגרינשפון, מדוניה — מהנדס מחיפה, מליפשיץ מקהיר, מסיניבר מיפו, מאבינעם הורביץ, ואף מארצות־הברית. כל ההצעות התעכבו על מנועים, בסדר גודל של 30 — 75 כח־סוס כדי "להאיר את תל־אביב". היו כמה הצעות, שיש להשתמש במנוע אשר יספק מים מן הבאר בתל־אביב. ההצעה היתה, שהמנוע ישאב ביום את המים למכלים ובלילה "יאיר את תל־אביב". היו ימים.

ייספיליהו עסק גם בתיווך וייצוג כלפי השלטונות העותומאנים בקשר לענייני היישוב. לאחר מלחמת העולם הראשונה, ענייני מועצת העיר תל־אביב, מינויו לשופט שלום, היותו נשיא כבוד של ועד העדה הספרדית בתל־אביב־יפו ועיסוקו המרכזי היה לקרב את לבבות שני העמים, היושבים כאן, למתן את גישת הקיצונים הערבים על־ידי שיחות, ועדים שונים שיזם והקים, ומאמרים הרבה בעיתונות הערבית. בכל אלה עסק. נוהג היה להקריא מהמאמרים שפרסם בעיתונות העברית ובעיתונות הערבית, במיוחד בערבי שבת כשהיו כולם נוכחים בארוחה החגיגית.

ייספיליהו מונה כמה פעמים כבורר בין דיזנגוף והוועד הלאומי, לבין אישים ערבים בסכסוכים שונים, שפרצו ביניהם. מקובל היה על כל הצדדים שהוא חסר פניות.

הוא היה מיוזמי ומייסדי בנק מסחר ותעשייה וכן בנק קופת־עם, וגם "הסתדרות אזרח" ו"הסתדרות אזרחית לאומית", ששבקו חיים לכל חי.

במשך השנים התערבו השלטונות (הממשלה והעירייה) ומדי פעם הפקיעו והקפיאו שטחי אדמה רבים לצורכי ציבור, זאת, בנוסף לשטחי אדמה, שניתנו במתנה על־ידי המשפחה לצורכי הציבור. השטחים שניתנו ברצון המשפחה היו — בית־הקברות ברחוב טרומפלדור, השטח, המכונה גן־מאיר ועד לשוק ה"פלאפל" (שוק בצלאל). שטחים, שהוקפאו על־ידי הממשל התורכי — תחנת הרכבת הישנה בחיפה, המכונה "אדמת צהיון". הופקע על־ידי העירייה הפרדס, בן 70 הדונם, שבצומת הירקון והאיילון. הופקעו גם ארבעה וחצי דונם הצמודים למסגד חסן־בק, עם תחילת התכנית להקים את ה"סיטי" במקום שכונת מנשייה הישנה. כן הוקפאו בית אהרן שלוש ובית־הכנסת, שלידו, ברחוב שלוש.

בשנת 1929 פרץ משבר כלכלי חריף בארצות־הברית, ונתפשט לעבר אירופה, ואף לכאן הגיע. בשנת 1932 פרצו מאורעות. הערבים התמרדו,

הפעם, נגד השלטון הבריטי. המצב הכלכלי התדרדר והלך. מיתון. חוסר עבודה. קניות הקרקע היו גדולות ממידתו של ייספיליהו, חובות לבנקים החלו להעיק. מחיר הקרקעות ירד מאוד. ייספיליהו סירב להכריז על פשיטת רגל ועמד על דעתו, כי יש לעמוד בזמני התשלום ללא איחור, וללא טרוניה. אז החלו מכירות רכוש בהולות, ללא התחשבות בערכו האמיתי. כבודו וכבוד "שמה של המשפחה" היה חשוב לו מכול. השנה 1933. ערב העלייה הגדולה מגרמניה, וערב "פרוספריטי" כלכלי, שלא היה כמותו בארץ.

לסבא ייספיליהו אצה הדרך לעמוד בזמני התשלומים, ואמנם לא השאיר חובות ולא נושים.

לבניו עוד הספיק לומר: "מצטער אני, שלא השארתי לכם ירושה. שמח אני, שלא השארתי לכם חובות". ירושה השאיר. לא הרבה כספים. אבל ירושה של ממש. ספר שכתב, "פרשת חיי". את הספר כתב בכתב רש"י ונעזר לא מעט בעורך, שעליו המליץ אחד־העם. כן, השאיר לנו מסורת וקשר משפחתי הדוק בין כל הצאצאים. וכן גם הוריש לכולנו את אהבת העם והאדם.

בימיו של יוסף־אליהו חלו שינויים לא מעטים בצורת החיים. המאה התשע־עשרה פינתה מקומה למאה העשרים. בדורו של אהרן, עדיין גרו הבנים הנשואים, על נשותיהם וטפם, בבית האב. בזמנו של יוסף־אליהו, יצאו הבנים הנשואים מבית האב אל דירות משלהם. הקופה עדיין משותפת היתה לכולם. כל אחד מן הבנים נטל מקופת הברזל כצרכיו. צורה זו של משיכת כספים לפי צרכים, הביאה למתיחויות לא קטנות בין הבנים־האחים. רמת החיים של הבנים לא תמיד היתה שווה ממשפחה למשפחה. ל"באבא" היתה השפעה על כלותיה, וביחד איתן שמרו על איזון ועל שקט חיצוני. עם זאת, מאחר שהבנים לא רחקו הרבה מביתו של ה"זקן", שבשדרות רוטשילד, פינת רחוב הרצל, ואחד מהם, מאיר, אף גר באותו בית, היתה הרגשת השותפות חזקה מאוד. הבנים נהגו לבוא מדי פעם, ובדרך כלל אף כל יום, כדי להציץ ב"זקנים", ואף לסור אל מטבחה של ה"באבא" כדי לנגוס ממטעמיה. הנכדים היו מגיעים לעתים קרובות גם לשחק וגם לאכול.

בעת מחלתם נסעו סבא וה"באבא" ללבנון, להבראה, ושהו שם מספר שבועות. בידינו העתקי מכתבים. שנשלחו אליהם מן הארץ, כמעט מדי יום. כל המכתבים חתומים בידי כל הבנים, שנמצאו כאן באותה עת. המכתבים מבטאים אהבה רבה ל"זקנים", חרדה לבריאותם, מידע מפורט על מעשיו ובריאותו של כל אחד מהצאצאים, וכן מעידים המכתבים על הקשר ההדוק בין האחים כולם. מאחר שכל הכלות, ואף החתן, "אשכנזים" היו, היה המזון, שהוכן, שונה, ולא תמיד נעם להם, לילדים. רק למאיר, השני בבנים, היתה אישה ושמה זהובית, שלמדה חיש מהר, כיצד מבשלת ה"באבא"

והלכה בעקבותיה. משנפטרה ה״באבא״, נהגנו ללכת, בנערינו ובזקנינו, לדודתנו זהובית כדי לטעום מטעמו של מטבח מיוחד, שכה ערב לחיכנו, והניחוחות של ה״באבא״ עלו באפינו. עוד היום, משעולה בי הרצון לשוב לחיקה של ה״באבא״, לשלוותה, להרגשת הילדות, שחלפה לה, הולך אני אצל זהובית ה״אשכנזיה״ וטועם טעמה של תל־אביב הקטנה שלי.

תל־אביב בימי זהרו של יוסף־אליהו, בשנות העשרים, היתה עדיין מלאה בבהמות משא, גמלים, פרדות, חמורים וסוסים. הכבישים, במידה והיו סלולים, צרים היו, ומשני צדיהם השתרע חול עד למדרכה, שאף היא לא היתה סלולה. גם עגלות היו. עגלת המשא היתה צרה וארוכה. לאורכה, היו קרשים ארוכים, שניתן היה להסירם בהתאם לצורך. הללו שימשו להעברת חול, זבל ושאר דברים. עגלות הנוסעים היו משני סוגים. האחת — לנוסעים בדרכים הבין־עירוניות ובתוך העיר, כאוטובוסים בימינו. עגלה עם גג ושני ספסלים לאורכה, לנוסעים, ״דיליג׳אנס״ קראו לה. והשנייה — ה״חאנטור״, היא העגלה השחורה, שיש בה גג מתקפל, ויושבים בה שני נוסעים, ומולם ניתן היה להוריד קרש, ששימש מושב לעוד שני ילדים. העגלון ישב לפנים, מוגבה מאוד. ב״פרוטקציה״, היה העגלון מתיר לפעמים גם לילד לשבת לידו, מורם מעם. כהרגשתו של מלך. משני צדי העגלה, היו קופסאות קטנות, שקירותיהם מזכוכית, ובתוכם היו נרות, שהיה העגלון חייב להדליק בשעות החשכה. שני סוסים היו רתומים לה, לעגלה. ככל שהיתה העגלה ״חשובה״ יותר, כן קושטו הסוסים במחרוזות זכוכית מצבעים שונים, שעיקרים כחול. כנראה ל״מזל״. מאחורי העגלה היה מוט ברזל. אני מניח, שמוט זה הוצב שם כדי לחזק את מבנה המערכת. בשבילנו, הילדים, היה המוט האביזר החשוב ביותר בעגלה. קופצים היינו עליו בשעת הנסיעה, מתיישבים, ונוסעים ללא תשלום. העגלון היה מרגיש בדרך כלל באותה קפיצה. הוכחה לכך מצינו, משום שמיד לאחר הקפיצה זכינו תמיד למכות שוט חדות ומכאיבות משוטו של העגלון, שהיה מניפו מעל הנוסעים, או מצדה של העגלה. את ההצלפות ״חטפנו״ בלא להוציא הגה. הנסיעה בחינם כדאית היתה, אף שהצעירים, שבינינו, היו קופצים מיד מן העגלה, משום שלא עמד בהם הכוח לספוג את הצלפות העגלון. לנסוע ב״חאנטור״ בזמן הגשם, לא היה תענוג גדול. העגלון היה פורש סדין גדול, המוקשה במעטה גומי מעל הנוסעים. הגשם היה מחליק מעל הסדין, ולא ניתן היה לצאת יבש בנסיעה מעין זו.

כשבעלי־החיים עשו את צרכיהם על הכביש, חייבים היו פועלי הניקיון של העירייה לנקות את הפרש, ולמנוע במידת האפשר את הצחנה. עיריית תל־אביב כעיריית יפו דאגה למכשירים מיוחדים לעבודת ניקיון זו. עובדי הניקיון, השתמשו במוט ברזל ארוך, שבקצהו נעוץ פס ברזל, כמעין מחתה ומטאטא ענק עשוי עשבים וצמחים קשים. המחתה לגירודו של הפרש, המטאטא לריכוזו של הפרש. ומכשיר שלישי, הבנוי בקצהו ככף גדולה

מפח עבה, לאיסופו של הפרש. מכאן למריצה, ל"עגלת־המשא", ולמכירתו כדשן לחצרות הבתים. הנה כי כן, טכניקה מתקדמת לפי צורכי הזמן, ולפי ידע מעודכן. ראינו גם נשים, שיצאו לרחוב עם כלים מתאימים כדי לרכז את הפרש ולהביאו הביתה לדישון הצמחים שבגינה. בשלב מאוחר יותר, קנתה העירייה מכונית ועליה טנק מלא מים, שממנו יצא צינור מחורר, דרכו קלחו המים בקילוחים דקים, השקו את הרחובות, שברובם היו עשויים כורכר או חול מוקשה והקימו אבק רב.

האווירה ברחוב היתה אינטימית מאוד. כולם הכירו את כולם. זכור לי, שבילדותי אהבתי לשחק ב"סטאטיסטיקות". בשנות העשרים המאוחרות הלכתי עם אבי משה מהבית, שברחוב פינס מול קולנוע "עדן", לבית הסבא, שברחוב הרצל, מרחק של ארבע או חמש מאות מטרים, מהלך עשר דקות. אבא הקדים שלום למכרים. כמאה וארבעים איש עברו על פנינו, ביניהם בעלי חנויות, שעמדו בפתח החנות, ואחרים. כמאה ועשרים מהם הכיר אבא. מאה ועשרים מתוך מאה וארבעים. להכיר, פירושו להכיר את משפחתו של האיש, את מקום מגוריו, את עיסוקיו, את הרכילות אודותיו, את צרותיו וכדומה. מעין קיבוץ גדול. לא סגור ולא מנוהל כמו בקיבוץ. קשה להאמין שהאווירה בעיר, היתה אינטימית כל־כך. כיום, כשהולך אני ברחובותיה של עירי, תל־אביב, מוצא אני בקושי מכר אחד לרפואה. אינני מכיר אף את דיירי הרחוב ואת שכני לבית. אכן, חברה אנונימית.

מספרים היו בתל־אביב הקטנה מעשה שהיה, כאשר התערבו שני אברכים מזוקנים, האחד עם רעהו, מי מכיר יותר אנשים בתל־אביב. נמנו וגמרו, משיכיר האחד מישהו, המהלך ברחובותיה של העיר, יעקור מיד שערה משערות ראשו של רעהו. הלכו בדרך ואמר האחד, הנה הולך מולנו אדון סוכובולסקי, ומיד תלש שערה מזקנו של חברו. המשיכו והכיר השני את הגברת נוימן, ומיד קרע שערה משיער רעהו. לפתע תפס האחד בזקנו של השני, ועקר את כל זקנו. נזעק חברו ושאל מה אירע. נענה החבר: "הנה הולכת ובאה משפחת שלוש היוצאת לטייל".

בכל יום שבת אחר־הצהריים, נוהג הייתי לשבת עם אבי משה, על המרפסת בבית, שממול קולנוע "עדן", לחזות בעוברים ושבים, לאכול "פיצוחים", ובהם גם ה"חאמלה־מלאנה", כפי שנקראה גם "בסאמן". אותן קטניות, שנקנו אצל הרוכלים על ענפיהם ושצורתם כמטאטא. קלמן וזלמן היו מגיעים כדי לקבל את ה"מעשר" שלהם מה"פיצוחים", ופעמים אף חלקו של לחם, ואולי בננה. הגיעו "כמו שעון", בשלוש אחר־הצהריים. משוגעים ידועים בתל־אביב היו השניים. תאומים. שקטים. לבושי שק. מזוהמים מאוד. לפתע נעלמו מהנוף. אחד מהם נרדם על פסי הברזל ובאה הרכבת ודרסה אותו. תאונת דרכים. אחיו נעלם מאז.

אחת לשבוע, ופעמים אף פעמיים, עברו נשים מבוגרות ברחובות תל־אביב לבושות שחורים ומכוסות ציורי קעקע על פניהן וידיהן, וקוראות: "יה

פתאחה, פתאחת־אל־בח׳ת״. ״פותחות המזל״ היו אלה. ערביות מוסלמיות. צועניות. אמרו עליהן שהן מכשפות. אמרו, שגנבות הן, ואף־על־פי־כן, נזקקו להן הרבה מתושבי העיר. פשוט, כדי לדעת מה צופן להם העתיד. ומשלמים להן בפרוטות.

כרוז מיוחד, יהודי מעולי תימן, משה ״מוסא״ לוי שמו, נהג לעבור מדי פעם ברחובותיה של העיר ומכריז בקול גדול על הודעות שונות של השלטון לאזרחים. היו התושבים יוצאים אל הרחובות, מן החנויות ומהדירות, כדי לשמוע מה בפיו של אותו כרוז.

בימי שישי אחר־הצהריים, עבר יהודי מזוקן על עגלתו ותוך שהוא תוקע בשופר היה מכריז על בוא השבת הקרב. לימים, החליף את השופר בחצוצרה.

ביפו, רגילים היינו לראות הרבה בעלי מום, עיוורים, קטועי רגליים וידיים וכדומה. היה זה חיזיון רגיל לראות אדם ללא רגליים הולך על שני קרשים, צמודים לידיו. בתל־אביב לא ראינו מחזות כאלה. גם מקבצי נדבות רבים היו מהלכים ברחוב. מדי יום חמישי בשבוע היו מתדפקים על דלתות הבתים ומבקשים נדבה. קשה היה לראותם, ומצפון האנשים היה נרגע, לכשדחפו כמה פרוטות לאותם מוכי גורל. לא חסרו גם רמאים ומתחזים, שראו בפשיטת היד מלאכה קלה, שהכנסתה בצִדה.

תקופת העבדות פסחה לה על תל־אביב. אולם עדיין היו בה כמה מספיחיה. זכור לי, כי בביתו של אחיה של ה״באבא״, שמואל מויאל, היה ״עבד״ צמית, שנקנה בילדותו. נראה, שמוצאו היה מ״אביסיניה״. היא איתיופיה, כיום. והלה שירת את המשפחה, כפי שנצטווה, תמורת שיירי אוכל ובגדים ישנים. הוא התקיים על ״לחם צר ומים לחץ״. ממש עבד.

״סופר־מרקט״ לא היה. חנויות המכולת המעטות היו קטנות ועמוסות לעייפה בסחורות שונות ומשונות. קופסאות השימורים, פעמים שהיו נפוחות מחמת הזמן, שעבר מאז ייצורן ופעמים מחמת החום. באורז טיילו, לא אחת חרקים שונים, בעיקר שחורים. האורז היה מלא חול, אבנים ושאר נספחים. ואז, היה על הקונים לשבת בביתם זמן ניכר ו״לפלות״ את כל הדרוש ניפוי. ניקויו של האורז, למשל, היה אחד מתפקידנו — כנכדים ל״באבא״.

בחנויות, וכמו כן אצל הרוכלים, שוקלים היו במין מאזני־יד. שתי צלחות גדולות, קשורות למוט מתנדנד. המשקלות עצמן, היו בעיקר אבנים, שהמוכר היה מצביע עליהן ואומר כי ״זה שתי אוקיות״ וזה ״רוטל״. לך תאמין. המקפידים היו חוזרים לבתיהם ושוקלים את הסחורה בשנית כדי לוודא, שאמנם נכון היה המשקל של האבנים. משקלות שונים היו. רוטל ואוקייה. לא נהוגה היתה השיטה העשרונית והחישובים של המשקל היו מסובכים. מה גם שאוקייה במרכז הארץ לא היתה שווה במשקלה לאוקייה בצפון.

אני זוכר, שלצורך פריסת נקניק, שהדיף ריח שום עד למרחוק, היתה

בעלת המכולת מוציאה סכין גדולה, ממש מאכלת, יוצאת מן החנות אל המדרכה ומתחילה במלאכת השחזת הסכין. תחילה, התכופפה כדי להתקרב אל שפת המדרכה, יורקת על המדרכה יריקה של ממש, כדי להתקינה כאבן משחזת ומשפשפת את הסכין על שפת המדרכה. כעבור דקות היתה הסכין מוכנה לפעולה. כפי שהיא, ללא שטיפה.

הרבה פעמים, שללחם היה טעם חמצמץ. אולי משום שלא נאפה כראוי, אולי משום שעבר זמן רב מאז שנקנה, ואולי בקמח היה הפגם. לחם טוב באמת נאפה בבית ולא נקנה בחנות. לחם לשבת — תמיד אפו בבית.

קניית החלב והירקות, נעשתה אצל הרוכלים, שהיו סובבים בעיר ומעידים על מרכולתם. האחד, מחלק חלב היה, ודומני, שבעלים היה לפרה או שתיים, שהיו מניבות חלבן למכירה. היו לו חמור ושני כדי חלב גדולים קשורים לו משני צִדיו. בראשו של כד החלב היתה מין כוס עשויה ממתכת עם ידית. בדפנות הכוס היו פסים בולטים, שסימנו על אותה "כוס" את מספר האוקיות. החלבן שפך מן הכד הגדול את החלב לתוך הכוס. לפי הזמנות הצרכן היה החלבן מגיר את מספר האוקיות עד לפס, שהצביע על הכמות. מכאן לסיר, שהביא הלקוח. חלב שמן, סמיך, לא מהול במים. את הסיר היו לוקחים כדי להרתיח מיד את החלב, כדי שלא יחמיץ. עם ההרתחה היתה נוצרת שכבת שומן או "קרום", כפי שקראנו לה. ה"קרום" היה אימת הילדים. סלדנו ממנו, על אף ההבטחות, שזה "בריא מאוד". בדפנות הסיר ליד "פני החלב", נוצרה תמיד שכבת שומן נוספת. יבשה יחסית. צבעה צהוב. שמנת סמיכה. מעדן מלכים, שהיינו מגרדים מדפנות הסיר ואוכלים בהנאה, אם בגלוי, כשהיה היתר רשמי בידינו, ואם בהסתר, בניגוד להוראות הקבע.

רוכל השמן היה מגיע לעתים מזומנות. זה היה שמן זית טוב, סמיך, ירוק ומשאיר קצת טעם חריף בפה. אף רוכל זה היה מגיע עם כד. לא גדול, עם מכסה בצורת כוס, ידית באוזנה ופסים בדפנותיה. הוא היה מודד את השמן במשורה. לעשירים היתה שיטה אחרת. מקבלים היינו חמישה ופעמים עשרה פחי שמן מדי עונה, ומאחסנים בבית. למשך כל השנה. אולם לבני תמותה רגילים, הספיקו הרוכלים עם כדי השמן.

בבית ה"באבא" היינו מקבלים שקים גדולים של זיתים ירוקים בעונה. ה"באבא", בעזרת כמה מן הכלות ובעזרת הנכדים, היו יושבים על הרצפה, עם פטיש קטן ביד, מוציאים זית זית מן השקים ומכים בו מכה קטנה. מכה חלשה מדי איננה מבקיעה את הזית, מכה קשה מדי מועכת גם את גלעינו. דרושה היתה מכה מדויקת, לא קשה ולא קלה מדי, אומנות, שנקנתה בייסורים הרבה. לאחר המעיכה הכניסה ה"באבא" את הזיתים ביחד עם מיני עלים ולימונים ופלפל ירוק חריף, לתוך פחים גדולים, חדשים ומבהיקים, שהוכנו מבעוד יום. את המכסה היו מלחימים בעזרת מבער נפט קטן, עם סגירה הרמטית. עשרות פחים נתמלאו בדרך זו. לאחר כמה שבועות

היינו פותחים את הפח הראשון בסדרה ואוכלים. מאכל תאווה עם פיתות טריות וחמות "מן התנור". והוא הדין במלפפונים כבושים, בחצילים קטנים כבושים, עם לפת ודומני גם סלק ופלפל.

הסבא היה קונה ומביא בכל כמה חודשים שקים מלאים באורז, שקים מלאים בקמח, והללו מונחים היו למעלה על הגג. במחסן. "רזרבה".

רוכל, בדומה לבעל קיוסק בימינו, עוצר ליד ריכוזי אדם ליד פתח בית־הספר או בית־הקולנוע היחיד שהיה, "עדן". היה עומד ליד עגלת העץ שלו ומוכר ממטעמי העונה. מכר "לדר", "קמרדין" או "אמרדין", מישמש מעוך לכדי דפים עבים, חמוץ מתוק. ה"לדר" הטרי בהיר הוא וצבעו נוטה לצהוב. ה"לדר", שקנינו, עתיק־יומין היה, חום כהה מרוב ימים, קשה ויבש, שהיינו פורסים ממנו פרוסות צרות וארוכות, מכניסים לפה ומוצצים במשך שעות. גם "סוס" מכר. מין ממתק, שצבעו שחור, עשוי כאיטרייה ארוכה, שסובבה את עצמה לכדי עוגייה קטנה. וכן מצינו אצלו גם מיני מתיקה שונים. שקדים בסוכר, שומשומין בדבש, וסוכריות מצבעים שונים. גם סוכריות העשויות כעיפרון ארוך, היינו מוצצים בתאווה רבה, ומחדדים את קצהו ממש כעיפרון. היו גם תפוחים טבולים בסוכר עם צבע אדום, שנתקשה.

הרוכל שלידו, מוכר היה גלידה. ממין אחד, שהוא וניל. פעמים נוסף לו גם שוקולד. גביעי גלידה לא היו. לרוכל היה מכשיר פח קטן, הוא הניח בתוכו ביסקויט עם שכבת גלידה, כשמעליו ביסקוויט נוסף, ומוציאו והרי לך סנדוויץ' גלידה למהדרין. כדי שהגלידה לא תימס לרוכל בדרך, היה כלי הגלידה העשוי מתכת, נתון בתוך חבית גדולה יותר עשויה מעץ. בין קירות החבית, לכלי האיכסון של הגלידה, היה הרוכל מניח קרח, והגלידה היתה נשמרת.

ניתן היה גם להשיג "גזוז" בבקבוק. בתחילת המאה מצינו בכתובים, כי ה"גזוז" יחשב למין נחוץ מאוד". ביפו היו שלוש מכונות להכנת גזוז. בזמני, הגזוז היה נתון בבקבוק קטן, שצווארו צר מעט מבסיסו ומתרחב במקצת באמצע צווארו. במקום, שנתרחב, ישובה היתה בתוכו גולה שקופה. משמלאו את הבקבוק בנוזל המפעפע, היה הגז דוחף את הגולה למעלה, לראש הצוואר של הבקבוק ואוטמו. כך נמכר הבקבוק, כשהוא אטום. קנית, החזקת את הבקבוק, ודחפת פנימה את הגולה, שנדחקה לביתה, והנוזל לרשותך. שתה כאוות נפשך. את הגולה היינו חולצים מהבקבוק ומשחקים בה. "גזוזה" קראנו לה. על־שם הבקבוק, שממנו חולצה.

היינו רואים במקומותינו רוכל אחר מלא הוד. לבוש היה בדרך כלל במכנסיים, כאשר בין רגליו נוצר שק גדול. גם הדייגים, גם הפועלים הערבים וגם הנכבדים היו לבושים מכנסיים כאלה. "שרוואל" נקראו. העשירים לבשו "שרוואל" עשוי אריג אנגלי. מטרים רבים של אריג. העניים לבשו בד פשוט מאוד. הרוכל בו אנו עוסקים היה לבוש חזייה מהודרת, ונעליים פתוחות

בעקביו, וכלי ענק עשוי מתכת "קלל", כנראה תערובת של נחושת ובדיל עם פייה ארוכה כחדקו של פיל, ונוזל חום כהה מתקתק בתוכו. תמר־הינדי, משקה אהוב, בעיקר על בני ערב. מצוי עדיין בירושלים העתיקה. מספר צלחות נחושת היו לו בידו, כשהקיש האחת בשנייה, השמיעו הצלחות קול צלצול מיוחד. שלוש מנגינות היה משמיע: האחת: משמעותה, המשקה מהיום. השנייה: המשקה מיום יומיים. והשלישית: נשארו הנוזל הסמיך והתמצית בלבד. משששמענו את הצלילים היינו יוצאים לרחוב. אם לא לקנות אז לפחות לחזות ברוכל, בהליכתו הגאה, בדרך שהיה מוזג את ה"תמר־הינדי", בדרך בה היה מנגן עם הצלחות, ובדרך בה ניקה את הכוסות לאחר השימוש, לאו דווקא ניקיון של ממש.

פרנסה חשובה אחרת היתה של מוכר ה"רמל־קודסי", הוא החול ה"ירושלמי", חול דק, לבנבן. בלעדיו, לא תתואר רחצת הכלים והאסלות. בלעדיו היו החיים קשים מאוד, שהרי לא היו אז נוזלים לניקוי כלים. כשהיה רוכל זה מגיע ומעיד על מרכולתו, היו יוצאות מיד כל עקרות הבית עם כלים שונים ומשונים, וקונות את החול.

נוסף לאלו היה גם "משחיז הסכינים". הוא היה מהלך בחוצותיה של תל־אביב, עם מכשיר מטיל אימה עשוי עץ, ובמרכזו אבן משחזת, שהיתה מסתובבת במהירות, שעה שהיה מטיל את משקלו, בעזרת רגלו על פיסת עץ, הקשורה ברצועה לאבן המשחזת. משהיה מקרב את הסכין לאבן, היו הגיצים קופצים לכל עבר ועקרות הבית יצאו לקראתו עם מיטב הסכינים, בחלקן סכינים חלודות, וכולן קהות שפה. תמורת פרוטות נתחדדו הסכינים והותקנו לשימוש חוזר.

רוכל מתמחה נוסף היה רוכל הביצים. ביצים קטנות. חלמונן צהוב־כתום־כהה. התרנגולות אז לא גדלו בלולים, אלא בחצר וברחוב, ושם היו אוכלות מכל הבא לפה. זו הסיבה לצבען הכהה של הביצים ולטעמן הטוב. פעמים שהיו התרנגולות אוכלות בחוץ גם עשב, הנקרא "קוסברה", וקיבלו הביצים את טעמו. הרבה פעמים היו הביצים, שנמכרו, מעלות סרחון. זאת משום הזמן שעבר בין ההטלה לבין המכירה.

קניית הביצים הצריכה מומחיות רבה מצד הקונה. תחילה, היה עליו לשים עינו בחבילת הביצים ולאמוד מרחוק את טיבן, טריותן וגודלן. לאחר מכן, היה עליו לעמוד על המקח עם המוכר דקות רבות, ארוכות ומיגעות. ללא עמידה על המקח, מובטח היה לך שֶׁרוּמֶיתָ. חמש־עשרה ביצים בשילינג (השילינג — חמישה גרוש, או חמישים מילים, או החלק העשרים של הלירה). שש־עשרה ביצים בשילינג, ופעמים אף עשרים וחמש ביצים בשילינג. משא־ומתן זה הצריך סבלנות רבה, עקשנות, צעקות ומריבות עם הרוכל, ופניות חדות להפסקת המשא־ומתן, כאשר פני הקונה לביתו, חזרה "מאולצת" למו"מ. וחוזר חלילה. פעמים שהיה העניין מתארך והולך. נסתיים המו"מ לקביעת המחיר, והחלה בחירת הביצים. כל ביצה נלקחה

בידו של הקונה, נתפסה בקצותיה באגודלו ובאצבעו, כאשר שאר אצבעות היד מתקפלות ומהוות כעין ארובה ארוכה אחת. כוון את היד לעבר השמש, כשה"ארובה" מכוונת היטב, ואז יכול אתה להבחין אם הביצה בהירה היא ואם צבעה אחיד, או שמא רקובה היא, ופעמים, אף מוצא אתה בתוכה תחילתו של האפרוח. אומנות של ממש.

ומוכרים אחרים, היו מסתובבים בעונת התאנים. על ראשיהן של פלאחיות היתה סלסלה גדולה, שבתחתיתה עלי התאנה ועליהם התאנים. עדיין רטובות מן הטל. עדיין מפעפע חלבן מפיטמותיהן. וכן ה"סברס" הרגילים והאדומים, שעשו מהם לפתן, או משקה נפלא.

גם האבטיחים מחייבים היו את מיומנות הבחירה של הלקוח. ייספיליהו עצמו היה מתרברב, שאין מומחה גדול ממנו בבחירת אבטיחים ומילונים. הוא היה תופס כל אחד בתורו, מסתכל עליו, מרים אותו, זורק אותו למעלה, כאומד את משקלו, לוחץ אותו לחיצה קטנה, נותן לו כמה "סטירות", ורק לאחר מכן מתחיל במשא ומתן בקשר למחירו. לא קמצן היה. כך היתה דרך החיים. ואמנם מומחה גדול היה. מכל חמישה מילונים, היה אחד מתוק, וארבעה היו בטעם קישוא. ובאבטיחים, מכל שניים היה קולע "בול" באחד, והשני — חיוור היה לגמרי. באותם ימים היה נחשב הדבר להישג.

נעליים קונים היו בחנויות. תוצרת חוץ. בארץ לא ייצרו נעליים, עד שבא מי שהיה פעם ראש ה"שומר", יצחק עוז (הוז), אחיו של דב, מעסקני היישוב, ופתח בית־חרושת לנעליים בשם "כתר". הוא הדין גם בחולצות, גרביים ותחתונים. הכול מ"אירופה". אגב, גם בחנויות צריך היה להתמקח על המחיר. לא ידעו אז מה הפירוש של מחירים קבועים.

חליפות תפרו אצל חייטים. כמעט ולא היה אפשר להשיג משהו מוכן. חייט זה מקצוע. הטובים שבהם הגיעו מפולין. האריג היה מאנגליה. מעולה. כמה וכמה פעמים חייב היית ללכת אל החייט למדידות.

נפחים היו הרבה. לתקן את ה"פרימוס" לבישול, להלחים כל מיני הלחמות, במיוחד פחים. המפוח היה אחד מכליהם העיקריים. היו גם מפרזלים, אלה המתקינים פרסות לסוסים. עבודה, שעניינה מאוד את הילדים, שהיו מתקבצים להם ליד המפוח כדי להסתכל.

מקצוע חשוב נוסף היה של "מתקן השמיכות". השמיכות שנתכסינו בהן היו עשויות מצמר־גפן או מנוצות ונתונות במעטה בד. עם השימוש בשמיכות, צריך היה מדי פעם לדלל ול"החיות" את הנוצות או את צמר־הגפן, שנתקשה. לכך, מזומן היה "מתקן השמיכות". מכשירו העיקרי היה עץ מגולף, המתעקם בראשו, ומן הראש לבסיסו יורד לו מיתר עבה ומתוח. עם מכשיר זה היה מכה לתוך ערמת צמר־הגפן או הנוצות כדי לאוורר ולהתקינן לשימוש חוזר. כל החדר היה מתמלא נוצות ופיסות צמר־גפן. כמעט כמו שלג. לאחר המכות היה ה"מתקן" מכניס את הסחורה כולה למעטה הבד ותופר.

בימי חמישי הופיעו מקבצי הנדבות. בעשרות. ולכולם נמצאו הפרוטות, שהיתה ה"באבא" מכינה מבעוד יום לצורכי שבת. אגב, לאחר שנפטרה ה"באבא" מצאנו אצלה "ארכיון" של מתן בסתר, שנתנה לאגודות צדקה ולמשפחות שונות, ללא ידיעתו של ה"זקן".

לצורכי בידור קיים היה קולנוע "עדן". סרטי הראינוע הראשונים הוצגו בשכונה הגרמנית "ואלהאלא", שליד נוה־צדק. באחת ההצגות אירעה שרפה. בנו בכורו של אברהם־חיים נאלץ לקפוץ מן הקומה השנייה, נחבל וסופו שצלע עד לסוף ימיו.

באחת ההצגות הראשונות בראינוע "עדן" הוקרן סרט על המערב הפרוע. שודדים התנפלו על כרכרת הדואר. השוטר לוריא, אחד מצאצאיו של רבי אלתר לוריא, ישב באולם, חגור במיטב נשקו. משחזה בשוד שהתרחש בסרט, עלתה חמתו, הוציא את אקדחו וירה מספר יריות אל תוך המסך כדי להגן על הנשדדים. מעשי ראשונים.

שניים היו האולמות, שברשות הבעלים. אולם אחד סגור, ומקורה. "עדן חורף". ואולם לידו, בעל קירות ללא תקרה, "עדן הקיץ". את סרטי הראינוע (קולנוע, או כפי שנקרא בראשונה שמענע, לא היה עדיין) היו מציגים בחורף באולם הסגור ובקיץ בפתוח (להוציא הצגה יומית, שהיתה תמיד באולם הסגור). בתא, בקרבת המסך, היתה תזמורת של 3 — 5 נגנים, שהיו מלווים במוסיקה את הסרט שעל המסך. נעימות מתוך הפתיחה של ה"קבלריה הקלה" לסופה, "הנערה מארל" לביזה, "וויהלם טל" לרוסיני וכן גם וולסים וינאיים לשטראוס לעת הצורך. כדי למשוך קהל היו מגרילים בהפסקת הסרט כל מיני פרסים וצעצועים. על כרטיס הכניסה היה מודפס מספר. "הקריין על הבמה" כתב על הלוח מספר, ואם שפר מזלך והיה זה אותו מספר — זכית. שנים הלכתי "כדי לתפוס את המזל", להרוויח משהו בהגרלה ולא הצלחתי. עד שהגעתי פעם אחת עם עוזרת הבית, אשר באותה עת ניהלה רומן עם אחד הסדרנים, ומיד זכיתי בפרס. כמה פחיות כדי ליצור "עוגות חול". גם קונצרטים ו"אופרה", הרצאות לרוב ואף נשפי פורים התקיימו בקולנוע "עדן". מרכז התרבות של תל־אביב.

מקור אחר להנאה ולשעשוע, היה הצועני שהגיע עם הקוף הקטן, שהיה לבוש בגדי חג, מרקד לפנינו ומבצע להטוטים מלהטוטים שונים באמצע הרחוב. אנו כולנו צעקנו לעבר הקוף "אורקוד. אורקוד יה סעדאן" (רקוד, רקוד הוי קוף). והקוף רוקד, ומשלמים בפרוטות, מי שיידבנו לבו.

ברחובות העיר ראו עגלות מובילות "זיפזיף" וכן גמלים בשיירות, כשעל גבם משני צדיהם קופסאות עץ ובתוכן "זיפזיף". הזיפזיף הוא חול גס, שבעיקרו שברי צדפים שהיו כורים ליד החוף. כמויות הזיפזיף הדרושות לבניינים היו כה גדולות, עד שתוך שנים אחדות כרו את רוב הזיפזיף שבחוף הים והשחיתו את החוף.

את הבתים הראשונים בנו בעיקר מאבן ה"כורכר", היא האבן המחוררת

והרכה, שנמצאת מזרחה לחוף הים. אבן, המשמרת את הקרירות בקיץ ואת החום בחורף. קירות בנויים "כורכר" הם בעובי של שבעים עד תשעים ס"מ.

כשהתחילו בבניית הבית (הבתים אז היו בני קומה אחת ועד לשלוש לכל היותר), היו רוב תושבי העיר מתגודדים במקום כדי לראות בצמיחת הבית, עד לסוף הבנייה. כל בית — חגיגה לעיר ולעין.

הבתים נבנו למגורי הבונה ומשפחתו, או לשם השכרה לדיירים. בתים משותפים לא היו כלל. בעלי הבתים להשכרה נחשבו אז לעילית העשירים. דמי־מפתח לא היו ידועים כלל.

במטבח של ה"באבא" היה הציוד המודרני ביותר; מטבח גדול מאוד, חמישה מטרים על ארבעה. כיור גדול מגרניט. אבן חצובה. שתי קערות חצובות בה, האחת לחלב, והשנייה לבשר. ליד הכיור מדף גדול לייבוש הכלים, או לעבודות הכנה לבישול.

מקרר לא היה. בסופה של התקופה הגיע עידן המקררים. אז הגיע גם המקרר אלינו. מקרר חדיש. מין ארון עץ, מצופה בתוכו פח, כנראה, שהיה בקירותיו בידוד כלשהו לשמירת הקור. בראשו של "ארון הקרח" היה תא עם מכסה, שהכיל את הקרח לקירור המצרכים. ובתחתיתו מכל, שקלט את הקרח, שנמס למים. בתל־אביב היו בתי־חרושת לקרח. עגלות המוכרות קרח היו מגיעות עד לבית, מרחוק שמענו אותן. העגלון היה מצלצל בפעמון. ולפעמון היה צליל מיוחד. כששמענו את צליל הפעמון, היינו לוקחים שק ריק גדול ויוצאים בריצה אל העגלה לעמוד בתור ולקבל בלוק של קרח כשמונים סנטימטרים אורכו, ועוביו בקצהו הרחב פחות מעשרים על עשרים סנטימטרים. עוטפים את בלוק הקרח בשק וממהרים להעלות את הסחורה בידיים קפואות למעלה. בבית, בוצעים את הבלוק על־ידי דקר מיוחד, כדי שייכנס למקומו במקרר. כמה חתיכות קרח שנשברו בעת הטיפול, היו מוצאות דרכן לתוך הפה. במקום גלידה.

כלי חרס היה במטבח ובו אפר לוחש, מעליו סיר לבישול. דרוש היה זמן רב כדי לבשל בכלי זה, כנראה שלא הגיע לטמפרטורות גבוהות. אבל טעמו של התבשיל היוצא ממנו היה מעולה. היו גם שתי פתיליות, שהיה צורך לפרקן, לנקותן ובמיוחד להתקינן לשימוש חוזר. היה גם המחמם המהיר, ה"פרימוס". לא אחת נתחוללה שרפה. מדי פעם היינו שומעים, כי בעיר התפוצץ פרימוס וניכוו אנשים. הפרימוס דרש עבודה רבה. ראשית, לנקותו, כדי שיבריק למרחוק. עקרות הבית היו מתחרות ביניהן, ה"פרימוס" של מי מבריק יותר. שנית, להתקינו לשימוש ולמלאו בנפט. להכניס מחט בראשו, כדי לאפשר לנוזל הבערה להגיע. וכן היה צורך לחדש את ה"ראש" מדי פעם.

הנפט, שהיה נאגר בפחים במחסן, היה מקור האנרגיה היחיד. פותחים את הסגר באחד מהם, מכניסים לחור שנוצר צינור משאבה ודרכו שואבים לכלי הדרוש ישירות ממאגר הנפט. העברת הנפט לפחים קטנים, היתה

גורמת לסרחון נפט כמעט מתמיד בבית. גם למאכלים נתלווה לפעמים טעמו של נפט. ואז, כל עבודתה של ה"באבא" היתה הולכת לטמיון.

משירד הלילה, הדליקה ה"באבא" את "עששיות הנפטא". מכל קטן עשוי מזכוכית, לנפט, המסתיים בפתילה קטנה, שאפשר להעלותה ולהורידה על־ידי סיבוב בגלגל קטן, זאת, כדי לקבל אור גדול או קטן, בהתאם לצורך. על המכל "התלבש" מתקן מזכוכית, כמעין אגס מאורך, הפתוח בראשו. קשה היה לראות במרחק גדול משני מטרים מהעששית. כמעט ואי־אפשר היה לקרוא לאור אותה עששית. לא מעט רוח נכאים השרה אור זה סביבו. ואף־על־פי־כן, היתה העששית מקור אור כמעט יחידי בבית, עד שהגיעה המצאת המאה העשרים, בתחילת שנות העשרים, לתל־אביב; מנורת לוקס בבית, אור כחלחל. חגיגה לעיניים. אור יקרות. כמה זמן לאחר מכן "חישמלו את הארץ". הגיע רוטנברג ואתו, בשנת 1923, גם החשמל.

אגב, במלחמת העולם הראשונה, כאשר אין בנמצא הרבה נפט, התארגנה לה בתל־אביב קבוצה גדולה, שהיתה מתארחת מדי לילה אצל אחד מחבריה כדי לחסוך ב"אנרגיה". "מאה באור אחד" כך קראו לקבוצה. כך נתאפשר להם לראות ואולי גם לקרוא ולכתוב לאור "עששיות הנפטא".

בבית, בעיקר בסלון ובמטבח, השתלשל לו מן התקרה נייר שקוף מלא דבק משני צדיו. זאת כדי לתפוס את הזבובים ושאר חרקים קטנים, שהיו פורחים באוויר בכמויות ניכרות. הדבק משך תשומת לב החרקים והללו הודבקו אליו והושמדו. מאות רבות של "בעלי כנף" הושמדו בדרך זו מדי יום. דרך פשוטה ויעילה מאוד.

גם פשפשים היו לפעמים, תקועים להנאה במזרני המיטות. ה"באבא" היתה אוטרת מיד מלחמת חרמה בהם, בנפט. היתה פורמת את דפנות המזרנים ועם פרימוס בעל ידית שרפה אותם. אכן, מלאכה קשה.

באמצע שנות העשרים. השח־רחוק הגיע לביתנו, כפי שקרא לו איתמר בן אב"י, בנו של אליעזר בן יהודה, הוא הטלפון בלשון ימינו. מתקן עץ צמוד לקיר, כשמצדו הימני ידית ושפופרת תלויה בצדו השמאלי. סובב את הידית, ומיד היא מצלצלת באוזנה של הטלפוניסטית היושבת במרכזיית הטלפונים. הרם את השפופרת וחכה. רגע, שניים ולפעמים יותר, עד שהמרכזנית תפתח עליך בצעקות. דבר איתה בנימוס, שהרי עלולה היא לטרוק בפניך את הטלפון ואז חסל סדר ההתקשרות עם הממון. השגת את המרכזייה, ואת אוזנה הקשבת של המרכזנית, תן לה את המספר המבוקש וחכה. זוהי הפרוצדורה ואין לדחות את הקץ. שמא שוב תטרוק את השפופרת. ספר הטלפון היה עשרים וכמה עמודים, בעל דפים גדולים, המלאים מודעות פרסומת, אולם דל מאוד בתוכנו. בכל עמוד פחות מעשרים מספרי טלפון. מספר הטלפון היה בין שתיים לשלוש ספרות. לא יותר. מספר הטלפון של אבא, עדיין זכור לי: 77.

באותה תקופה הגיע אלינו גם הרדיו. זהו מכשיר גדול שעליו מתנוסס

לתפארת מתקן גדול בצורת צלב, שנמתחים מסביבו חוטים הרבה. זוהי האנטנה. יש לכוונה לאט־לאט אל כל רוחות השמים, כדי שאפשר יהיה לקלוט תחנות רחוקות. רצית לקלוט את יוון, עליך לכוון את המתקן כולו לעבר יוון. ורצוי שתתמחה בגיאוגרפיה. הקליטה בתחילתה היתה באמצעות אוזניות. כולנו היינו מתקבצים סביב המכשיר ומחכים בסבלנות לתורנו, עד שיתפנו האוזניות. אז היינו שמים את האוזניות על האוזניים ולמרבה הפלא נשמעו שריקות וצפצופים עולים ויורדים מתוך האוזניות. זה מה ששמענו ותו לא. היה מי שאמר, כי שמע אף צלילי מוסיקה על רקע הצפצופים, השריקות והגניחות של המכשיר. מישהו אף אמר, כי שמע קול אדם מדבר בשפה שלא זוהתה. אבל כל אלה שמועות היו. עם כל ניסיונותי, לא שמעתי מעולם משהו מעבר לצפצופים. הגיעו הדברים לידי כך, שהפסקנו לעמוד בתור, ויתרנו, זמנית, על מכשיר הפלא.

עוד לפני כן הותקן אצלנו הפטיפון (המקול). מין מכשיר, שעל צלחתו הניחו תקליט במהירות של שבעים ושמונה סיבובים לדקה, ומעליו התנשא מתקן אדיר ממדים, כשבלול ענק, הפונה כלפי התקרה, ותפקידו להגביר את עוצמת הקול היוצאת ממחט הברזל שעל התקליט. היו גם מחטים משוכללות יותר, עשויות עץ, או ממתכת בצבע זהב. היינו מניעים את המכשיר בכוחה של הזרוע, עד שהגיע מאוחר יותר גם המנוע המופעל בכוח החשמל. כל תקליט ניגן שתיים עד שלוש דקות. לאחר כל תקליט היה צורך להניע את הקפיץ ולהחליף את המחט. זו היתה עבודה קשה שפגמה בשמיעה הרצופה.

בשנת 1923 הגיע גם החשמל והשמחה רבה, שכן חשמל יהודי היה זה. של רוטנברג. לא היתה אינסטלציה מתאימה לחוטים בתוך הקירות, ולפיכך התקינו חוטים מחוץ לקיר, או שפתחו בקע בקירות, דרכו העבירו את החוטים. את המנורות תלו על וו גדול, שיצא מן התקרה, ואשר שימש ב"קאדנציה" קודמת את מנורת ה"לוקס". גם לאחר שהגיע החשמל, היינו מעדיפים עדיין את מנורת ה"לוקס", משום שאורה היה רב יותר, וכן משום ההפסקות הרבות שהיו באספקת החשמל.

בבית ה"באבא" היו ארונות גדולים בסלון. בחלקם עם חלונות ראווה, כדי שאפשר יהיה לראות את הכלים היפים שבבית. דומני, שהיו ארבעה תריסרים של כלים מכל מין. ביניהם כוסות קריסטל יפהפיות מתוצרת צ'כית, שעטיפתן אדום־כהה, וסדרה אחרת, שעטיפתה ירוק־ירוק ואחרת סגול־כהה. הצורות, שנחתכו בתוך הזכוכית ביד אדם, היו עדינות. כוסות בעלי רגל גבוהה ורגל נמוכה, כוסות גדולות, בינוניות וקטנות, היו בסך הכול מאות כוסות יפות. וכלי כסף כבדים. כלי כסף רוסיים. סדרות־סדרות, שהרי המשפחה גדלה מאוד, רוב האנשים נשואים, שבעה ילדים, והרבה נכדים.

שתי סדרות של אוכל היו לנו. האחת לכל השנה. השנייה לפסח בלבד. שלא יתערבבו הכשר והחמץ.

על אף ה"קדמה", שהיתה בביתנו, אינני מבין עד היום איך הסתדרה ה"באבא" בניהול משק הבית, כמעט ללא עזרה. נכון, שמחסני הבית היו מלאים תמיד. נכון, שייספיליהו הוא שהיה מופקד על קניית מצרכי האוכל, שהביאם בכמויות. היו בבית קטניות בשקים, קמח בשקים, סוכר, שהגיע בצורת חרוט גדול, עטוף נייר סגול־כהה, גוש גדול בגובה של כשלושים ס"מ ובקוטר של כחמישה־עשר ס"מ. גוש סוכר לבן. קשה. היו שוברים אותו לחתיכות בגדלים שונים, או כותשים לאבקה דקה. טורים־טורים של חרוטי סוכר אלה היו על הרצפה ועל המדפים. וכמובן עשרות פחים של נפט, שמן זית, זיתים כבושים, ירקות כבושים, שקי אורז וקמח, אף ניצנים של קופסאות שימורים, סרדינים כמובן. צנצנות זכוכית גדולות, בהן כדורי "לאבנה" הטבולים בשמן זית. עשרות רבות של סבון שכם, העשוי על טהרת שמן הזית, קופסאות מלאות עמילן לכביסה, ו"כחול" להלבנת הכביסה.

לא עוד לקנות מים ממובילי המים, אף לא להביא מים מן הבאר בדליים. היו לנו כבר מים חיים בברזים. זורמים בתוך הבית. דא עקא. הרבה פעמים לא היו המים "מגיעים" לקומה השלישית. שם היינו פותחים את הברז ומים אַין. אז נאלצנו להחזיק ב"רזרבת מים", לרדת לקומה הראשונה בתקווה ששם יש מספיק לחץ בברזים, ואפשר למלא דליים.

אחת מבעיותיה של ה"באבא" היתה, שמעולם לא ידעה כמה אנשים יסובו לשולחן האוכל. לכל בן ולכל נכד היו חיבות משלו למאכל זה או אחר. אחד אהב מרק תפוחי אדמה עם כמות נכבדה של שום מטוגן ולימון. שני אהב מרק עוף עם סלט ירקות במיץ לימון. שלישי אהב דווקא את מרק ה"כרעה" (הוא מרק רגל) ומישהו אהב דווקא מלפפונים לא קלופים, וחסה מקומית, שהיינו קוראים לה חסה "ערבית". הילדים, כמובן, נטו לאכול צ'יפס ומיני נקניק כשר, כמובן. מבחר הרצונות היה, איפוא, גדול והדרישות לגיוון גם הן גדולות.

צרה נוספת היתה, שמעולם לא היה ידוע מראש מי יגיע ראשון לאכול. שמא משה עסוק? או מאיר החליט לאכול בביתו, אולי הלך יורם למשחקיו ויגיע רק בערב? ואולי יכול להיות שייספיליהו החליט בברכת "אהלן וסהלן" המסורתית, להזמין כמה מכרים ומודעים לארוחת צהריים? בקיצור, כמה יגיעו לאכול? שישה, שבעה או שלושים וחמישה?

את ה"באבא" אני זוכר בפעילות מתמדת. ראשית, להכין הרבה אוכל, שניתן לשומרו לכמה ימים, בתנאי הימים ההם. ראשית לכול הממולאים.

העגבניות הממולאות. מתיזים לפני התבשיל את ראשיהן, דוחסים בהן אורז וחתיכות בשר עם תבלינים מתבלינים שונים, מניחים על מגש, ואחר־כך מכניסים לתנור. זה טעם גן־העדן. האמת היא, לא הצלחתי לשחזרו מאז ועד עתה, אף שאלוהים עדי, עשיתי סיבוב מלא אצל כל הדודות הזקנות,

אחיותיה של ה"באבא", כלותיה ואחותי, כל זאת בתקווה שאטעם, ולוּ גם ברמז את אותו טעם העגבנייה הממולאה, ולא הצלחתי. אחת מתקוות החיים שלא נתגשמה. ויש עוד מין עגבנייה, שנהגו לחתוך לשני חצאים ממולאים בבשר, "מדיאס" (חצאים ב"לאדינו") קראו להם. גם כאן, עשיתי "סקר שווקים" וביקשתי מדודות רחוקות לנסות ולהביא טעמן של אלו בפי. עד לירושלים נסעתי. את אחותה של ה"באבא", דודתי האהובה שרינה טריגודה, הטרחתי ושכנעתי לנסות ולהכין את ה"מדיאס", כמו ה"באבא". גם כאן לא בא טעמו של המעדן בפי. כמעט שנואשתי. עד שבאחד הניסיונות נשרף התבשיל, כי לא הוציאוהו במועד מן התנור. רצתה המבשלת לזרוק את התבשיל, אך אני נתגנבתי וטעמתי. והנה סוף סוף בא טעמו של המעדן בפי. ייתכן שה"באבא" היתה שורפת את התבשיל, משום שלא נמצאו לה אז תנורים הראויים לשמם. אם כן, זה היה בדיוק אותו הטעם שעורר בי את כל זיכרונות הילדות. ימי חמישי הפכו מסורת לאותם "מדיאס" מגבינה.

ושאר הממולאים. אלה היו קשואים ממולאים באורז ובחתיכות בשר, עם שמץ מתיקות, שבא ממין הרימונים, שה"באבא" הוסיפה להם. גם עלי כרוב ממולאים באורז עם חמיצות הלימון. ועוד מיני ירקות ממולאים.

הקוסקוס, שהכינה אישה מיוחדת. נהגה לשבת על הרצפה בישיבה "מזרחית" ולידה קמח וסולת ונפה. היא היתה מגלגלת במשך יום שלם עד שהקוסקוס היה מוכן לבישול.

והבמיה. אותו ירק דביק, שקוצצים ראשו, ממנו עושים מאכל מלכים עם בשר כבש או עוף, עם הרבה שום. דודי יעקב, אחיו של ייספיליהו. היה ה"מסיונר" של במיה. ביום שאישתו בישלה מעדן זה, היה עומד על המרפסת ו"תופס" קרובים כדי שיבואו ויטעמו ירק משובח זה. הוא לא התחשב באלה שלא אהבו במיה. גם אותם "אנס" לאכול.

וה"קובה". זו היתה עבודה קשה מאוד להכין. הבשר עם ה"פיניונס", הלא הם ה"צנובר", המצויים בתוך מעטה חום כהה העשוי מבורגול: בשר, שיש לבשלו לחוד, ולאחר מכן להכניסו למעטה הבורגול. ממש עבודת פיסול. אחד אחד. זה גזל שעות עבודה רבות.

והיונים, שהיינו מגדלים בשובך גדול על גג הבית. עשרות היו לנו. יונים ממולאות באורז — מאכל תאווה, שהיה, לצערנו, מזדמן לנו לעִתים רחוקות מאוד.

ושאר מטעמים. גבינת הקשקוול המטוגנת, ביצים בקשקוול, ה"עיג'ה (היא החביתה המכילה ירקות), וה"בטאטה בל חאמוד" (תפוחי אדמה בלימון), מרק תאווה עם עצמות בקר ושום. דודי מאיר, מוכן היה לאכול מרק זה בלבד, בכל יום מימות השבוע.

גם אוכל "רגיל" היה. מרק שעועית לבנה ויבשה עם אורז. ומרק עדשים, קציצות, תחילה מטוגנות ולאחר מכן מבושלות (סופריטו), אותם דגים

חריפים בנוסח צפון־אפריקה, ודגים מבושלים במיץ לימון, וכן הרבה ירקות ופירות במועדם.

ה"באבא" היתה מכינה בעצמה את כל אלה. היינו אוכלים ביום מסוים אוכל מסוים. בדרך זו עלה בידה להשביע את רצון כל הבריות המסתופפות בצל קורתה, לארח לפי מיטב המסורת ולהביא כמויות גדולות של מזון מוכן על השולחן כשהגיעו אורחים רבים במפתיע לארוחה.

ודברי המתיקה: ה"סטלג'", העשוי מעמילן, שהיו כובסים בו. מבושל במים וסוכר. מעליו בוזקים קינמון ומי־ורדים. מפיה של שרה, בת דודי אבנר, שמעתי, כי עבורי זימנה ה"באבא" צלחת שלמה, משום ש"יתום אני", ולשאר בני הדודים ניתנה חצי הצלחת בלבד. עם הקינמון ציירה ה"באבא" על פני הסטלג' ציורים מציורים שונים, כוכבים, מגיני־דוד, עיגולים ופרחים: כל זאת על הסטלג', שהיה מונח על צלחות שטוחות, שעמדו על השולחן בטורים ארוכים, לרשות כל החפץ בהם. סטלג' מתוק ביחד עם "כאעק" מלוח, היה מאכל תאווה. את הסטלג' היינו מחסלים בתוך שעות. דא עקא, שסטלג' זה היתה לו תכונה רעה מאוד. הוא גרם, בעוונותינו, לעצירות קשה. רק טעמו המצוין חיפה על חסרונו. היינו אוכלים אותו בכמויות, אף שידענו מראש את התוצאות הצפויות.

חבושים אפויים, מעוכים, חלב שקדים ועוד מיני מתיקה רבים, היו לחם חוקנו, שהרי אנו הילדים והעדה הצפון־אפריקנית כולה, אוהבים מאוד את המתוק־מתוק.

מזומנים היו לנו גם דברי מתיקה קנויים, שהיו ה"גדולים" מביאים לנו מדי פעם, בעיקר מנסיעותיהם בלבנון ובסוריה. רחת־לוקום וקופסאות עץ גדולות, שהכילו ממתקי דמשק, שטעמם היה מיוחד במינו, והם מפורסמים בעולם המזרח־תיכוני כולו. בקופסאות היו פירות, שיובשו והומתקו. "פוסטוק חלבי" נתון בתוך סוכר ועוד. וכן בקלאווה, מעובדת היטב, שאת טעמה לא זכיתי לטעום מאז מלחמת העצמאות, אף שגם כאן בארץ, בנצרת ובירושלים, יש כמה הטוענים, שהבקלאווה שלהם מצוינת. מסתבר, כי ה"סאמנה", היא החמאה המותכת, שהינה הבסיס לכל בקלאווה ראויה לשמה, אינה מיוצרת בארץ באיכות הדומה לזו הדמשקאית. והחלבה, על אף העיבוד, והרכות, אין כדמשקאית.

לא נשכחו גם ה"בורעקאס" וה"כאעק" המלוחים, יחד עם כוסות הקפה לאין ספור, ששתינו. ה"גדולים" שתו תורכי. הקטנים — "קפה של שבת" — הוא ה"קפה בוץ", שאנו שותים היום. "קפה של שבת", משום שהיו לנו מים רותחים באופן קבוע מחמת האיסור לבשל השבת.

להכין קפה היתה זו תעשייה שלמה. היו קונים פולי קפה ירוקים בשקים וקולים אותם בבית. טחינתם של פולי הקפה הקלויים נעשתה בכלי מנחושת קלל הבנוי גליל ארוך, המתפרק לשלושה. שני חצאי הגליל. האחד, לפולי הקפה והחצי השני לקפה הטחון, ובראשו הזרוע, שאותה מסובבים. זה

נמשך בעבודה מתישה שעות רבות. וה"הל", אותם גרעינים הנותנים ריח וטעם מיוחד לקפה התורכי.

ועלי הנענע, שגדל ליד ברז המים והיה מזומן לנו תמיד. לתה. לסלאטים ולמאכלים רבים אחרים. ובירד. זה משקה הלימון בתוך גושי קרח. לימונאדה מלימונים טריים. וקליפות החושחש, שהיו מבשלים עם הרבה סוכר, ומגלגלים אותן סביב שקדים או אגוזים. אחד בפה ולגימת מים קרים, ושוב אחד בפה ולגימת מים קרים, שאינם מן הקרח אלא מהכדים, שהיו מוצבים ליד החלון, ומקררים את המים שבתוכם, ממשבי הרוח, שעברו עליהם.

וה"מארציפאן". אח, המארציפאן. שקדים, לאחר שהוסרה מעליהם קליפתם הרכה, נכתשו במכתש על־ידי העלי. שניהם עשויים ממתכת. בדיל (?). ונתערבבו בסוכר, עם קצת ריח של מי־ורדים. שקדים ללא כל תוספות אחרות. ה"באבא" היתה צרה להם צורות שונות ומשונות. מארציפאן טרי. רך. אפילו חם במקצת. שהרי לא עמדה בנו הסבלנות לחכות עד שיתקרר.

ולבן. לא של "תנובה". לבן ביתי. מכינים אותו בהרבה כוסות. מעמידים אותן בשורה. שמים כפית של לבן בכל אחת מהם ושופכים חלב מלוא הכוס. לאחר מכן משאירים ליום שלם ופעמים גם למחציתו של היום השני. אז הופך החלב ללבן. מהחלב המלא והשמן. יוצא בראשו קרום חמצמץ, טעים להפליא. וכך יש לבן לכולם. לבן חמוץ במקצת. סמיך וטעים.

ו"לבנה". גבינה חמוצה. צרים אותה בדמות כדורי "פינג־פונג", ומכניסים לצנצנות גדולות. משמלאה הצנצנת, שופכים לתוכה שמן זית ירוק־כהה וסוגרים אותה. כדורי ה"לבנה" סכים עצמם בשמן במשך שבועות וחודשים. בתום הזמן, פותחים את מכסה הצנצנת ונוטלים כדור או שניים מן ה"לבנה". לבנה זו עם פיתה או לחם לבן היא מעדן מלכים.

וסתם גבינה לבנה. היו שמים את החלב בשקיות בד. המים יוצאים דרך הבד והגבינה הלבנה נשארת בשקית, הנוזל שיצא הוא חמצמץ וטעים.

וה"חמין", הוא הגרסה של יהודי המזרח ל"טשולנט" האשכנזי. מורכב מביצים, תפוחי אדמה, שעועית לבנה יבשה, מרק בשר בעל סיבים ארוכים, בצל ו"כרעה", היא הברך או הקרסול של הכבש או העגל. בני אשכנז עשו ממנו מין ג'לי הנקרא "פאצ'ה", או רגל קרושה. בני עדות המזרח הכניסוהו ב"חמין", ולפעמים גם במרק מיוחד. מה"חמין" נודף ריחה של ה"כרעה", וטעמו מתערבב לו ב"כרעה". כן שמים ב"חמין" גם שקית סגורה מלאה אורז. את הסיר על כל תכולתו מניחים על פתיליה מוגנת מרוח, וכל ה"סחורה" רותחת מיום שישי בצהריים עד לשבת בצהריים. משהגיעה ה"פזורה" מבית־הכנסת ומשאר ההתחייבויות הרגילות של ביקורי קרובים, שמחות ואזכרות, מתיישבים כולם ליד השולחן הגדול, מולם מונחות כוסיות "עראק" למבוגרים, קצת זיתים ומלפפונים טריים. לאחר מכן "פאסטעלעס", עוגיות בצק, מכילות בשר קצוץ, תבלינים וצנובר. לאחר מכן מביאים את

הסירים הגדולים מלאי החמין. את הביצים השחומות והרכות קולפים, אף שה"ביצים קשות" הן. בוזקים קצת מלח ופלפל שחור, אחר־כך אוכלים. מתחילים לאכול את תפוחי־האדמה החומים, הנימוחים בפה, הקטניות, ה"כרעה", הבשר, הקציצות והאורז.

אהבתי מאוד את ההתרגשות שאחזה בכולם, בעת שחזרו מבית־הכנסת ביום השבת. דיבורים, צעקות רעב ומתח, המחכה ל"חמין" בחוסר סבלנות. כולם אהבו את ה"חמין". ואהבתי מאוד לחזות במרץ, ששפע מכולנו, כשהתחלנו לאכול; השיחה בשעת האוכל; אנחות התענוג שנשמעו פה ושם בעת האכילה. כן אהבתי מאוד לראות איך היו כולם רגועים ושלווים עם האוכל. אט־אט פסקו הקריאות והצווחות, הדיבור נרגע, הנשיפות גברו וקצב האכילה הואט מאוד. העיניים נטו להיעצם קמעא. ואז השלווה השתררה. אין לך רגע של רוגע נעים יותר מסופה של ארוחת "חמין" סוערת אצל ה"באבא", יש רק רצון אחד האופף אותך. לנוח קצת ולנמנם, לאו דווקא במיטה. זה יכול להיות באחת המרפסות של ה"באבא" או כפי שנקראה אז "בלקון". ובתנאי שיהא זה מול השמש. שכב אפרקדן מול השמש ונסה לעכל את ארוחת השבת, שהיא שיאו של השבוע. השמש תחמם ואתה נמנם קצת. עד שאחד מבני גילך יתחיל בפעילות המשחקים, ואז יתעוררו כולם, ו"קדימה לשחק". ב"ג'ולים", ב"קלאס", ב"חבל", ב"דודה", אם יעלה בידך, לקפץ לאחר ה"חמין". כתוב "וקראת לשבת תענוג". אין תענוג גדול מזה.

לא תמיד היה ה"חמין" מתבשל לו בבית. ואף לא העוגיות למיניהן. בנוה־צדק ליד המקווה היה ה"תנור", מעין אותם תנורים, שרואים אנו כיום ביפו אצל אופי הפיתות למיניהם. כאילו מערה גדולה המוארת באש מתמדת ופולטת חום "אימים". לשם היינו באים בנערינו ובזקנינו, ה"תנור" היה משמש גם כמרכז חברתי לכל הנשים שהיו מחכות ל"תוצרת" ובינתיים היו מספרות אחת לשנייה את האירועים והרכילויות, שכבר אז עניינו מאוד את כולן. והילדים, שחזו ב"פלאי הטכניקה של התנור", שיחקו מסביבו. העבודה בחלקה הגדול היתה מוטלת על כתפי הילדים. היתה זו עבודתם של הילדים לקחת את המגשים טעוני העוגיות מהבית. על הראש העמסנו את המגשים והלכנו אל התנור לאפות שם את העוגות, תמורת כסף מעט. לא תמיד הגיעו המגשים עם העוגות בשלום. הדרך היתה ארוכה והמשחקים, בשעת ההליכה אל התנור וממנו, קרצו. היינו מדדים וקופצים, כשהמגשים על ראשינו. שיטה זו הביאה לא פעם, שנתהפכו עלינו המגשים, או שהעוגיות היו מחליקות להן מן המגש אל האדמה, ואז היו מתכסות בחול ואנו נחפזנו להרימן, הסתכלנו ימינה ושמאלה כדי לבחון אם מישהו ראה את הנעשה. היינו מנקים בידיים את החול מן העוגיות, ומכניסים לתנור. כשכולם אכלו את העוגיות בבית, ורטנו, היו מאשימים את בעל ה"תנור", שאצלו התנור מלא בחול. ואילו אנו שתקנו ולא הגבנו.

איכשהו, הצלחנו להעלים תמיד את "אסון" נפילת העוגיות. מאידך, את עניין הסיר מלא ה"חמין" לא הצלחנו להעלים. חייבים היינו להודות כי נפל מידינו. פרט לעיניים מזרות אימים של רוב בני המשפחה, על שנמנע מהם לאכול כמויות חמין מתאימות לשבת, עבר העניין בשלום. אגב, כדי שלא יתערבב חמין של משפחה אחת בזה של שכנתה וכדי שלא ל"התבלבל", נוהגים היו לסמן את הסירים בסימונים שונים, בעיקר על־ידי קשירת סמרטוט בצבע מסוים לאוזנו של הסיר.

על גג הבית רחב הידיים שברחוב הרצל פינת שדרות רוטשילד, היה חדר גדול. בתקופה מסוימת, גר בחדר בחור צעיר בונה כינורות, שנעשה לימים מפורסם בארץ ואף בחוץ לארץ. בונה כינורות מעולה היה, וחדר עבודתו היה עבורנו עולם קסום של אביזרים שונים וכלים שונים. אולם הוא נשאר עמנו תקופה קצרה. החדר והגג שימשו גם כחדרי כביסה. שם היה דוד גדול, שחומם על־ידי בעירת עצים, מתחתיו. כף גדולה וארוכה מעץ היתה ל"באבא", ואיתה הכניסה את הכביסה לדוד הרותח. תהליך זה היה ממושך מאוד. בוחשת היתה באותה כף גדולה את הכבסים שעה ארוכה, ואף טובלת את ידיה בתוך המים הרותחים, כדי להוציא אחד מחפצי הלבוש המתכבסים, לשפשפו בידיים, ולהוציא ממנו את הלכלוך שדבק בו. ידיה היו מאדימות מן החום. היא היתה מכניסה כבסים, מוציאה והולכת, משך שעות ארוכות. רק בתקופה מאוחרת יותר משהגיעה ההמצאה החדשה והמרגשת בדמות מתכת גלית נתונה במסגרת עץ, ועליה היו שוטחים את הכבסים, מסבנים ומשפשפים בסבון השכמי העשוי משמן זית, הוקלה מאוד עבודתה של ה"באבא". כתוספת לכביסה, ובסופה, היו מכניסים "כחול לכביסה" מתוך שקיות קטנות, כדי להלבין את הכביסה הלבנה. פעולה זו נעשתה בתוך קערה גדולה מלאה מים זכים. אם השקית נקרעה — אבוי ללבנים, שהפכו כחולים. גם הטבילה בעמילן כדי לאפשר גיהוץ יותר טוב, היתה נהוגה.

לאחר מכן היה על ה"באבא" לתלות את הכבסים על החבלים ולייבשם בשמש וברוח. אם ניקח בחשבון, שהיו אז בבית, דרך קבע, הסבא וה"באבא" ושבעת ילדיהם, ושני נכדים, לאחר שאמי נפטרה, היתה מצטברת לה מדי שבוע ערמת כבסים ענקית. זכור לי, שלאבי משה, היו למעלה מעשרים חליפות לבנות מכותנה שלבש בקיץ. כמנהג האופנה באותם ימים. הטעם הטוב חייב להתלבש, פרט לתחתונים וגרביים, גם חולצה ועניבה, חליפה לבנה מבריקה, נוצצת ומגוהצת למשעי. ואבא מן המהדרין היה. בכל יום היתה נזרקת לכביסה, חולצה וחליפה. ואבא רק אחד מתוך אחת־עשרה נפשות שהיו בבית. ערמות רבות של כביסה נצטברו מדי שבוע. לא פלא הוא שביום הכביסה, היתה ה"באבא" קמה בשלוש לפנות בוקר, לרכז את הכבסים על הגג, ולהעלות אש, לחמם את הדוד, לחכות, שירתחו המים, להמשיך לשפשף את הכבסים ולתלותם. לא פלא הוא שגם תבשיל פשוט

וקל להכנה היה מזומן לנו באותו יום כביסה. מרק שעועית לבנה יבשה עם עצמות מלאות במיח עצמות ואורז כתוספת. אהבנו מאוד את העצמות הללו. להוציא את מיח העצם, למצוץ את העצמות שיצאו מהתבשיל חם־חם. זה היה טעים מאוד. לא מיח עצמות קראנו לו, אלא "סמרטוט", אין יודע מי המציא לנו שם משונה זה "סמרטוט". מספרים לי, כי אני הוא ששאלתי את הסבא ייספיליהו איך קוראים לחומר זה, שבתוך העצם וכנראה שהוא פטר אותי בבדיחות הדעת: "סמרטוט קוראים לזה". לימים, נשאלו הילדים בכיתה הרביעית ברמת גן מה קוראים לחומר העובר בתוך העצם. רק ילד אחד, עדי, בנה הבכור של יהודית, דודתי, נטל רשות דיבור ואמר: "סמרטוט". ומיד מצא עצמו מחוץ לבית הספר ואף נתבקש להביא את ההורים. ולא ידע עדי על מה יצא הקצף, ומדוע סולק מן הכיתה, עד שבאה דודתי, יהודית, אמו, והסבירה כי אמנם כך קוראים אצלנו לאותו חומר. ולא נתקררה דעתה של המורה עד ליום הזה.

את עבודת הכביסה, שהתחילה ה"באבא" בשעה שלוש לפנות בוקר, סיימה בצהריים. לאחר שהתייבשה הורידה ה"באבא" את הכבסים היבשים בעזרת הילדים. אז התחלנו למתוח את הכביסה, שניים עומדים וסוחבים את הסדין כל אחד לעברו, ישר ובאלכסון, עד שיימתחו החוטים ויהא הסדין מוכן לגיהוץ. גם חולצות, גם חליפות, גם סדינים ומגבות.

שני מגהצים גדולים וכבדים ל"באבא". בתוכם לחשו פחמים, שחיממו את המגהצים. הגיהוץ היה על השולחן, שהרי לא היו שולחנות גיהוץ בזמנו. המגהץ, שלפעמים היה מתיז את גיציו על החולצה או החליפה, היה מטיל כתם שחור בלבוש, ואז היתה ה"באבא" נאלצת לכבס את הלבוש מחדש, וחוזר חלילה. לפעמים הגץ גרם חור בלבוש, אז היה צורך ב"תיקון אומנותי" של ה"באבא", תיקון שמעולם לא השביע את רצון ה"לקוחות". העבודה היתה קשה מאוד. לגיהוץ הוקדש יום עבודה שלם בשבוע, ועוד כמה ימים אחר־הצהריים.

מכונת תפירה קטנה, יפה ומודרנית, עם פיתוחים יפים היתה ל"באבא". מתוצרת בית־החרושת "זינגר". תוצרת בריטית מהוללת. מכונת תפירה קטנה שהיתה ללא הדום. וללא רגליים. מונחת תמיד על הרצפה. היא הונעה בזרועה של ה"באבא", כשהיא ישובה על הרצפה, ורגליה מקופלות תחתיה. מכשירי העזר הנוספים, היו אלה החוטים הצבועים בצבעים שונים, וכן מחטים מגדלים שונים. היו גם תיקונים ביד. את ידה היתה ה"באבא" מכניסה לתוך גרב, תחתונים, או החולצות, מאגרפת את ידה כדי למתוח את הקטע שיש לתקנו ומשחילה את החוט בעזרת המחט, כאשר לאצבעה מוכנס אצבעון ממתכת המכוון לדחוף את המחט לתוך האריג. כך טוותה את החור שנוצר שתי וערב. התיקון לא אומנותי, אולם זה תיקון המיועד לסתום את הפרצה שנוצרה, ואפשר ללבוש מחדש. הבדים והאריגים לא נמצאו אז בשפע והכותנה, שלא כמו החומרים הפלסטיים כיום, נוטה היתה

להיקרע, ולפיכך, חזרו ותיקנו את כל הניתן לתיקון. לתפירה הוקדשו כמה ימים בשבוע; אחר־הצהריים ובערבים, עד כמה שהספיק האור.

אינני זוכר מעולם את עצמי קם לפני ה״באבא״. גם אינני חושב, שמישהו הקדים אותה. בזמנו, היו הכול משכימים קום. היה עליהם להתפלל ולהניח תפילין. ה״באבא״ היתה תמיד ראשונה. נראה שהיא קמה בשעה חמש או שש בבוקר, וביום הכביסה, אף בשלוש לפנות בוקר. ביום השישי — בשתיים לפנות בוקר, כדי להכין את השבת. כל זאת, כמובן פרט לימי הסליחות, חודש שלם בשנה, שאז היתה קמה בחצות, עם הגברים.

ה״באבא״ מצאה תמיד זמן לבקר בשעות אחר־הצהריים או בשעות הערב המוקדמות, את אימה, שהיתה זקנה וחולה והתגוררה בחדר קטן בנוה־צדק, את אחיותיה הרבות, ואת אחיה הקטן שמואל מויאל. זכיתי ונצטרפתי אליה בסיורים אלה, ולפיכך הכרתי את כל הדור הזה ודרך חייו, חייתי כבתוך ביתי, עם המויאלים והאמזלגים, והלווים, והטריגודים, והחיונים.

דומה, שתחרות סמויה היתה בין האחיות לבית מויאל, לבין ה״באבא״, וגם עם גיסתה חנה לבית רוקח. האחת נתקנאה בה משום שהיתה עשירה. השנייה, רחל אמזלג, שדמתה מאוד בפניה ל״באבא״, נתקנאה בה משום של״באבא״ היו שישה בנים ובת אחת, ולרחל שש בנות ובן אחד. אגב, בנה היחיד של רחל, אברהם אמזלג, תקוות המשפחה היה. מוכשר מאוד. במיוחד במוסיקה. משך ידו בכינור. הוא נשלח ללונדון ללימודים גבוהים. לפתע חזר ארצה. התנהגותו היתה משונה. סופו שנלקח לבית־חולים לחולי־רוח, שהה שם כשלושים וחמש שנים ונפטר שם. הרופאים טענו, שהוא אלים ומסוכן מאוד לחברה ויש להשאירו סגור על בריח. פעם, אף הצליח לברוח מבית־החולים. נתפס והוחזר. זוכר אני מימי ילדותי, בגעגועים רבים את השיחות הארוכות שניהל עימי בעליית הגג, בביתו, בנווה־צדק, בין יונים שגדלו שם. במיוחד שיחות על מוסיקה. מומחה גדול היה. בעיקר ביצירותיו של יוהאנס בראהמס. הרבה נצטערתי, לכשנשתבשה דעתו.

אהבתי מאוד גם את הביקורים בירושלים אצל אחות ה״באבא״, שרינה טריגודה, את השיחות עם ארבע בנותיה ושני בניה, ואת המשחקים שהיינו משחקים שם עם ילדיה, שהיו בגילי. כאחים היינו. והביקורים אצל רבקה חיון, אחות ה״באבא״, בעלה, שהיה מנהל נודע של בית־הספר פיק״א ושלושת בניה. זו היתה אווירה חמה ובבית מיוחד במינו בפתח־תקוה. כמו־כן אצל האח שמואל מויאל. במיוחד אשתו, חנה לבית רוקח. ה״אשכנזיה״, אשה תקיפה, מלאה חיוניות אדירה, וזיכרונות מופלאים של אנשים, ומאורעות, שהיו בסופה של המאה שעברה, שהעלתה לי מערכת סבוכה ופתלתלה של יחסים בין שתי משפחות בנוה־צדק ובתל־אביב, שלוש ורוקח, והתחרות ביניהם.

ה״באבא״ אף מצאה תמיד כוח וזמן להעניק לכל אחד את החום

והאהבה, שהיו כל־כך חשובים לנו, גם לבניה, לנכדיה, ולכלותיה. כרבע שעה מדי יום, לפני השינה, היתה ה״באבא״ כורעת על ברכיה לפני המיטה ל״קריאת שמע״. מיד לאחר תפילה זו התפללה לשלום קרוביה וצאצאיה, במיוחד אלה שהיו בחוץ־לארץ באותה עת. הלל, יורם ואחרים. תפילה רגילה מלווה במשאלות לב, ותוך שהיא מזכירה שמית את אלה שבחוץ. חושבת היתה, שאני ישן. הבחנתי בה ממיטתי שלידה. גבוהה וצנומה. קמוטה מאוד. איך עמדה בכל זאת? איך נשאר בה הכוח לנהל ולהטיל מרות בחן ובחום שכזה, על כולם? לאלוהים פתרונים.

ה״באבא״ עסקה גם ברפואה. בין השאר היתה מכינה מין משחה. מערבבת היתה מיני חומרים ועשבים בשמן ומורחת אותה על העור, כשהיו עולים בו כל מיני גירודים ומחלות שונות. כיום, יש לנו שמות לתפרחות אלה. בזמנו, קראו להם ״חראה״, ״פארח״, ושמות אחרים. ה״באבא״ היתה מורחת זאת, ולמרבית הפלא, עזרה לנו התרופה מאוד.

גם לצורכי הקיבה והמעיים שמורים היו עימה עשבים ומשקאות למיניהם. לעצירות ולשלשול. אף מיני סוכריות עשתה, לדבריה, סגולה נגד שיעול. גם משחה לטיפול במוגלה. היא היתה מומחית בטיפול ב״כוסות־רוח״. סגולה נגד התקררות. היו לה כוסות עגולות, שהיתה הופכת אותן ומכניסה לתוכן מקל טבול בנפט או באלכוהול ומציתה, הלהבה איפלה את החמצן שבכוס, באותו רגע היא הצמידה את הכוס לגבו של החולה. ואז ריקנות האוויר שנוצרה בכוס, נהגה למשוך את העור עם הבשר שלידו, לתוך הכוס. כעין ״מציצה״ גדולה. לאחר זמן, שולפים את הכוס ממקומה. ואז, נותר על הגב כתם אדום־כחול משטף הדם שנוצר. לאחר ימים, מצהיב הכתם ונעלם. כעשרים כוסות רוח מונחות ביחד על גבך וחזקה עליך, שההצטננות תהא כלא היתה ודלקת ריאות לא תקבל. והרי אתה בריא ושלם.

גם בקיבוע שברי עצם ובהשבת נקע למסגרתו הטבעית עסקה ה״באבא״. וכמובן בלחימה עד חורמה במכת הכינים, שהיתה ידועה כבר בזמנו. ראשית, גילחו את ראשינו. ״גרעה״ קראנו לראשינו הקירחים, שהילכו אז בתל־אביב. צוחקים היינו על הילדים, שהלכו נבוכים ללא שערה על ראשיהם. צחקנו וקנטרנו אותם. עד שהגיע גם תורנו ונהפך עלינו גלגל הקינטור. לא נעים. הצעד השני — שמו נפט על הראש. קצת שורף אבל יעיל מאוד. הצעד השלישי, מסרק עשוי עצם עם שיניים צפופות מאוד, שבו מגרדים את הראש וחוזרים על התהליך מדי פעם. עבודה לא נעימה, שהיתה ה״באבא״ עושה, וצווחות הילדים גלוחי־הראש היו עולות השמיימה. והצעד הנוסף, כשגדלו השערות, היו צריכים לפלות את הכינים, כמו שרואים אנו בגן החיות את מעשי הקופים. כשפולים את הכינים, שמים צפורן מול צפורן והכינה נתפשת באמצע, ואז מועכים אותן. ושוב נפט. כמה שבועות לא נעימים, שבסופם, ראש ״נטול כינים״.

היא ידעה להכין משחה נגד כוויות. זכור לי יום אחד שאשה עטופת סמרטוטים נכנסה אצלנו ושאלה ל"באבא". לאחר מעשה, נסתבר לי כי זו היתה דודתי, יהודית. היא רצתה ללמוד לבשל וזה לה ניסיון הבישול הראשון, לאחר שנישאה לחירם־היינריך כהן. עם עבודתה פרץ השמן מן המחבת על פניה של דודתי, שנחרכו כולם. טוב שהגיעה במהירות אל ה"באבא". מיד הוצאה משחת הקסמים, ולאחר זמן קצר לא נשאר זכר לכווייה על פניה היפות של דודתי.

כן היה לרשות ה"באבא" גם השתן. שתן אדם. ב"פטנט" זה השתמשו הרבה. זכור לי, שבהיותי בן אחת עשרה גרתי עם אחותי, עם אבי משה ונינה אשת אבא, שהיתה רופאת עיניים מדופלמת מהאוניברסיטה של לוזאן, שבשוויץ. רופאה ידועה ומהוללת היתה לעיניים. כשהיתה לי אדמת, ובעקבותיה קמתי מדי בוקר, כשעיני עצומות מן המוגלה, שתקפה אותן, מיד נחלצה הגברת דוקטור, הזליפה לעיני טיפות ומרחה משחות. אך, ללא הועיל. הדלקת היתה עיקשת. חלפו יום, יומיים ושיפור — אין. הדוקטור, היתה חסרת אונים. באה ה"באבא" לביקור, לקחה אותי הצִדה, ואמרה לי לטבול אצבעי בשתן שלי בבוקר, כי אז השתן מרוכז יותר, ולשים על עיני. ה"באבא" היתה עבורי האורים והתומים. היא גם הוסיפה ש"לא כדאי שאשת אבא תדע על כך, כדי שלא תיעלב". וכך היה. תוך יום וחצי נרפאה עיני לחלוטין. הדלקת עברה כליל. שמא עזר השתן? שמא הגיעה שעתה של הדלקת לעבור מן העולם גם ללא תרופות? אם זאת ואם זאת גיחכתי ביני לביני, כשאמרה הדוקטור נינה ברלין־שלוש, שתרופותיה הן שעזרו לדלקת.

בשעת "דלקת השקדים" או דלקת בגרון, היתה ה"באבא" טובלת אצבעותיה במלח, מכניסה ידה ללוע של החולה ולוחצת את השקדים. מסתבר, שגם תרופה זו היתה יעילה. כן נהגה ה"באבא" לקנות עלוקות אצל הספר, ולהצמידן מאחורי אוזניו של הסובל מלחץ דם גבוה. העלוקות דבקו לחולה, מצצו דמו, הפרישו נוזל מיוחד, שטוב הוא ללחץ הדם ונפלו מדושנות מזון ועונג. ולחולה באה ארוכה. וכן לא נשכח גם השום, ששימש תרופה חשובה "לניקוי הדם".

גם החוקן שימש מכשיר עינויים קבוע, לכל צרה הקשורה למערכת העיכול. היו שני חוקנים, קטן וגדול. במים, שעתידים היו להיכנס לגופך דרך הפתח, שמלמטה, נוהגים היו לשים שמן ופעמים גם מי סבון. המלאכה לא היתה קשה. רק לחולה היו מזומנות בעיות קליטה וכאבים. לפחות, החוקן לא הזיק מעולם.

אל ה"באבא" היו מגיעים גם נשות תל־אביב ואנשיה, כדי להיעזר בתושייתה כמרפאה. אף ערביות מהסביבה היו מגיעות. כמובן, שניסתה לעזור לא על מנת לקבל פרס. בבית היו הבקבוקים והצנצנות עומדים בשורות־שורות ומחכים לשימושם על־ידי ה"באבא", אף זכורים לי שניים

מטובי הרופאים בתל־אביב הקטנה, שהתפעלו מאוד ממעשיה אלה של ה״באבא״. הד״ר חיסין, מראשוני הבילויים ותל־אביב, שאהב את ה״באבא״ אהבת נפש, והעריך את פעולותיה אלה. השני היה הד״ר אריה חבויניק, רופא ידוע בתל־אביב, מומחה לאף אוזן וגרון, שאף העתיק אחד ממרשמיה של ה״באבא״, ומכר אותו בצורת סוכריות, המקילות על השיעול.

זכורים לי גם אירועים, בהם היתה ה״באבא״ עוקרת שיניים, על־ידי קשירת השן לידית הדלת ומשיכת הדלת. עקירה, שבוודאי גם השאירה מדי פעם את השורש בתוך הלסת, ואולם זו היתה הטכניקה של העקירה.

היו לידות בבית. וגם מיילדות, שמקצוען בכך. אני עצמי, לא נולדתי אלא בבית. ברחוב פינס 30. שם נולדתי וגדלתי.

היה מוהל אחד, בשם רבי נחום ויינשטיין שהכניס לחיק היהדות בימי חייו, 27,000 ילדים.

רופאים ״גדולים״ לא היו אז בארץ, אף שהיו כמה רופאים, שעלו עם העלייה הראשונה, ואף לאחריה, אבל ״גדולים״ לא נחשבו. הללו, מצויים היו באירופה, ובחלקם אף במצרים. ממחלת עור סבלתי בילדותי, ומשלא נרפאתי על־ידי ה״באבא״, ואפילו לא על־ידי הרופא בתל־אביב, הוחלט להסיעני למצרים. ל״דוקטור הגדול״. שהיתי עם ה״באבא״ קרוב לשנה במצרים. ולא נעזרתי.

הרבה שמן דגים, סמיך, מגעיל, שֶׁמֶן, עבר דרך קיבותינו. כל הילדים קיבלו זאת, משום ש״זה בריא״. טעמו מגעיל. ממש, עינוי. כולנו התנגדנו לשתייתו, שעוררה צעקות ובריחות מן הבית, ותבעה סגירת הפה. תחינותינו לא עזרו. חייבים היו לשחדינו במשהו טוב. אני אהבתי תפוחי־זהב מיוחדים. ״פראנסאווי״ (צרפתים) קראו להם. עוד היום, ניתן להשיגם בכפרים הערביים, שבמשולש ובעמק הירדן. מתוקים היו מאוד, ללא כל חמיצות. כך שמן דגים ששתיתי התלוותה לפי תמיד עם רבע תפוז ״פראנסאווי״. כף שמן דגים, עלתה להם רבע תפוז.

שנים אכלתי כך. עד היום, משבא טעם ה״פראנסאווי״ לפי, מתלווה אליו שמינית שבשמינית מן הטעם של שמן־הדגים ההוא. כוחו של הרגל. הא בהא תליא.

גם אמונות תפלות שרדו. הרבה סיפורים התהלכו על שדים ורוחות, על מלאכים רעים. על השטן, על אש מתחת לאדמה היוצאת למעלה, והיא המביאה לנו את רעידות האדמה. רק ב״אמריקה״ הצליחו לשלוף את האש מן האדמה, וזו הסיבה ששם אין רעידות אדמה כלל, והראיה לכך, ששם בונים בתים גבוהים מאוד, משום שאין שם חשש לרעידות אדמה. וזו עובדה.

למשוגעים, לתקופי היסטריה, לאנשים שנתקפו פחד היתה מזומנת תרופה בדוקה. לוקחית קערת נחושת, מרתיחים עופרת בתוכה. מעמידים אותה על ראשו של החולה ושופכים מים קרים. אז שומעים ״לחישת נחש״

חזקה, העופרת הופכת מגדלים־מגדלים, הפחד או השד, עוזבים בבהלה את החולה והריהו בריא כתינוק שנולד.

ומעשה שהיה באסף, בנו של אבנר, נכד ל״באבא״. כבן שש שנים היה. פעם חזר לביתו, כשפניו עקומות, לא עלינו, ונראה כ״צוחק״, משום ששפתו השמאלית ירדה לפתע עד סנטרו. ה״באבא״ ניסתה לשקמו בעזרת תרופותיה, אך ללא הועיל. ה״באבא״ הביאה שייח בדואי חשוב, שעשה כישופים ומרח את אסף במשחות שונות ובעשבים על לחייו. הוא מילמל תפילות ולפתע היכה בנעלו על לחיו של הילד. וראה זה פלא, מיד חזרו פניו של אסף לתיקונם.

נתקשו ייספיליהו וה״באבא״ להביא ילד נוסף לבכורם, משה. שלוש שנים חיכו, ואין זכר לצאצא נוסף. מיד היתה התייעצות בבית והוחלט לשלוח את ה״באבא״ לקבר רבי מאיר בעל הנס, בטבריה. שם, חזקה על רבי מאיר, שיישא ברכה ל״באבא״, ויגיע ילד נוסף. ואמנם, נסעה ה״באבא״ עד לטבריה, לקברו של רבי מאיר בעל הנס, הדליקה נר ותרמה תרומה, נשאה תפילות וחזרה ליפו. בתוך תשעה ירחים נולד הילד השני. בן זכר למזל טוב ונקרא שמו בישראל, מאיר. הודות לאותו רב. ארבע שנים חלפו בין משה הבכור, למאיר השני. מאותה עת ואילך, לא נזדקקו יותר לגשת לקברו של החסיד. בדייקנות של שנה וחצי עד שנתיים ילדה ה״באבא״ ילד נוסף, שבעה בסך־הכול.

ועוד, מאותן אמונות שבלב. בתחילת שנות השלושים, החליטו יהודית ובעלה חירם־היינריך, לבנות להם בית. וילה בלשון ימינו. קנו להם מגרש, ב״סוף העולם״, מחוץ לתל־אביב. במקום נידח, שנקרא ״תל־בנימין״, על שם בנימין גולדברג, שנרצח במאורעות ה׳תרפ״ט. תל־בנימין, נמצאת ליד בית־חרושת ״עסיס״, מול ״עלית״ וליד בורסת היהלומים. כל המשפחה נתכנסה כדי לחגוג עם יהודית ובעלה את הנחת אבן הפינה לבית.

נסענו עם ה״באבא״ במכונית. זו היתה דרך ארוכה ובחלקה לא סלולה. דרך עפר, עד שהגענו ל״סוף העולם״, שם נחפר בור ליסודות הבית. הוציאה ה״באבא״ מנרתיקה שתי מטבעות זהב. זהב ממש. דחפה בבור, שכוסה לאחר מכן במלט. מטבע הזהב, סגולה היא שתבטיח (כך אמרה ה״באבא״), כי לא יחסר המזון בבית זה לעולם ועד. ואמנם לא חסר מזון בבית של יהודית מעולם, אף שמדי פעם היו משברים כלכליים, מזון לא חסר. לאחר חנוכת הבית, הגיעה אלינו השמועה, כי הפועלים חפרו באותו לילה ביסודות הבניין והוציאו את מטבעות הזהב. אם שמועה אם לא, פעלו המטבעות את פעולתן. מעשה זה של ה״באבא״ פעל גם עלי את פעולתו. מקץ הרבה שנים משהחליטו דליה בתי ובעלה ישראל לבנות להם בית, הגעתי לחגיגת הנחת אבן הפינה ודחפתי כמה מטבעות ״מעין״ זהב ליסודות. אם לא יועיל, לא יזיק. בינתיים, עם האינפלציה, ירד בוודאי ערכן מאוד, אולם הפעולה פעלה, ועד עתה תודה לאל, מתקיימת הברכה.

יום השבת, וקבלתו היו מעין טקס ממושך, שהחל עוד מיום השישי בצהריים, כשכולם הגיעו מהעבודה ומבית־הספר, לאכול משהו ולהתכונן לשבת. האמבטיה היתה אחת וכולם נזקקו לה. בתחילת שנות העשרים, עדיין רחצה אותנו ה״באבא״ במין גיגית גדולה, והיתה שופכת עלינו מדי פעם מים חיים מתוך קערית קטנה. רק בשלב מאוחר יותר הכרנו את האמבטיה, שהיתה בחדר גדול, ארוך וצר. בקצהו האחד כיור רחצה, ובשני האמבטיה, מונחת על ארבעה רגלי ברזל יצוק עם פיתוחי עלים. רגלי האמבטיה היו ארוכות יחסית והדבר לא תרם ליציבותה. היא היתה גדולה, ואף איש מבוגר יכול היה להיכנס לתוכה בנוחיות. דוד גדול עמד לידה, כשבתחתיתו שופכים נפט על העצים ומדליקים. תוך שעתיים היה הדוד מתחמם ואפשר היה לקבל מים חמים ומהבילים. פעמים, עשן העצים והבל המים היו מביאים את המתרחץ לכלל אבדן חושים ולהתעלפויות. ריח השרֵפה, העשן ואדי המים ואף ריח הנפט, שבא לנחירינו, התלווה תמיד אל המרחץ. היה צורך להמשיך ולהזין את התנור בעצים כדי שלבאים אחרינו יוותרו מים חמים. אותנו הקטנים, צריך היה לרחוץ. ה״באבא״ עשתה זאת. ראשית, חפיפת ראש. בסבון כביסה עשוי שמן זית, היו חופפים לנו את הראש. ורצוי שהמים יהיו מי גשמים, נטולי סיד. הסבון — משכם. המים לחפיפה — ממי הגשמים, שהיו אוספים בסירים, המונחים על הגג כדי לקלוט את הגשם.

ידיה של ה״באבא״ אמונות היו על העבודה. אצבעותיה קשות וכוח רב בהן. מן הרגע הראשון, שראשי היה נתון לשליטתה, הרגשתי בעצמת החפיפה. הראש השתפשף וכל הקרקפת הפכה אדומה מן העיסוי של ה״באבא״.

את חפיפת הראש ואת הדם הזורם בזעף בעורקי הקרקפת, הרגשתי גם לאחר שעות, בהיותי בבית־הכנסת. הראש היה נקי מאוד לאחר החפיפה. במיוחד, לאחר שבוע שלם של פעילות רבה בחול ובאבק.

לאחר החפיפה בא תור רחיצת הגוף. מכשיר עינויים, ששמו ״ליפה״, שהיתה צומחת ומטפסת לנו ליד הבית. ״ליפה״ גדולה וקשה. עם ה״ליפה״ היו מסבנים אותנו ועם הסבון משכם. כשיצאנו מאותה אמבטיה, היה עורינו אדום מהחום ומהשפשוף. משהו מעין ה״סאונה״ של ימינו. אז היינו מתייבשים במגבת גדולה ויוצאים מהר מן האמבטיה, שהרי הבא אחרינו עומד ומחכה, חסר סבלנות ונוזף.

בגדי שבת חדשים חיכו לנו בחדר. גרביים יפות, נעליים מבריקות, שחורות, שהיו מבריקים אותן בחתיכת חמאה קטנה. ממש כחתנים בחופתם. הכול מוכן, אולם יש עוד תור של העומדים המחכה לאמבטיה. ואנו כבר מוכנים ללא כל עיסוק מוגדר. זה הזמן לנצל את עיסוקיהם של המבוגרים. להיכנס למטבח, לקחת צלחת ״סטלג׳״ עם כמה ״כאעק״ ולאכול.

הכול מוכן. הסבא, יוסף־אליהו, מתחיל במצעדו לעבר בית־הכנסת,

וכולם עימו. הדרך לבית־הכנסת ארוכה, אולם בדרך מתקיימות הרבה פגישות עם מכרים וקרובים, ואף שלמעלה ממחצית השעה אורכת הדרך, אין אנו מרגישים בזמן העובר.

בבית־הכנסת, מזומן לכל אחד מאיתנו מקומו. ייספיליהו יושב על כיסא הכבוד, כיסא מרשים הדומה לכורסא, שליד ארון הקודש. הכיסא־כורסא עשוי עם פיתוחי עץ ומרופד שטיח. הטלית שלו שצבעה צהבהב גדולה ועשויה צמר. כיפה שחורה ונאה לראשו. בניו לצדו ומולו. כל אחד על כיסאו. כולם מתייצבים ואף לא אחד נעדר, אוי לו לנעדר. מתחת לארון הקודש יש מעין גומחא, השמורה לילדים.

ה"באבא" נהגה להגיע באיחור עם כלותיה. אחת מהן, זהובית, מספרת כי, כשהיתה מגיעה היו הנשים קוראות: "הנה הגיעה הגברת פריחה", ומפנות לה מקום בשורה הראשונה, וה"באבא" היתה מודה לכולם ומתיישבת מאחור. הרכילות במשפחה מספרת, שגיסתה שרינה, אשת אברהם־חיים, קינאה בה ואף הפסיקה לבקר בבית־הכנסת.

בחדר השני רואה אני את ה"באבא" יושבת, קשובה לתפילה, ובמיוחד, לזמירות, שאהבה מאוד. לידה חלק קטן מכלותיה. החזן, ניסים קורקידי, אף הוא ממייסדי תל־אביב, ולימים, זהו הרב שהכינני לדרשת בר־המצווה שלי, שלא נתקיימה מעולם, עקב מותו של ייספיליהו. "חכם" ניסים עומד ומתפלל. קולו דק אולם תפילתו עולה השמיימה. מלא הדרת פנים והדרת קודש. חיוור. גם הגבאי וגם השמש שם. הקהל הרב ממלא את בית־הכנסת, ואף גולש גם לחצר, מחמת מחסור במקומות.

כשאין מספיק כיסאות לכולם, מניחים ספסלי עץ בתווך. לא הרחק מארון הקודש, עומדים נערים בגיל שבין שמונה לארבע־עשרה שנים, לבושים יפה, בתלבושת אחידה, עם כובע לבן לראשיהם. כמו כובעים של המלחים בים, עם סרט מסביב לכובע ועליו שזורות האותיות "אוהל מועד". זוהי מקהלת בית־הכנסת, שממומנת על־ידי ייספיליהו. ביניהם אני רואה את אברהם ניניו, מי שלימים היה שחקן ואחר־כך במאי בתיאטרון "הבימה", יחד עם אחיו הקטן. קולות הילדים, צלולים ונעימים מאוד לאוזן. לימים תעבור המקהלה לבית־הכנסת המרכזי של יהודי המזרח "אוהל־מועד", והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל יתפלל שם, עד שיתמנה לרב ראשי לישראל, הראשון לציון.

הזמירות הללו מלוות אותך במשך כל החיים, ומזכירות לך את הילדות, את התקווה, את ימי חוסר הדאגה, חוסר החרדה, כאילו לא קיימים הקשיים, וכאילו אין בעולמו של הקדוש־ברוך הוא דאגות כלשהן. כאילו מנותקים מן העולם. כולם נקיים, לבושים יפה וחגיגיים, מזמרים ומתפללים.

התפילה בערב שבת, קצרה היא יחסית. בסופה מתחילים אנו לחוש את מיצי הקיבה בעבודתם ונזכרים במטבחה של ה"באבא", וכך, כולם מזומנים

לארוחת ערב שבת. אין להשתמט מכך. ארוכה הדרך הביתה וכולנו בחבורה אחת עם ה"זקן".

משהגענו הביתה, מתארגנת ה"באבא" עם כלותיה לארוחה. השולחן הארוך והנוסף שבהמשכו, ארוך גם הוא אם כי נמוך במקצת מהראשון, מיועד לילדים. למעלה מעשרים וחמש נפשות סועדות מדי ערב שבת. הסבא וה"באבא" וילדיהם, נשותיהם, החתן והנכדים. לקריאת ה"קידוש" עומדים כולנו, ואף תורמים לתפילתו ולברכותיו של ייספיליהו, ב"ברוך הוא — וברוך שמו". ו"אמן" ו"חיים". לאחר ה"קידוש", שתיית היין, בציעת הלחם, ולאחר "המוציא לחם מן הארץ", אנו מסתדרים בתור לאחל "שבת שלום" לסבא, מנשקים את ידו המושטת, אף אוחזים בידו ומעלים אותה עד למצחנו. מנהגים של דורות. ולאחר מכן מתיישבים ליד השולחן. כל אחד במקומו. האוכל מגיע. טעמו לעילא ולעילא, שני מיני הדגים, מלאי קסם הם.

לאחר האוכל, מנעים הזקן מנעימותיו ואילו כלותיו אף הן מחרות מחזיקות אחריו בשירי מולדת, שירי ציון. הגדולים כולם מצטרפים. תחילה בנחת ויש שהם גולשים להתלהבות. אולם חלק מהם, במיוחד הרווקים שבהם, נתפסים לקוצר־רוח. כי הם קבעו מראש פגישות. מי עם בחירת לבו ומי עם ידידים. אחד או שניים מהבנים, עזב לכמה דקות את השולחן, הלך למקום כלשהו, ואין יודע למה. רק לימים שמעתי, כי נפשם יצאה, בעוונותינו הגדולים, לעשן סיגרייה, וכמובן, אין להעלות על הדעת, שיוסף־אליהו שלוש ירשה או ידע על מעשה נבלה זה. אגב, לא רק בשבת היו הבנים מנועים מלעשן ליד האב.

מעשה שהיה באבי משה, כבר נשוי היה ולו שני ילדים, עסקן ציבורי ידוע, מפורסם ומנוסה. קנה בחנות של שיינברג, הוא ה"כלבו" הראשון בתל־אביב, מטרייה למהדרין. הלך משה בגאון ברחוב הרצל, כשהמטרייה החדשה תלויה לו לצַדו. כשדעתו היתה זחוחה עליו עישן סיגרייה. לפתע, ראה את ייספיליהו אביו ממולו. התעשת מיד וזרק את הסיגרייה. פגש באביו והמשיך להלך לידו. לאחר שהלכו קצת, שאל ייספיליהו את אבא, "מהו אותו ריח השרפה, שאני מריח?" הביט אבא כה וכה, והנה עלתה המטרייה החדשה בעשן. הסתבר, כי השליך את הסיגרייה הישר לתוך המטרייה.

כמה מהמבוגרים איבדו את סבלנותם למשמע נעימותיו של ייספיליהו. כמה מהם אף לחשו, בקול ענות חלושה זה לזה, "נו, בכבוד", כלומר צריך כבר לגמור את הטקס. אך הזקן בשלו. מנעים זמירות ומשוחח בשלווה, ואף נהנה להקריא לפתע כמה מאמרים של העיתון "דואר היום" החתומים בידי פלוני בשם "היד השחורה". אין אנו יודעים אם מתוך הרגל הוא פועל כך, או שמא במתכוון הוא מאריך כדי ללמד את הבנים, שלא יאוצו בשבת.

חלק מהנכדים נשאר עמנו לישון על המזרנים, שנפרשו בחדר, ליד

חדר־האוכל, כדי ללכת עמנו למחרת לבית־הכנסת. זוהי שמחה אמיתית לכולנו.

למחרת, בבוקרו של יום השבת אנו מקבלים "קפה של שבת". לוקחים כפית קפה, שתי כפיות סוכר, שופכים לכוס מים רותחים, והרי קפה, מבלי לעבור על "לא תבעירו אש בכול מושבותיכם". עם הקפה, אוכלים "כאעק", קצת גבינת "קשקוול", סוחבים סטלג' והולכים לבית־הכנסת. השעה שבע בבוקר. התפילה מתמשכת, ואנו יוצאים באמצע התפילה לחצר בית־הכנסת, למשחקינו.

בשעה זו מוכרים בבית־הכנסת "כיבודים" לכל המרבה במחיר. הזכות לפתוח את ארון הקודש, לשאת ספר תורה מסוים, הזכות לקרוא את הקטע בספר ולברך, לקבל ברכות מהחזן, ביחד עם הזכות להזכיר קרובים שנפטרו. כן, הזכות לקרוא את המפטיר ואת ה"הפטרה", להניח "רימונים" על גבי ספר התורה. כל הזכויות הללו נמכרות במכירה פומבית. כמובן שאסור לקבל כספי כיבודים אלה בשבת או בחג. נמצא לכך פתרון מניח את הדעת. בצד לידי, יושב ה"גבאי", הוא גזבר בית־הכנסת. בידו מחברת ובה כתובים שמות המתפללים, וכן גם אותיות האלף־בית. ברגע שמישהו מנדב סכום כלשהו, פותח הגבאי את המחברת בשמו של האיש. אם שמו לא רשום, הריהו "בונה" את שמו מתוך האותיות, שבידו. לדף זה הוא מכניס פתקים, שהכין מבעוד יום ובהם מספרים, הוא בורר את המספר, ש"נידב" התורם, והרי יש בידו רישום מלא של מי שהתחייב וכמה התחייב לשלם, וזאת מבלי שעבר כל עבירה של כתיבה בשבת. הרי לך פטנט.

בשעת קריאת ספר התורה יוצאים גם רבים מן המתפללים כדי לשוחח על "פוליטיקה" ועל "עסקים". בית־הכנסת אינו רק מקום תפילה לרבונו של עולם, אלא גם מעין מועדון קבוע לאוכלוסייה כולה. מי שמצליח להוציא אותנו משלוותינו, הם כמה מנכבדי הסביבה הבטוחים שקולם יפה, והרי הם "תופסים מנהיגות" ומתחילים לסלסל בתפילה. תפילה אז עלולה להתמשך מאוד. כרגיל, מתמשכת אצלנו תפילת שבת עד לשעה תשע וחצי או עשר. עם "מסלסלים", עלולה התפילה להתמשך עד לצהרי היום.

ושוב, ייספיליהו בראש ואנו אחריו. אם יש אזכרה או שמחה כלשהי, חובה אז ללכת אל בית האבלים או החוגגים, שם מקבלים אותך בגרעיני חומצה (חומוס), בשאר פירות יבשים ועוגיות מלוחות ומתוקות ממינים שונים. בשמחות מובטחות לך סוכריות מלאות שקדים. ולמבוגרים "עראק". לילדים משקה קר. מעט מין, אדום בדרך כלל, עם מי ברז.

אם אין אירוע כלשהו הולכים דרך הדודות הזקנות, ביחד עם ה"באבא". משוחחים, שואלים לשלום הקרובים והולכים הביתה ל"פאסטעלעס" ול"חמין". נחים, משחקים ויוצאים החוצה כולנו, נערים ומבוגרים. רחובות תל־אביב ריקים מרכב ומעגלות בשבת אחר־הצהריים. חלק מן התושבים יושבים על מרפסותיהם וכולם מקדימים שלום לכולם. אחוות תושבים בעיר

הקטנה. נסתיימו המשחקים, והערב רד. חזרה הביתה. ארוחה צמחונית קלה מזומנת לנו. ופעמים גם לא צמחונית. לאחר אכילת נקניק, ביצים וצ׳יפס, מסתיימת השבת.

את ראש השנה אנו מרגישים קרב כחודש לפני המועד. בשל הסליחות הנאמרות. אף שאנו הילדים, לא עוסקים בכך, הרי התפילות נשמעות מכל עבר והנעימות נהירות לנו. גם תוך שינה אנו שומעים ברקע, מבתי־כנסת שונים שבתל־אביב, את הסליחות. כמובן בנוסחים שונים. חג ראש השנה עצמו, מייאש אותנו בגלל אורכו, שנמשך יומיים תמימים, וכמעט כולם בבית־הכנסת. התפילות מתמשכות, במיוחד אותן תפילות, שאין מזמורים ונעימות ערֵבות מתלווים אליהן.

יום הכיפורים, המתרגש ובא עלינו, מטיל בנו מורא. ה״באבא״ מרכזת תרנגולות כמספר הנפשות בבית. השוחט בעל פנים עגולות, אדומות ועיניים מבריקות מגיע אלינו. אנו עולים על הגג. כולנו, אחד אחד, מתייצבים, ומישהו מניף מעל ראשינו תרנגולת מקרקרת. לכל בן זכר — תרנגול, ולכל גברת — תרנגולת. אנו שומעים את ״זה כפרתי״, והשוחט מעביר את תערו על צוואר העוף ומטפטף את דמו על הקערה. אני מפנה מקומי לבא אחרי. טקס זה משאיר רושם קשה לזמן רב.

התכונה לקראת ערב יום הכיפורים דומה לזו של שבת, אולם יסודית יותר ומתמשכת יותר. גם הארוחה האמורה להזין אותנו עד למוצאי יום הכיפורים, גדולה יותר. אנו שותים הרבה כדי שתהיה לנו ״רזרבה״. אף אבטיח, בדרך כלל, נמצא לנו, כדי שיישארו בנו הרבה נוזלים.

התפילה ביום הכיפורים, אף שהיא מתמשכת אל תוך הלילה, עוברת בקלות יחסית. הפתיחה של ״לך אלי תשוקתי״, המושרת אצלנו בבית־הכנסת בנעימה חרישית ומונוטונית, נעימה מאד לאוזן. כל פסוק, מושר על־ידי מישהו אחר. חלק ניכר מתפילות יום הכיפורים חוזר, ואנו שרים אותם בדבקות רבה. ״מי אל כמוך״, ״חטאנו לפניך״, ״אל מלך יושב על כיסא הרחמים״, ו״יעבור ה׳ על פניו״, ועוד נעימות נפלאות, שאנו הילדים שרים בקול גדול, ובהתעלות הנפש. כל הנעימות נאמרות כמובן בנוסח צפון אפריקה. את תפילת ״כל נדרי״, שומר לו לעצמו אחיו הצעיר של ייספיליהו, הדוד יעקב. קולו דק. חלש. צנוע. שומעים אותו בקושי. עדין הוא מאוד, הדוד יעקב. מעולם לא זכיתי להתעלות הנפש הגדולה, כזו שזכיתי לה, כאשר הדוד היה מתחיל תפילתו זו של ״כל נדרי״.

נסתיימה התפילה ואנו כולנו, כל הנכדים, הולכים הביתה. רק ייספיליהו העוטה שמלת בד לבן נשאר, עם שאר ה״חכמים״ (כך נקראים הרבנים בעדתינו). דומני, שנשאר שם עד ומתפלל, במשך כל הלילה. אנו הילדים, אמורים היינו לצום עד צהרי יום הכיפורים והיתה זו התרומה העיקרית שלנו ליום זה. תפילת הבוקר החלה בשעה מוקדמת ונסתיימה בשעות הצהריים המאוחרות. הרבה קריאה ב״ספר״, הרבה דפים לקרוא בסידור המיוחד ליום

הכיפורים, ה"גדולים" ממשיכים להתפלל, כששפתותיהם צרובות מן הצום. עייפים. לא מגולחים. איזה שוני לעומת החגיגיות של אמש.

תפילת אחר־הצהריים היתה תמיד הסיכום רב הרושם של יום הכיפורים, במיוחד, כשהגיעה תפילת "אל נורא עלילה". זוהי נעימה מלאת הדר ורושם, משהו "בטהובני". אמות הסיפים היו רועדות. מה גם שבין המתפללים היו כמה שמוצאם מ"ארם דמשק". כמה אחים ממשפחת לאלו, שהתלהבותם בעת תפילה זו עצומה ושירתם עלתה השמיימה וכמעט שהעלתה לשם גם את גגו של בית־הכנסת.

מאז השמעת "אל נורא עלילה" עינינו היו מכוונות השמיימה, כדי לחזות בכוכבים. משנבחין בשלושה כוכבים, תם יום הכיפורים, או אז, יישמע קולו של השופר. ריבונו של עולם מקבל באותה שעה את החלטותיו לגבי כל אחד מאתנו למשך כל השנה. נשארת לו רק החתימה הסופית, אותה יחתום ויאשר בסופו של חג הסוכות.

אורכת לנו השעה, עד שהמבוגרים יקפלו את טליתותיהם ויכניסו אותן לתוך השקיות הרקומות המיועדות להן. את הדרך הביתה אנו עושים בריצה. שם נשתה לימונדה קרה, עשויה מלימונים טריים עם הרבה סוכר ונצרף לכך כמה "כאעק". זה הכול, שהרי לא רצוי שמיד לאחר הצום יאכלו כמויות גדולות של אוכל, או הרבה שתייה. זוהי, לפיכך, "פתיחה" בלבד. כעבור שעה עד שעתיים, יגיע תורה של ארוחת הערב הגדולה, שתפתח במרק עוף חם. ולאחר שכיפרנו על עוונותינו, הוקל לכולנו. אנו הולכים לראות כיצד מתחיל ייספיליהו להכין את הסוכה עוד באותו ערב.

חג הסוכות, הוא חג שמח לכל הילדים. תחילה, בניית הסוכה. עומדים היינו משתאים, כיצד הולכת הסוכה ונבנית. עוזרים היינו להביא את הסכך, שהם ענפי עץ התמר, כן היינו עוזרים לקשט את הסוכה מבפנים. הסוכה שהיתה עצומה בגודלה, מיועדת היתה להכיל את כל בני המשפחה ואורחים רבים שהגיעו. הקישוטים לא היו רבים, אולם הפירות השונים, שהיינו תולים בה ביחד עם תאורת הנרות, וכמובן ה"קירות" הצחים כשלג, שהיו בעצם סדינים לבנים וגדולים, שהכינה ה"באבא" — כל אלה היוו את ה"אטרקציות", שבסוכה.

התלווינו אל ייספיליהו, כאשר רכש את ארבעת המינים. כמה יגיעות יגע עד שרכש את האתרוג, שנבדק היטב שלא יהא בו רבב. חייב היה הזקן לדעת היכן גדל האתרוג, ומי גידל אותו. הוא בחן היטב את פיטמתו, גודלו, יפיו וחזר ועטף אותו יפה־יפה. גם הלולב, עבר מבחן קשה ואנו היינו מקבלים גם כמה לולבים קטנים במתנה מה"זקן", שנהגנו לפרק ולקלוע מהם צמות. עיסוק נחמד, שגזל מאיתנו זמן רב. צבעם, המשתנה מהירוק עד לצהוב בהיר של עלי הלולב, מצא מאוד חן בעינינו.

התפילות בבית־הכנסת, ובמיוחד ההליכה עם ה"זקן", כשהוא נושא את ארבעת המינים עמו, היו לנו מקור של הנאה. הארוחות שאכלנו בסוכה, שהיו

כל־כך שונות מהנוהגים הרגילים בבית, אף הן היו מעניינות ומשעשעות. והזמירות גם הן זכורות לטוב. כשהתקרב סוף החג רכשו לנו דגלי קרטון עם ציורים, עם פתח מיוחד, שהיינו פותחים במרכזו של הקרטון בסכין, ומתחתיו, היינו מגלים ספר תורה מצויר לתפארת. את המקל לדגל, שהיה עשוי עץ, היינו שומרים לאחר החג, כדי להתקינו על־ידי גירוד בסכין, כחץ לקשת או כמקל יפה. קיבלנו גם תפוח נתון במעטה אדמדם עשוי סוכר. התפוח נתון היה במקלון קטן, אותו קשרנו למקל הדגל ולבסוף לאחר החינגא, אכלנו את התפוח.

בבית־הכנסת היתה תמיד מהומה רבתי בחג שמחת תורה. היו שירים מיוחדים לחג, הוצאת כל ספרי התורה מהארון החוצה, על ידיהם של המתפללים, כשכולם הולכים חגיגית במעגל עם ספרי התורה המוגבהים, מוסרים אותם האחד אל השני, כאשר כל המתפללים שרים ומזמרים שירי הלל לתורה וזעקתם עולה השמיימה. בחלקם גם שירים ל"תפארת עם ישראל".

בערב חג החנוכה היתה ה"באבא" מוציאה את החנוכייה, העשויה שמונה קעריות קטנות ועוד אחת, עם בליטה בראשן, דומה למנורות שמן מחרס, שאנו עדיין מוצאים כיום באזורי "עתיקות". ל"באבא" היתה חבילת חוטי פשתן מהם עשתה פתילות. את הפתילה היתה מניחה על פי הקערית, כשחלקה נח על הקערית עצמה. הקערית היתה מלאה שמן זית, שהזין את הפתילה. וכך היתה מכינה נר ראשון ושני, עד שמגיעה לשמונה נרות. חנוכייה נדלקת על טהרת שמן הזית. לא על נרות. אמנם, לא היתה צבעונית, אולם יפה היתה, וזמן רב בערה. השירים, שנתלוו, היו במיעוטם שירים ונעימות צפון־אפריקניים, אולם ברובם, היו אלו שירים חדשים, מלאי התלהבות, שהוחדרו על־ידי צעירי המשפחה: יהודית, גיסותיה ואחרים. שירים של עדות "אשכנז", ובעיקר שירים שהיו שרים בגימנסיה העברית "הרצליה". הציונות המדינית החלה לחדור לחיי המשפחה, וייספיליהו וה"באבא" אף עודדו זאת.

דמי־חנוכה לא קיבלנו. כי זה לא היה נהוג אצל בני עדות המזרח. אצלנו נהוג ליתן כסף בחג הפורים לילדים. מאחר שדורי שלי "פרדות" הן, חציים "ספרדים" וחציים "אשכנזים", היינו כולנו, הנכדים של ייספיליהו, נוהגים להגיע בחג זה לצד המשפחה ה"האשכנזי", ושם לקבל דמי חנוכה בשפע. משם חוזרים היינו ומראים את השלל לחלק ה"ספרדי", ומשהבאנו אותם לכלל "בושה", הכניסו גם אלה את ידם לכיסם והוציאו לנו "דמי חנוכה". כמובן, שחיכינו כולנו לחג הפורים, וקיבלנו גם דמי פורים כמנהג.

אינני זוכר, שחג "טו' בשבט" נחוג במשפחה. טו' בשבט היה חג הנטיעות בתל־אביב. במיוחד נחוג בגימנסיה. כיתות־כיתות, היו הולכות "לנטוע את שדרות רוטשילד". בכל שנה שדרה נוספת. במשך השנה ראינו איך העצים גדלים, ואנו ליווינו אותם וכל אחד הכיר את העץ "שלו".

בתחילה, אפשר היה למחות את העץ ב"מחי יד". קטן וחלוש היה. לאחר שנים יכולנו לשבת בצילו, לטייל לידו עם החברה. לטפס עליו. עד היום אני מכיר את העצים "שלי". פרט לעץ אחד שנכרת מבלי לקבל את רשותי. והשטח שנתפס, הפך למגרש חניה.

משהגיע חג הפורים, הייתי עובר לטיפולה של דודתי ה"אשכנזיה", אסתר חביניק, לימים אורן. מאחר שהייתי בן גילו של בנה מתתיהו, היתה דודתי תופרת לשני ילדיה ולי תחפושת לפורים. פעם "מרקיז", "טוריאדור", ופעם "קוזאק". התחפושות שינו את מצב רוחי ואת התנהגותי כליל למשך כמה וכמה ימים. במיוחד משום שנתלוו למלבושים אלה גם כלי משחית שונים; חרב, שוט, אקדחי קפצונים ואקדחי פקקים, שהיו משמיעים רעש "כמעט אמיתי". בת דודתי, מוסיה בוגרצ'וב (לימים מני) היתה מומחית בעשיית "קפלט", הוא השיער הלבן, הפאה הנכרית, שהיתה לו למרקיז ועמלה ימים רבים על עבודתה. אנו נהנינו.

רק משהיתה בידי התלבושת המתאימה והמוכנה עם כל כלי המשחית, ועם תחמושת המספיקה בשפע לחודש ימים לפחות, הייתי חוזר אל ה"באבא", ומציג בגאווה בפני כל את מראי המעורר פחד. אצל "הבאבא" מקבל הייתי ציוד נוסף. שקיקים מלאי "קונפטי" (פיסות נייר קטנות), וכן כמה ניירות "נחש", שהיינו זורקים מהמרפסת והנחש היה מתפתל לו, כמעט עד לבתים שממול. כמו כן, כנהוג אצל יהודי המזרח, היינו מקבלים בערב "דמי פורים", איתם היינו הולכים לצד ה"אשכנזי" כדי לקבל גם משם את ה"מגיע". לצערי הרב, לא עזרו לנו כל פרפורי ה"פר... פר... פר...", שהיינו משמיעים כמנהג. החלק ה"אשכנזי" עמד בסירובו.

ביום שושן פורים, היה הקהל מתחיל משעות הבוקר למלא את הרחובות. במיוחד רחוב הרצל. כל אחד רצה לתפוס לו "מקום טוב באמצע". ליד המדרכה. זאת, כדי לחזות ב"קרנבל". לנו היה היציע. מרפסות אחדות, די מרווחות בקומה השלישית בבית, ברחוב הרצל פינת שדרות רוטשילד. "עם הפנים לרחוב הרצל". מה יש טוב מזה? היינו רואים כיצד נלחמים היהודים האחד בשני, כדי לתפוס מקום טוב יותר. הקהל הלך ונצטופף. הביאו כיסאות וחיכו. בכל כמה דקות היה אחד צועק "הנה הקרנבל". שם אחר לא היה. השם "עד־לא־ידע" הגיע בשלב מאוחר יותר. אז קראנו לזה "קרנבל". חיכינו, וחיכינו, עד שנראה הסוס, עם מאיר דיזינגוף, הרכוב עליו, כמובן. הוא המוביל תמיד את האירוע. מנפנף בידו ימינה ושמאלה. תל־אביב כולה יצאה לרחוב. גם הילדים, גם החולים, גם הזקנים. לאחר שעבר דיזינגוף, החלו לעבור מכוניות ועגלות מקושטות כולן. צורות שונות של בובות גדולות, חיות גדולות ובני אדם. כולם רומזים לציונות, לחקלאות, לעבודה, לבניין הארץ, לעתיד טוב יותר ליהודים. שמחה על כל פנים, תקווה וביטחון, שיהא לו טוב לעם ישראל בארצו המתחדשת. התלהבות

עצומה. ומלמעלה על המרפסת אנו גוחנים, כאשר המבוגרים אוחזים בנו, שלא נשמט וניפול.

ואנו יורים בכל כלי הנשק שברשותנו. זורקים את ה"קונפטי" ואת נחשי הנייר. עבודה קשה מזומנת להם, לעובדי הניקיון של העירייה, למחרת. כתוב במקורותינו: "מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו". ייתכן. אני טוען, מי שלא ראה את תל־אביב הקטנה שמחה לה ב"קרנבל", לא ראה שמחה מימיו. שמחה כנה יוצאת מן הלב. בערב הקודם לקרנבל, נערכו נשפי פורים אגדתיים של אגדתי. כל המבוגרים השתתפו. הילדים נשארו בבית לבדם. עם תחפושות הפורים והאקדחים. גם אנו נהנינו.

בכאב גדול מסיר הייתי את בגדי מעלי בסוף פורים. קשה היה להיפרד מהתחפושת, ובעיקר מהדמות שאמצתי לי בחג מופלא זה. הכסף, שאגרנו מ"דמי פורים", נשאר בכיסי והיה מועיל מאוד. אולם לא די היה בו כדי להתגבר על עצב הפרידה מן החג.

כבר למחרת היום, היתה ה"באבא" עסוקה בהכנות לקראת חג הפסח, שהתחיל ביום האחרון של פורים. וכך התחיל ניקיון הבית.

בבית בן שלוש הקומות בשדרות רוטשילד מספר תשע, פינת רחוב הרצל היו שמונה חדרים. כל חדר "אולם" במושגי היום. חדרים גבוהים. קרוב לחמישה מטר גובהם. חדרים גדולים, בחלקם חמישה מטרים על שישה. חדר אחד אף בגודל שישה מטרים על ארבעה־עשר. כל הדלתות, תריסי העץ והחלונות היו גבוהים. ניקוי תריס אחד היא עבודה קשה ומייגעת. הרצפות חלקות עם ציורים בצבעים שונים המשוקעים בתוך המרצפת. המרצפות, מיוצרות בבית־החרושת שלנו בנוה־צדק. ה"באבא" היתה קפדנית מאוד בענייני הניקיון. לא מספיק לטאטא את המרצפות ולשטוף אותן. תחילה יש לקחת סכין, לגרד ולהוציא את הבוץ והחול, שנתקבצו בינות לאריחים. זו עבודת נמלים קשה הנעשית כשהברכיים על הרצפה, הגב כפוף, הראש מוטה לפנים והידיים מאומצות. אריח ועוד אריח. עם סיום עבודת הסכין, לוקחת ה"באבא" מברשת שיער קשה ומתחילה לקרצף את הרצפות במים ובסבון כביסה משכם, העשוי על טהרת שמן הזית, המשמש גם לכביסה ולפי שמעו, אין טוב ממנו לחפיפת ראש. הקרצוף החוזר מעלה קצף. לאחר שטיפה במים וניגוב במטלית, הרצפה נקייה ו"כשרה לפסח". החדר נסגר אז על מסגר, עד לערב פסח. ניקוי התריסים הגבוהים, דורש מיומנות, מאמץ וסבלנות אין קץ. ניקוי האבק בארונות אף הוא אומנות. ה"באבא" זוחלת אל מתחת לארון, עם מברשת הטבולה במים ובסבון, ומקרצפת עד בלי די. וכך מטר אחר מטר וחדר אחר חדר, במשך חודש ימים כמעט. מהיום האחרון של פורים ועד ליום אחד לפני פסח. חודש של עמל, יגע וזיעה, ללא עזרה כמעט. ה"באבא" בת למעלה מחמישים. לבסוף, רחיצת כלים והחלפת כלי אוכל ב"אלה של פסח".

הגעלת סירים לקראת פסח, אף הם נעשים כטקסים, שאינם נראים

הרבה בימינו. יש בתל־אביב הקטנה מומחים להגעלת כלים, הללו עוברים ברחובותיה של העיר וקוראים בשפת האידיש "וויסען פיילע וויסען קעסאלאך", ויש מומחים ידועים יותר היושבים בחנויותיהם, ואליהם מביאים את הכלים. להללו, "נאדות" גדולים המשמשים מפוח ואילו אנחנו, הזאטוטים, היינו מתלווים לבני הבית כדי לחזות בפלאי הטכניקה של ההגעלה, כיצד סירים כהים ופעמים כמעט שחורים, הופכים באורח פלא צחים, כעין הכסף צבעם וכשרים לפסח. בדוד גדול מלא מים רותחים מניחה ה"באבא" חלוקי נחל ושברי חרס מרעפים, לצורך הגעלת כלי כסף והכשרתם לפסח. הסב יוסף־אליהו, היה מהלך בבית כ"שרלוק הולמס" ומחפש חמץ כדי לבערו. לאחר מכן, קיים שלב הביניים, שבין אכילת חמץ לאכילת כשר־פסח, הכנת בגדי חג ורחצה באמבטיה.

ה"באבא", הסבא, הדודים, הדודות והצאצאים כולם, עשרות ממש — מסתובבים בבית הגדול, קצרי־רוח. הם הולכים לבית־הכנסת, לתפילה ובחזרה הביתה. שם מוכן השולחן הגדול, הארוך. בהמשכו שולחן צר ממנו ונמוך מאוד. זהו השולחן המזומן לנו, הנכדים.

הסבא פושט מעילו, נשאר לבוש מכנסיים כהות, חולצה לבנה ו"חזייה" מכופתרת כנהוג. וכמובן ענוב עניבה. לראשו כיפה שחורה ומיוחדת. למסתכל מן הצד אין הכיפה נראית עגולה אלא צורת מלבן לה. הוא יושב על כורסא ועליה שני כרים לבנים. גדולים וצחים; צריך להיות "מסובין". שאר בני המשפחה מתיישבים אף הם. כל אחד במקומו. אנחנו הילדים כולנו יושבים בצוותא.

הגיע זמן הקידוש. הסבא קורא, בנעימה הנהוגה אצל ה"מערביים", הם ה"מוגרבים". עם תום הקידוש, אנו עומדים כולנו כבכל יום שבת, בתור, לנשק ידי הסב, ולהסיט את כף ידו כלפי המצח, ולקבל את ברכתו.

בעת קריאת ה"הגדה", אין הסב מבאר על מה בדיוק מדברים ב"הגדה" של פסח, והדברים אינם ברורים לנו, הילדים. מדי שנה, עם הניסיון והחזרות, מתבררים לנו הדברים אט־אט. רק בקטעים מסוימים ב"הגדה", מנשבות רוחות חדשות ונכנסות מסורות אחרות. מרים, אשת אבנר, שנתברכה בקול ערב (כך אמרו במשפחה. למען האמת נשמע לי קולה צורם קמעה), פוצחת בשיר "בצאת ישראל ממצרים", וזאת בנעימה הנהוגה בגימנסיה "הרצליה", ויהודית אף היא מחרה מחזיקה אחריה. כך מצטרפים אט־אט גם גדולים וקטנים. הזקן מפסיק קריאתו, נותן לשירה להתפתח, ולאחר מכן ממשיך בקריאת ה"הגדה" בנוסח שאליו הִסכין.

מבטאו ספרדי. את האותיות "חית" ו"עין" ו"טית" ו"סאדי (צדי)" יבטא בבהירות ובהדגשה. אין כל צליל של המבטא הנהוג בצפון־אפריקה. הוא נולד כאן. שפתו עברית וערבית "פלשתינית". לא ירש כלל את המבטא של סבו שלו, או של אביו מולידו, אהרן.

כל הנכדים נושאים עיניהם לאפיקומן. אין האפיקומן מצה רגילה. זהו

אפיקומן כיאות; גדול, עגול כפיתה וקשה במקצת. חשוב לנו, הילדים, לראות את ידיו של הזקן. עוד מעט קט והוא בוצע את האפיקומן. לאחר שיברך, חציו יבצע חתיכות קטנות למאכל כולנו, וחציו יטמין. מי שימצא את המטמון יבקש תמורתו ככל העולה על רוחו ויקבל. אנו כולנו עוקבים אחרי הזקן. כמעט שכחנו את הרעב המכרסם בנו מזה שעות. הרעב למצות של ה"באבא" והסקרנות לאכול שוב מצה. מצה יבשה המונחת בערמה ומצה המונחת בתוך קערית השרויה במים. חלק יעדיפו מצה יבשה וחלק דווקא את הרטובה.

כוסו של אליהו. אף זה אירוע המעסיק אותנו. כוס כסף גדולה. אותה ממלא הזקן ביין אדום תוצרת יקבי ראשון לציון עד לשפתה. כוס זו, מזומנת לאליהו הנביא. כשיפתח את הדלת ב"שפוך חמתך", יבוא אליהו הנביא וישתה מן הכוס. אנו סקרנים מאוד לפגוש בנביא דגול זה. לפחות לראות כיצד הוא שותה מיין משובח זה. השעות תעבורנה, ומסתבר שאנו הילדים עייפנו. ייתכן שנעצמו עינינו לרגע ובא אליהו וטעם מן היין. טעם ולא שתה, משום שהכוס נשארה מלאה כשהיתה. לא ראינו את אליהו הנביא מעולם. אולם חזקה עלינו שהיה. שהרי אמרו לנו הגדולים, שאמנם הגיע ושתה.

משהגיעה שעת האכילה היינו כולנו, גדולים כקטנים, "מזי רעב". ריח התבשילים שהגיע מן המטבח, הידיעה מראש מה בדיוק נאכל ומה יהא טעמו של התבשיל, כל אלה גרמו להאצה רבה של הפעלת מיצי הקיבה. תמו הברכות ואכילת מרור וחרוסת, פרי האדמה וכיוצא בזה. סיים הזקן את "נטילת הידיים". ה"באבא" קמה מכיסאה וכלותיה עימה. קדימה אוכל, והאוכל מגיע. למעלה משלושים איש אנו ב"סדר" והכמויות היו מספיקות גם לאוכלוסייה כפולה.

ראשונים מגיעים הדגים. דגי "בורי" עשויים בעגבניות, פלפל ושום. משהו חריף מאוד. לימים למדתי, שלתבשיל זה קוראים "חריימי". אני קראתי להם מילדותי "הדגים של ה'באבא'". וכך קורא אני להם עד היום. לא כל הילדים עמדו בחריפותם של הדגים. אני אהבתי זאת. עוד היום עולה הריר בפי, משנזכר אני בדגים.

כדי להפיס דעתם של מתנגדים, הוגשו לנו תמיד, גם בליל השבת, שני מיני דגים. תמיד שניים. הדג השני "מוסער", דג עדין בשר וטעם, מבושל במיץ לימון, שום ופטרוזיליה. גם צנובר ושקדים היו בהם, בדגים. והיתה הבחירה בין שני מיני הדגים קשה ביותר. וכולנו, כל בני המשפחה, נוהגים היינו לקחת משני הדגים, כדי שלא לקפח שום מין. וה"באבא" מסתכלת ונהנית.

לאחר שנים היו כלותיה של ה"באבא" מכינות "קניידלאך" בתוך המרק. חידוש זה, היה ערב לחיכנו מאוד. לאחר המרק, תרנגולות צלויות ומבושלות, אפונה, אורז וסלט ירקות, אם נשאר. שהרי דודי מאיר אהב להגיר את סלט

הירקות היישר לתוך צלחת המרק. כך רואים היינו כיצד מתרוקנות צלחות הסלט לתוך המרק של דודי מאיר. מזלנו הטוב היה, שכמויות הסלט שהכינה ה"באבא", היו גדולות.

לבסוף, סלט פירות ומיני מתיקה. מארציפאן, שהיתה ה"באבא" מכינה בעצמה. ואני, ממנה הייתי את עצמי לעוזרה הראשי. ותוך כדי עזרה הייתי מחסל והולך את מעשה ידיה. ה"באבא" היתה צרה לה צורות מצורות שונות מהמארציפאן. פרחים ודמויות. ואני, שלבי גס היה בצורות, מחסל הייתי את העיסה עוד לפני שצרו לה צורה.

וכמובן פירות יבשים.

מכאן ואילך היו עפעפינו נסגרים. הזקן היה מזמר והולך וכשהיתה אחת הכלות מעלה אפשרות לקצר ב"הגדה", היו האחרים מהסים אותה מיד. וכך המשיך הזקן עד ל"אחד מי יודע", ו"חג גדיא". אז היינו כולנו מתעוררים ושרים: "ה'באבא' בחורה כארז". הולכים לחדר הסמוך, שהיה חדר גדול ממדים. שם היו המזרנים פרושים על פני כל השטח. על כל הנכדים לישון בצוותא. אין תענוג גדול מזה. כי אנו רוצים לשחק, לפטפט ולהחליף חוויות. אולם הגדולים מהסים אותנו, צועקים ומאיימים עלינו "לישון מיד". אז אנו, מנמיכים קולינו שלא ישמעו, כשהשינה מתגברת עלינו, עד מחר מוקדם בבוקר, להצטרף אל הזקן לתפילה בבית־הכנסת.

שאר ימי הפסח עברו עלינו בעצלתיים. אכילת מצה בפסח היא שינוי מרענן בהרגלי האכילה של שאר ימי השנה, אולם אכילת המצה במשך שבעה ימים תמימים מתחילה להכביד בסוף החג.

ביום שלאחר פסח, מגיעה שעתה של ה"סנטה חדרה" — אירוע, שמוצאים אנו אותו בעדות ה"מוגרביות" הצפון־אפריקניות. הולכים לשדות, קוטפים את השיבולים הירוקים ומביאים הביתה, הסבא "מכה" בהם בראש כל אחד ואומרים "תרבחו ותסעדו", ולאחר מכן יוצמדו אל דלת הכניסה. עם הזמן גווע מנהג זה במשפחתנו, וחודש ברעש גדול עם העלייה הגדולה מצפון אפריקה בשנות החמישים, כיום "חגיגות המימונה".

ל"ג בעומר, נחוג אצלנו בנוסח שמצאנו בתל־אביב הקטנה. כלומר, קשתות, שהיינו מכינים מענפים שונים, שאפשר היה לקשור אליהם חבל לא עבה, ולמתוח אותו על־ידי כיפופו של הענף, והרי קשת מפוארת לפניך. היינו מחדדים כמה ענפים יבשים יותר, וקשים לחיצים, ולתל־אביב נוספו עוד כמה נושאי קשת גיבורים, ילדי בר־כוכבא. גם מדורות עשינו וגם תפוחי־אדמה צלינו כמנהג ילדי תל־אביב.

את חג האסיף הוא חג השבועות, עשינו בחלקו בבית־הכנסת, בחלקו באכילת הצומח למינהו, וכך ניסינו לחקות את שאר ילדי תל־אביב ב"כתר על הראש" ובביכורים.

תשעה באב הוזכר אצלנו כיום אבל כבד לזכר חורבן בית־המקדש,

שהוא צום: למבוגרים הרבה תפילות. חלצנו נעלינו וקראנו קינות. ואצלי השמחה בלב. יום הולדתי קרב והולך. אילו מתנות אקבל? מה הפתעות מכינים לי?

חודש אלול הוקדש כולו לסליחות, שנערכו מדי לילה אחר חצות, בזמירות ובסלסולים בנוסח יהודי צפון אפריקה.

ועוד אירוע, שהיה חוזר מדי שנה. דירות לא נרכשו על־ידי הדיירים. בתים משותפים לא היו. היו בעלי בתים, בעלי רכוש, שבנו בתים והיו משכירים אותם לדיירים. חוזה השכירות היה בדרך כלל לשנה, ופעמים לשנתיים, תמורת שכר־דירה. דמי־מפתח אף הם לא נודעו באותם ימים. היצע הדירות היה רב. בעלי הבתים היו מחזרים אחר הדיירים. המנהג הרווח היה להחליף דירה עם תום מועד השכירות. שמא רצו לשנות את מקום הדיור, את גודל הדירה, או שמא השיגו דירה במחירים נמוכים יותר. אם כך ואם כך, נהגו רוב התושבים להחליף את דירתם מדי שנה, פרט לאלה המאושרים, שגרו בבתים משלהם. תום תקופת החוזה, היה בהתאם ללוח השנה המוסלמי, בחודש המוחרם. לפתע, היתה תל־אביב הקטנה מתעוררת. הרבה משפחות היו אורזות את מיטלטליהן, מעמיסות על עגלות ועוברות לדירתן החדשה. היינו רואים אז את כל העיר על עגלות. המבוגרים והילדים עם חבילות בידיהם. חודש "מוחרם" הגיע. והוא מגיע בכל שנה במועד אחר, משום שהלוח המוסלמי מבוסס על הירח, ואין בו התיקון הנהוג אצלנו של "שנה מעוברת". "נדידת עמים".

רחוב הרצל היה הרחוב המרכזי בתל־אביב הקטנה. הוא נבע מבניין גדול, במיוחד בצורתו הארכיטקטונית, זה בניין הגימנסיה העברית "הרצליה" שסגר את הרחוב ואשר נוסדה ביפו. הוא שימש מרכזה של העיר העברית הראשונה.

עוד בשנת 1903 הועלה בשוויץ רעיון הקמת "גמנסיון עברי" (בית־ספר תיכון), בארץ־ישראל. שלושה היו שותפיו, י.ל. מטמן, חיים בוגרשוב ובן־ציון מוסינזון. שלושתם היו בעלי תואר של ד"ר לפילוסופיה.

מטמן ובוגרשוב נסעו לארץ כדי לבדוק אפשרות להקים את ה"גמנסיון". בוגרשוב חזר לאחר הסקר ומטמן נשאר לנהל את בית־הספר היסודי בראשון־לציון. משנתקל בקשיים, עבר ליפו והודיע כי "יסד גמנסיון עברי". בשלב מאוחר יותר, הצטרפו אליו גם בוגרשוב ומוסינזון.

עם ייסודה של "אחוזת בית" בשנת 1909, החליטו להקים את בניין הקבע של הגימנסיה בתל־אביב. כסף לכך נמצא אצל שופט יהודי מאנגליה ושמו יעקב מוזר. ועד מפקח היה לה, לגימנסיה, בראשו היו אליהו ברלין ומנחם שיינקין. כל המורים היו בעלי להט ציוני.

מוזר בחר בקורטוריום (ועד מנהל) של הגימנסיה ומינה את הרב גסטר מבריטניה כיושב־ראש. הלה הגיע לארץ והתארח אצל אליהו ברלין שנחשב אז ל"פטרון" הגימנסיה. האורח נזדעזע כאשר ביקר בגימנסיה וראה

שהתלמידים הולכים ללא כיסוי ראש וכי המורים "מגולחי־פנים". מנהלי הגימנסיה טענו כי הגר"א (רבי אליהו הגאון מוילנא), טוען כי "אין כלל איסור לילך בגילוי ראש". הרב גסטר כעס והזהיר את הנהלת הגימנסיה.

מרדכי בן־הלל הכהן פנה לאחד־העם והציג לו את הבעיה. תשובת אחד־העם היתה, כי "מוטב גימנסיה עם כובע, מאשר בלי כובע ובלי גימנסיה".

אך המורים בגימנסיה היו עקשנים. "לא נורה לתלמידים לחבוש כובעים כי אחרת מוזר לא ייתן כסף". לכשחזר מוזר לביקור בארץ, ביחד עם אשתו ושמע על העניין ועל עקשנותם של המורים, אמר להם: "יישר כוחכם".

נושא דומה: כשהתחיל ד"ר בן־ציון מוסינזון ללמד את "ביקורת המקרא", התייצבה מולו תנועת המזרחי וטענה כי, "הוא מלעיט את התלמידים בדעות של מינות".

נמצא גם המהנדס, ברסקי. וגם הקבלן, יוסף אליהו שלוש. הגימנסיה התפתחה והלכה. הלימודים הונהגו בעברית. מדי יום המציאו שמות שונים לאביזרים שונים, במדעים המדויקים. היה צריך לכתוב ספרי לימוד שלמים, ולבנות הכול מהמסד. הגיעו לגימנסיה תלמידים רבים מארצות רחוקות, בעיקר מרוסיה, שנשלחו על־ידי משפחותיהם, כשהם לבדם, ללא משפחה ורע. באו ללמוד עברית בגימנסיה עברית.

בוגרשוב אשר החשיב מאוד את לימודי הגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, וזאת, על מנת לקרב את התלמידים לארצם, עמד בראש מארגני הטיולים המופלאים שערכו תלמידי הגימנסיה מדי שנה, לכל קצוות הארץ, כולל טיולים מעברו המזרחי של הירדן.

הנהלת הגימנסיה ראתה מתפקידה לדאוג לתלמידיה גם מחוץ למסגרת הלימודים הסדירה. היא דאגה לשכן בבתים את התלמידים שהגיעו ללא משפחה, על מנת ללמוד בארץ, היא גם דאגה למחירים שגבו מהם עבור האוכל. היא התכתבה עם משפחות התלמידים שהיו בגולה, כדי שלא ידאגו לבניהן וציידה את הבוגרים במכתבי המלצה לאוניברסיטאות, או למקומות עבודה. וכך שמרה על קשר הדוק עם בוגריה. כמובן, שמשאבים רבים לא היו לה. ולמורים שולמה משכורת רעב בתנאים קשים, ואף זו לא שולמה במועדה.

להלן כמה קטעי תכתובת אל הגימנסיה וממנה, כדי לעמוד על רוח הזמן בתחילת המאה:

כה' תשרי תרע"ו (1915). הודעה: הגימנסיה חוגגת מלאת עשר שנים לקיומה. המורים, התלמידים, החניכים, חברי ועד המוסד וידידיו יתאספו באולם הגדול לשירת הלוויה ולברך אחד את השני.

יט' תמוז תרע"ד: מכתב הגימנסיה אל ועד תל־אביב: בבקשה לתת לנו הערב פנס "לוקס" בשביל האזכרה שתיערך להרצל.

תרע״ד: מכתב בעל פנסיון אל ועד תל־אביב: תלמידי הגימנסיה גנבו שלושה כרים ושמיכה אחת.

יד׳ שבת תרע״ד: ד״ר ולדשטיין מבקש מוועד תל־אביב, רשות להדליק את ה״לוקס״ הערב בגימנסיה.

כט׳ טבת תרע״ו: כותרת המכתב ״גימנסיה עברית עותמנית״. ״המצב הדחוק של תלמידינו השאיר אותם ללא מאור. לפיכך, מתבקש ועד תל־אביב לתת שני פחי נפט״.

הוועד אישר את בקשת הגימנסיה.

טו׳ שבט תרע״ו. הגימנסיה לוועד: תודה שהואלתם להחליף שני פחי נפט בשני פחי שמן שומשומין. כבר קנינו אבל לא קבלנו. אז תנו לנו מיד פח אחד, מפני שאין לנו כלום, ועכשיו צריך להדליק מנורות בשביל חזרה.

28.4.19 הגימנסיה לוועד: אנו מסכימים שמכונת התפירה של ד״ר מוסינזון הנמצאת ברשותכם תעבור לרשות דוד סמילנסקי עד שיחזור מוסינזון.

אייר תרע״ט: מהגימנסיה לוועד: עונת הרחצה באה ואין בניין מסודר למטרה זו. אנו מציעים להקים אוהל של קרשים ולבוא בדברים עם שני מלחים יהודים, שיעמדו בסירתם על המשמר בעת הרחצה. (הערה: סוכם לשאת בהוצאות חצי־חצי. הגימנסיה שילמה מיד. הוועד שילם לאחר זמן רב).

15.8.20: לגולדשמידט מוינה, לאחר ביקור בתל־אביב, הסתבר, כי ״אין בתל־אביב שעון פומבי״. הוא תורם, לפיכך, שעון לגימנסיה, וזאת בפנייה אל ועד תל־אביב. הוועד מודה ופונה לגימנסיה, המבקשת מהוועד תכנית, היכן ואיך יוצב השעון. בחודש טבת תרפ״א שואלת הגימנסיה מהוועד מתי יגיע המהנדס. מגידוביץ מגיש תכנית עם תקציב. בחודש טבת תרפ״א מודיעה הגימנסיה כי אין היא מסכימה להציב את השעון מפני שזה יקלקל את סגנון הבניין.

הגימנסיה הפכה חיש מהר למייצאת להט ציוני, ללוחמת לרעיון שיבת ציון והקמת מדינה ליהודים בארץ־ישראל, למרכז תרבות ולמימוש רעיון החדרת השפה העברית בכל תחומי החיים. פעמים נוצר הרושם, שהגימנסיה היתה לא רק מרכזה של תל־אביב, אלא שהיא היתה הגרעין, שמסביבו התפתחה העיר תל־אביב, וכל המערכת הפוליטית והביטחונית בארץ. ואנו, המשפחה, היינו מעורבים בה, כי צעירינו למדו בה.

כמעט בכל מחזור היה ״שלוש״ אחד, ופעמים אף שניים. זכור לי, שפעם בעת מפקד הבוקר, פטפטתי עם שכני, ולפתע רעם קולו של המורה להתעמלות, צבי נשרי: ״שלוש, תיגש אלי בסוף המפקד״. נגשתי ומצאתי שם שבעה ״שלושים״, מבני דודי. כל אחד חשב, שאליו נתכוון המורה. צעירינו אף השתתפו ביצירות השונות, שנעשו בגימנסיה, ענייני תרבות, הגנה וכדומה. ייספיליהו, נתכבד להיות הקבלן של הגימנסיה. אליהו ברלין

שבתו נישאה לאבי, היה יושב־ראש הוועד המפקח. חיים בוגר (בוגרצ׳וב) דודי, היה מנהל בגימנסיה. בני דודים רבים, מויאלים, חיונים, חביניקים ומדניצקים, עדרים עדרים של קרובים, כולם למדו באותו מוסד מופלא. השעורים, ההרצאות, ההצגות, התהלוכות, ההפגנות והטיולים הביאו את כולנו לאהוב כל־כך את הארץ, את העם והאמונה בעתיד טוב יותר.

בשנת ה׳תרצ״א 1931 הוציא ייספיליהו לאור את ספרו ״פרשת חיי״. כל הקורות אותו מיום היוולדו ביפו. בכתב רש״י כתב. לניסוח הסופי נזקק לסופר עוזר. ספר זה הוא הירושה היפה ביותר, שהוריש למשפחה.

בחודש אייר ה׳תרצ״ד 1934, חלתה ה״באבא״, מחלת מעיים לא קשה. כמה ימים היתה רתוקה למיטתה. בהפסקות בבית־הספר קפצתי לראותה. כשנפרדנו, ביקשה שאנשק אותה ואמרה: ״יותר לא אראה אותך״. בכיתי וברחתי מן החדר. בערב הודיעוני שנפטרה. נפטרה ונסתיימה ילדותי.

ייספיליהו נשבר. דיכאון ממושך תקפהו. האיש, שפחד מכל סימן של מחלות, ביקש נפשו למות. המשפחה כולה נתגייסה כדי לרומם את רוחו. לקפריסין נסע עם חברו — משה אסולין וחזר כלעומת שבא. נינה, אשת משה, היתה באותה עת באירופה ושלחה מברק למשה: ״משתתפת בצערך נקודה אינני מסכימה, שאבא יגור אצלנו נקודה״. אצל יהודית, בתו, לא רצה להתאכסן. לזהובית, אשת מאיר, מוכן היה ללכת, וכך אמנם היה.

חגיגת בר־המצווה שלי התקרבה. אני נכדו הבכור, הקרוי על שם אביו. נתן לי שקית קטנה מלאה שום ש״תביא לך מזל״. את השקית שמרתי כקמע, עוד שנים רבות. לאחר שנים היתה מהוהה עד שנתפוררה. קנה לי גם שקית תפילין וטלית ממשי כאשר שמי רקום עליה. את הדרשה לבר־המצווה, הייתי מדקלם לפניו כדי לחזור ולשנן אותה בעל־פה. יום הולדתי חל בט״ו באב. חג שמחה הוא ליהודים. בי״א באב ה׳תרצ״ד 1934, קיבל שטף דם במוח ומת. שלושה חודשים לאחר מות אישתו. את הדרשה לא נשאתי. היינו באבל.

דומה שתל־אביב כולה הגיעה להלוויה. אלפים הלכו אחרי הארון. המשטרה פקחה על הסדר. ייספיליהו נקבר ליד ה״באבא״ בבית־הקברות, שברחוב טרומפלדור. מאות מברקים הגיעו לביתנו. מבוריס מלך בולגריה ואנשי השלטון המנדטורי, מפולין, רומניה, צרפת, מהסוכנות, מן הוועד הלאומי, מאות אנשים ידועים וידועים פחות. מאות רבות הגיעו מדי יום הביתה לנחם את היושבים ״שבעה״, אחיו יעקב, ששת הבנים והבת, ישובים היו על מזרנים ומתפללים לעליית נשמתו של ״הזקן״. בן שישים ושתיים היה. יש אומרים, שטעות בידו וכי בן שישים וארבע היה.

אורי קיסרי כתב עליו: ״בניו של יוסף אליהו, שאני רואה אותם גומאים קילומטרים במכוניות מצוחצחות ומהירות, לא הרחיקו מעולם לכת כאביהם על חמורו הלבן״.

דיזנגוף כתב עליו: ״כי מעולם לא הבדיל בין אשכנזי לספרדי, חרד

או חופשי, שמאלי או ימני" והוסיף: "הוא אמר לי: בוודאי שאינני מסכים להשקפותיהם הקיצוניות ולדרכיהם ולטכסיסיהם של אנשי השמאל, אולם יש בהם רבים, שאני מכבדם מאוד מאוד, בגלל מסירותם לתחיית העם ונכונותם לכל קורבן. מטעם זה אני נכון תמיד לעזור להם בכול, ובלבד שתבנה הארץ ותוּרם קרן עמנו בכבוד". ומוסיף דיזנגוף: "וכן אמר לי מדי פעם: מה לעשות היום בשביל תל־אביב, ובשביל היישוב?" היש מי שאומר דברים מעין אלו כיום?"

בספרו "פרשת חיי" כותב ייספיליהו את "צוואתו האישית לבני משפחתו", כלהלן:

"על האדם לנהל את חייו במתינות וביושר, בהתנהגות טובה ובהסברת פנים יפות לכל אדם באשר הוא אדם. לבוא לעזרת מוכי־גורל, קשי־ימים ומרי־נפש, לתמוך בהם כפי יכולתו וכוחותיו, לעשות ולהרבות במעשים טובים לכל בני האדם.

ובמקום אחר הוא כותב:

"במעשהו של אדם עלי אדמות חייב הוא לעבוד בלי לאות, לעשות, לפעול, ליצור, לבנות, לשכלל ולהרבות במעשים טובים בחיי העם והארץ ולטובת החברה האנושית כולה.

וכך כתב:

"מנהיגינו טעו בשני עניינים יסודיים. הראשון: אסור באיסור חמור להעמיד את התנועה הציונית ובניין הארץ על בסיס של שנוררות בכל צורות שהן — צדקה, נדבות, תרומות, סיוע וכד'. כי כך לא ייבנה עם ולא תיבנה ארץ. והשני כי אסור לתת לסוציאליזמוס האינטרנציונלי לחדור לתוך הציונות המדינית משום שהם אנטי־לאומיים והציונות מבוססת על הלאומיות".

הסבא והבאבא עם ילדיהם
משה
אבנר, מאיר
הילל, צדוק
יהודית (יורם עדיין "בתיכנון")

פרק ו

"פראנג'י" (הלבוש האירופי)

משה

בי' בניסן ה'תרנ"א (1891), מחוץ לחומות העיר יפו, בבניין חדש וזמני, בו נתגוררו אהרן שלוש וילדיו, ליד חוף הים, ליד המקום בו נמצא כיום ה"דולפינאריום", נולד משה שלוש, לאביו ייספיליהו ולאימו שמחה־פרחה. בנם הבכור היה. לאחר שתמלא לו שנה, יעבור משה עם משפחתו לבית הגדול וההדור, שבנוה־צדק. כולם ינדדו יחד עם בית־הכנסת שלוש, שיישאר כאן עד היום הזה.

למשה ניתן החינוך הטוב ביותר באותם ימים. לימודי דת אצל כמה מן ה"חכמים", כפי שנקראו הרבנים אצל עדות המזרח. לימודים בבית־הספר כי"ח (כל ישראל חברים ה"אליאנס"), ולימודים בבית־הספר המסיונרי של ה"האחים" (הפרייר), שם קנה לו את השפה הצרפתית, ואף קנה לו את השכלתו המוסיקלית הראשונה, כאשר נאלץ להפעיל את פעמוני הכנסייה בימי ראשון והצטיין בכך. שם גם השתלם היטב בערבית.

ביום הבר־מצווה שלו, קיבל רקטה במתנה. מין טיל קטן, שניתן היה להציתו. לאחר ההצתה הוא מקבל תאוצה, מאיר את הסביבה וטס עד לשמים. משה ניסה להציב את הרקטה, כשהוא אוחז אותה בידו. כאשר ניצתה הרקטה, נשרפה כף ידו. שרידי החריכה ניכרו בידו עוד שנים הרבה.

לאחר מכן נשלח ל"אירופה": למרסיי שבצרפת, לבית־ספר למסחר. משחזר, מצא את אחוזת־בית בתחילת בניינה והחל לעזור לאביו, ייספיליהו, בבית מסחרו. כאשר הסתכל כה וכה, פגש בעולה חדשה מרוסיה. צעירה ממנו אך במעט. יפה, גבוהה, בריאת בשר ובהירת עור, שונה מאוד מאלה שהכיר בארץ.

הוא דיבר ערבית, עברית וצרפתית. היא דיברה רוסית ושפת האידיש והשיחה ביניהם התנהלה בעצלתיים. הם השתמשו בתנועות ידיים. פה ושם

נעזרו גם במלים, שהיו מובנות לשניהם. האהבה פרחה ולא ארכו ימים והוחלט על נישואין. נעשו הגישושים הדרושים אצל משפחת הכלה, והנה היא המיועדת, התייצבה בבית הורי החתן. לזכותו של ייספיליהו ייאמר, כי קיבל מיד וברצון את הכלה, אף שהגיעה מ"עולם אחר". זרה היתה למנהגים במשפחה. שפה משותפת איתה לא היתה ומשפחתה אף לא היתה ידועה במקומותינו. לזכותה של שמחה־פרחה, היא ה"באבא", ייאמר, כי קיבלה את הכלה עם כל חום הלב שהיה בה. האהבה והאמון בין השתיים, היו למשל בתל־אביב הקטנה. את התואר ה"באבא" קיבלה שמחה־פרחה מכלתה זו. כך קראו ברוסיה לסבתא. וכך נדבק בה תואר ה"באבא" עד ליום זה, אף שעברו מאז פטירתה למעלה מחמישים שנה. "באבא" יש במשפחתנו רק אחת. שם אישתו של משה — רחל. ומשפחתה — מדניצקי. כל ילדי ייספיליהו החרו החזיקו אחרי משה ונישאו ל"אשכנזים". מאותה חתונה ואילך, אין אנו רשאים לקרוא לצאצאים ס"ט (ספרדי טהור), כפי שחתם אהרן שלוש במכתביו. (ואולי ס"ט הוא סימנא טבא?).

משפחת מדניצקי מגרודנא, שבמזרח אירופה. מתתיהו מדניצקי, אשר במקורות עיברת שמו למעדנית, רב היה בבוטאן, עיירה במזרח אירופה. ילדים היו לו מאישתו הראשונה, התאלמן, ולימים, נשא אישה שנייה, אלמנה אף היא ואם לילדים. לאחר חתונתם, נולדו להם ילדים משלהם. וכך גדלו במשפחה "שלי" (ילדים שלי), ו"שלך" (ילדים שלך), ו"שלנו" (ילדים שלנו). מ"שלנו" נישאה אסתר "אטיה", שהיתה רופאת שיניים, לרופא אף, אוזן וגרון, שמוצאו מפולניה, בשם חבויניק, שנתפרסם בתל־אביב, ולימים שינה את שמו לאורן. שני בנים לו, מתתיהו על שם סבו, רופא אף הוא, ואליק־אליעזר. השנייה מינה, נישאה לד"ר חיים בוגרצ'וב, ששינה שמו לבוגר. הוא היה מנהל הגימנסיה העברית "הרצליה" ועסקן ציוני ידוע. האחות השלישית, רחל, נישאה למשה שלוש. ואח אחד, משה מדניצקי, תלמיד חכם ועילוי גדול, איש דתי מאוד ולו שתי בנות: חסיה־הדסה, לימים ספרנית בגימנסיה הרצליה. ואסתר.

מילדיו של רבי מתתיהו מעדנית, שלא מאשתו השנייה, זכורה לי במיוחד הדודה חיה. אחות מוסמכת. ששיניה נעקרו מפיה. חיה שחייתה בגפה, היתה אחות רחמנייה. היא עבדה וטרחה עד ימי זקנתה, ולא נשענה על איש. לחיה היו חיים מעניינים. סוציאליסטית היתה ונתגוררה בשעתו בשוויץ. בחדרה, הסתובבו עוד קומוניסטים, שהיו ישנים שם. היו משוחחים ומתלהבים מחזון התגשמות הקומוניזם. היה זה לפני מלחמת העולם הראשונה, וכן בתוך מלחמת העולם. עם כמה מהם נהגה חיה להתכתב. הרבה פתקים, מכתבים ותמונות, שמורים היו לה בארונה. מבין אלה זכורים לי פליכאנוב, רוזה לוקסמבורג, קרל ליבקנכט, ולאדימיר אילי'ץ' לנין, קמינייב וזינוביב. איזה שמות. איזו היסטוריה. ובת יחידה היתה לה, פאני, נישאה לפינס, פרופסור

לבלשנות באוניברסיטה העברית, שידע על בוריין, כך אומרים, שלושים וכמה שפות.

הראשונה שעלתה לארץ, אחרי בעלה בשנת 1906, מינה בוגרצ׳וב. חיים בוגרצ׳וב, היה מאז נערותו ״משוגע״ לשפה העברית ואף לימד אותה ביקטרינוסלב שברוסיה. הוא עבר ללמוד באוניברסיטה של ברן בשוויץ, עסק בפעילות ציונית ועמד בוויכוחים פוליטיים נמרצים ״על הדרך״. מצד אחד היו הדוברים חיים וייצמן ובוגרצ׳וב, ומן הצד השני, היו לנין, פליכאנוב ומרטוב.

ב־1903 הודיע הרצל בקונגרס הציוני: 1) כי לא ניתן להגשים את מטרת הציונות בארץ־ישראל. 2) כי ממשלה גדולה (בריטניה), מציעה מוצא למצב הטראגי של עם ישראל (אוגנדה). 3. כי יש הצעה על אפריקה. הרוחות סערו. בוגרצ׳וב נְמנה על ה״ניין זאגערים״ (אומרי הלאו לתכנית).

באותה שנה הועלה רעיון להקים בשוויץ ״בית־מדרש עברי עליון״ (אוניברסיטה). וייצמן, בוגרצוב ומוסינזון קבעו, כי מיקום בית־המדרש העליון מחוץ לארץ־ישראל הוא ״אוגנדה תרבותית״.

לחיים בוגרצ׳וב היו שתי בנות מאישתו הראשונה שמתה עליו. מוסייה, ציירת, שלימים נישאה למני ורחל, שנישאה לצייר אלוייל. למינה ולחיים נולדו שני בנים. נחום, רופא ילדים ידוע מאוד בארץ, ששימש גם פרופסור בפקולטה לרפואה של אוניברסיטת תל־אביב ואליהו, כימאי בעל שם, שעבר לבוסטון אשר בארצות־הברית. משנכנס הד״ר בוגרצ׳וב לעבודה בגימנסיה, הוזמנה והגיעה לארץ גם האחות רחל בשנת 1910.

הרב מתתיהו מדניצקי, הרב מבוטאן, החליט לעלות אף הוא בשנת 1913, ערב מלחמת העולם הראשונה. בכתבות בעיתונות מליטא ומפולין, שנכתבו בעברית, מצינו כי הרב מבוטאן החליט לעלות לארץ הקודש, לאחר ששימש כרב העיירה עשרים ושתיים שנה, וכי ״הרב הגדול דרש לפני הקהל פלפול עצום וחריף מאוד״, וכי ״תושבי העיירה פרצו בבכי מר״ וכי ״כל אנשי העיירה״ ליוהו אל בית הנתיבות (היא תחנת הרכבת), וכי ״בעגלה בה נסע כבוד הרב, סילקו את הסוסים״ ואנשי העיירה ״רתמו עצמם אל העגלה ומשכוה עד תחנת הרכבת״, כאות לחיבה שרחשו לו, לרב מתתיהו מדניצקי, ״יותר משישים איש הלכו לפניו ברגל ועשרים עגלות עמוסות אנשים, נשים וטף אחריהם״.

הרב עלה לארץ, וזמן קצר לאחר מכן, נפטר בליל יום הכיפורים, תוך תפילה בחצות. המסורת טוענת, כי זוהי זכות גדולה למות ביום זה ושמורה לצדיקים.

לאחר המלחמה בשנת 1923, עלה ״משינקה״, הוא משה מדניצקי לארץ, ושנה לאחריו, גם אסתר חבויניק ובעלה הרופא ״לייבלה״־אריה.
ובחזרה למשה. עד למלחמת העולם הראשונה שימש משה, כנהוג בכל

מבנה חברתי המבוסס על המשפחה המורחבת, כעוזר לעת מצוא לאביו. קיבל ג׳ובים וביצע אותם.

משנתקרב מועד החתונה, החליטו אברהם־חיים ואחיו ייספיליהו, להקים שני בתים על מגרשים, שהיו להם, בקצה השכונה של נוה־צדק. היה מגרש גדול ברחוב פינס מול רחוב לילינבלום ולידו מגרש קטן אף הוא ברחוב פינס. האחד מספרו 32 והשני 30. החליטו לבנות בתים תאומים. האחד לבכורו של אברהם־חיים והשני לבכורו של ייספיליהו. וכך היה. משה צייר על דף נייר ריבוע, באמצעו מסדרון, וחדרים משני צִדיו. וכך גם בקומה השנייה. בבית השני, אותה השיטה. אולם בהיפוך הם בנו את שני הבתים מאבן כורכר לתפארת. עובים של הקירות היה כשבעים סנטימטרים והגובה, חמישה מטרים וחצי. דלתות אדירות ממדים ותריסים אף הם כבדים וגדולים. אורך המסדרון, כארבעה עשר מטרים. שטחם של החדרים הקטנים יותר, חמישה מטרים על ארבעה, והגדולים הגיעו לאורך של אחד עשר מטרים. המרצפות כולן מבית־החרושת של האחים שלוש, האריחים מעוטרים בצבעים מצבעים שונים, מרהיבים ביופים. הגדרות, העמודים אף הם מתוצרת ביהח״ר ושאר חומרי הבניין הובאו מבתי־חרושת באירופה, שמייצגיהם בארץ היו האחים שלוש. הגג עשוי רעפים, שהובאו מצרפת. בניינים נאים ורבי רושם באותם ימים, ליד קולנוע ״עדן״. לאחר שנסתיימה הבנייה, נתקיימה ההגרלה.

עד אז לא ידע איש אם בית זה שייך למשה או למרקו (הוא בכור בניו של אברהם־חיים), והגרילו. נפל המגרש הגדול בחלקו של משה. רחוב פינס מספר שלושים.

בשנת 1912 קיבל יעקב, אחיו של ייספיליהו מכתב חתום בידי ״אנרכיסט״ ובו נדרש לשלם 4,000 פרנק ״ולא, דמך בראשך״. שבועיים לאחר מכן, קיבל משה דרישת תשלום ע״ס 2000 פרנק. המשפחה חששה לחיי השניים במשך חודשים. הדבר נתפרסם בעיתונות דאז והזעזוע היה גדול.

באותה שנה נערכה החתונה של רחל ומשה, ברוב פאר והדר בקפה ״לורנץ״, ומיד לאחר מכן באו לגור בביתם. בשנת 1914 נולדה לאה, אחותי. נכדה בכורה לייספיליהו. באותה שנה פרצה מלחמת העולם הראשונה. משה היה המוציא לפועל הראשי של עסקי המשפחה. שאר האחים ובני הדודים, נכנסו אף הם אט־אט לעסקים וחלקם לילימודים. משה אף הספיק לכהן כמנהל העבודה הראשי בכביש לטרון־עזה, שנבנה בקבלנות עבור הממשלה התורכית, על־ידי ייספיליהו ודיזנגוף.

משה נעצר לאחר מכן על־ידי התורכים. על מעצרו זה ישנן שתי גרסאות. האחת הוזכרה. נתכוונו להם, התורכים, לעצור את חבר נילי ששמו משה סלושץ ונקרה להם משה שלוש בטעות. והשנייה, כי משה היה מעורב בהצלת יהודים באמצעות התעתמנות בתחילת המלחמה, ומחמת כך נעצר. על כל פנים, נעצרו משה עם דודו יעקב והובלו לדמשק, שם בילו חודשים

רבים, בייסורים גדולים. מחלת טיפוס הבהרות שחלה בה כמעט ששלחה את משה לישיבה של מעלה. בכלא עוד הספיק לשמוע את נעמן בלקינד איש נילי, קורא אליו: "תמסור שלום לחברים בארץ־ישראל". בלקינד היה אז בדרכו לעמוד התלייה, עם חברו יוסף לישנסקי. בנס ניצל משה. דודתו רחל־מהודר, שהיתה באותה עת בדמשק, העניקה שוחד לסוהרים התורכים. וכך הצליחה לבקר מדי יום את יעקב ומשה, ויכולה היתה להביא להם מזון טוב. בעזרתה ומסירותה — התגברו השניים על תנאי הבריאות והמאסר הקשים.

רחל, אשת משה, ובתה, עברו עם כל המשפחה לכפר ג'מאל. רחל למדה עברית וערבית במהירות ראויה לציון, ושפה משותפת צמחה בינה לבין חמותה ה"באבא". בשנת 1918 חזרה המשפחה ונתאחדה בתל־אביב הקטנה. בשנת 1921, נוספתי אני, אהרן שלוש, למשפחת רחל ומשה. נקראתי אהרן בשמו של אבי־סבי, שנפטר כמה חודשים לפני־כן. כמו כן קראו לי מתתיהו, על שם הרב מתתיהו מדניצקי — מעדנית, אביה של אימי. רחל, סבלה מהתקפות חוזרות ונשנות של כיס המרה, ונאמר כי עליה לעבור ניתוח. נימנו וגמרו כי רק המנתח הטוב ביותר בעולם ינתח אותה. והלה נמצא בווינה אשר באוסטריה. היא נשלחה לשם בליוויו של בעלה. בג' בניסן ה'תרפ"ב (1922) נפטרה לאחר הניתוח ונקברה בווינה. אחותי היתה אז בת שבע שנים ואני בן שמונה וחצי חודשים. 64 שנים לאחר מכן, העלתה אחותי, לאה, את עצמות אימה לישראל. היא קבורה כאן בבית־הקברות הישן ברחוב טרומפלדור.

משה לא מצא את מקומו במשך זמן רב. אחותי ואני הועברנו לפיקוחה של ה"באבא". תפקיד נוסף ניתן לה: להיות לאם לעוד שני ילדים.

לאחר מותה של רחל נכנס משה לדיכאון, שנמשך כמה שנים. בעבודה אצל "האחים שלוש", לא מצא עניין מיוחד, ולפיכך, החל להקדיש חלק ניכר מזמנו למשימות שונות ושקע בעסקנות ציבורית. חברתו העיקרית היתה מורכבת מאנשי תל־אביב, יוצאי רוסיה.

הוא החל להתעניין במוסיקה. ייסד את החברה הארץ־ישראלית למוסיקה שעמד בראשה. עזר להביא את יאשה חפץ לארץ, וכן את הוברמן. אף באופרה מצא עניין, והיה מתומכיה של האופרה בגילגולה הראשון עם גולינקין כמנצח, בשנות העשרים. ההיכרות עם ז'בוטינסקי, וחברות עם עסקנים שונים, הביאה את החבורה לייסד את מועדון ה"כ"ח", מועדון משותף ליהודים יוצאי המזרח והמערב.

הניסיונות במשפחה להשיא את משה כדי שיוכל לגדל את ילדיו וכדי שיחזור לחיים תקינים, עלו בתוהו. רק כעבור שבע שנים, ניאות לחפש אישה ומצאה. רופאת עיניים רוסיה, נינה שמה. בתו של אליהו ברלין. עסקן ידוע בתל־אביב.

אליהו ברלין, בן שמואל־אברהם בן פסח, מרוסיה הוא. מלבה של

רוסיה. נולד בי״ד באדר, ה׳תרכ״ו 1866, במוהילב ועבר לגור בצאריצין שעל הוולגה. אותה צאריצין, שנקראה סטלינגרד, וכיום וולגוגראד. למד ברוסטוב, וסיים משפטים באוניברסיטה של מוסקבה, הוא חזר לצאריצין, שם היה סוחר יערות עשיר. נשא לו לאישה את ציטה, ממשפחת פוליאקוב, משפחת בנקאים יהודים ידועה מאוד ברוסיה, אשר התנגדו בשעתו להגירת יהודים מרוסיה. שניהם היו משכילים ורחקו משמירה על הדת. מאידך, היה אליהו ברלין יהודי לאומי בלב ובנפש. עם ייסודה של ההסתדרות הציונית על־ידי הרצל, הצטרף ובשנת 1903 אף נשלח כציר לקונגרס הציוני. עם בואו לקונגרס הציוני, הציע הרצל את תכנית אוגנדה ואליהו ברלין, או כפי שנקרא אילי־אברהמוביץ, שהצטרף מיד לאוסישקין וחבריו אנשי ה״לאו״, מצא עצמו בעימות עם המנהיג הציוני, שהעריץ כל־כך. עד סוף ימיו רדפה אותו תמונת הרצל, שירד לנסות ולשכנע את אומרי ה״לאו״, שיחזרו בהם, ואף הבטיח באותו מעמד ״אם אשכחך ירושלים תישכח ימיני״.

אליהו ברלין חזר לרוסיה והמשיך לפעול למען הציונות. בשנת 1905 נבחר לחבר ה״דומה״ היא הפרלמנט הרוסי. פעמיים ביקר אליהו ברלין בארץ־ישראל עד לאותה עת. הפרעות ביהודים, בחירתו ל״דומה״, מלחמת רוסיה־יפן והצורך למלא את מאוויו ולעלות לארץ, חברו יחדיו. אליהו ברלין לקח עימו את אישתו ושתי בנותיו, בלה ונינה, ועלו לארץ־ישראל בשנת 1906. היחיד שהיה מוכן נפשית לעלות לארץ היה אליהו ברלין, אף שלא ידע באותה עת עברית היטב. בנותיו, האחת בלה בת אחת־עשרה, והשנייה, נינה, בת תשע.

מדי שנה נהג אליהו ברלין לנסוע לאירופה, שם תר אחר ספרים על ארץ־ישראל ועל ההיסטוריה של העם היהודי. בספרייתו נמצאו כל הספרים הקלאסיים על הגיאוגרפיה, ההיסטוריה והתושבים בארץ־ישראל, בשפות האנגלית, הצרפתית, הגרמנית והרוסית. עותקים מקבילים מכל אלה נרכשו על־ידו וניתנו לספריית הגימנסיה ״הרצליה״.

בנסיעותיו נהג ברלין לקנות ולהביא ריבות מיוחדות מרוסיה, שאותן אכלו בהנאה מרובה כל מורי הגימנסיה, שנתכנסו מדי כמה ימים לביתו. שם היו מוסינזון, בוגרצ׳וב, מטמן, שיינקין, אחד־העם וד״ר חיסין והרבה אחרים.

הבנות התרגלו פחות או יותר לתנאים בארץ. האישה, ציטה, סבלה מאוד. לא היתה רגילה לחום, לשפה ולתנאי החיים. זרה היתה בארץ עד ליום מותה בשנת 1936.

אליהו ברלין עשיר היה והביא עימו כסף רב. תחילה חשב לעסוק בייעור כמו ברוסיה, חכר מחצית מיער חדרה כדי לחטוב למעלה מ־10,000 עצי איקליפטוס בשנה, ואף שתל חדשים כדי להגדיל את שטח היער, אך העלה חרס בידו. השקיע לאחר מכן בפרדס גדול בראשון־לציון, שנאכל כולו בהתקפת ארבה במלחמת העולם הראשונה, ובבית־חרושת לשמן ולסבון

ושמו "עתיד" בלוד ובחיפה, לימים, בית־החרושת "שמן". ביח"ר "עתיד" היה אחד ממפעלי החברה להקמת מפעלי תעשייה, שנוסדה בשנת 1906 ביוזמת אילי אברהמוביץ (הוא אליהו ברלין בפי ידידיו) בוורשא. ביהח"ר "עתיד" פשט את הרגל.

לאחר שהתגוררו כמה שנים בבית שכור, מול השכונה הגרמנית ביפו, אשר שימש בחלקו את הגימנסיה "הרצליה", בנה אליהו ברלין בית בתל־אביב ברחוב השחר, ליד הגימנסיה, ולאחר שנים העתיק את ביתו לרחוב ביאליק 18. שכנו של המשורר ביאליק היה. ציטה אשתו לא יכולה היתה להתרגל לחיים ב"פלשתינא", ולפיכך ניהלה את ביתה בדיוק "כמו ברוסיה". הבית היה וילה גדולה. במרכז — תנור המוסק עצים, המחמם את כל הבית. "סמובר" קבוע היה לשתיית תה בכל עת מצוא. הבית היה מלא שטיחים מקיר לקיר, כדי שלא יישמע רעש בעת הליכה. פסנתר כנף היה מוצב באמצע חדר האורחים. לבושה של ציטה, היה שמלה גדולה סגורה עד הצוואר, ומתחתיה מציצה היתה תמיד חצאית או שמלת מלמלה. איתי לא דיברה מעולם, משום שלא ידעה שפה כלשהי, פרט לרוסית. גם אידיש לא ידעה.

האוכל בבית היה בעל טעם ושמות שלא שמעתי מעולם. היתה שם ה"פאצ'ה" (רגל קרושה), אשר אבי, משה, ניסה לשווא לשכנע אותי לאכול בטענה, שדומה ה"פאצ'ה" ל"כרעה" שכה אהבתי אצל ה"באבא". והיו דגים ממולאים. לא כאלה שהייתי אוכל אצל אחיות אימי, כשהם מתובלים עם סוכר. דגים אלה שונים היו. ללא סוכר. שום אסור היה להכניס לאוכל. והיו "בליני", מין חביתות, שאכלתי ברצון, ו"וארניקי" ו"בלינצ'יקי". בקצרה, עולם אחר, זר ומוזר. ללא ילדים קטנים, ללא צעקות, על כל צעד שעשית, חייב היית לקבל רשות. ולשבת לשולחן עם כל־כך הרבה סכינים ומזלגות, לאכול בפה סגור ולא לדבר שעת האוכל. קשה היה. רק עם אליהו ברלין מצאתי שפה משותפת. על השטיחים התגוללנו, בכל מיני משחקים שיחקנו. פרט לשעות השינה אחר־הצהריים. ופרט לזמני האכילה כמובן. אהבתי אותו מאוד.

במקביל לעסקיו של אליהו ברלין, אשר לא עלו יפה, וכספו שהלך לטמיון, עסק אליהו ברלין בעבודה ציבורית. הוא התעניין מאוד בנעשה בגימנסיה "הרצליה", בה למדה נינה, ואף בתו בלה, שלמדה לימודים חלקיים, משום שהיתה מבוגרת יותר מאשר תלמידי המחזור הראשון. הבית השני של הגימנסיה ביפו, מול השכונה הגרמנית (או ה"מיליקאן") היה בביתו־דירתו של אליהו ברלין. הוא נבחר גם ליושב־ראש הוועד המפקח של הגימנסיה, וזמן קצר לאחר מכן, נתמנה גם מנהלה של הגימנסיה, אף שלא לימד בה ולא היה מורה מעולם.

ב־1910, עקיבא אריה וייס, שיזם הקמתה של אחוזת־בית, קרא לאילי אברהמוביץ להצטרף לוועד, כשהבחין במשבר אמון ששרד וחוסר תושייה

בוועד הראשון. כדבריו: האמנתי באליהו ברלין אמונה שלֵמה ומצאתי בו איש שתוכו כברו, אשר לא ישא פניו לאיש. "מאז שופר מאוד מצב עניינינו, שכן לא העז איש להקניט את מר ברלין, שהיה מקובל מאוד על הציבור". בחודש אדר תרס"ט (1909) בעת שחברי הוועד של אחוזת־בית ביקרו קשות את וייס, נִתלה הלה באילן גבוה, באליהו ברלין.

בשנת תרס"ח הודיע ברלין כי מאחר שדיוני הוועד מתנהלים בשפה שאין הוא יודע אותה (אידיש?) הוא חושב זאת ל"פחיתות כבוד" ומתפטר.

בשנת 1915 הוציא לאור ביפו יחד עם דיזנגוף, בצלאל יפה ומרדכי בן הלל הכהן, את כתב העת "מולדת", שנועד לספק חומר קריאה מדעי וספרות יפה בעברית.

ברלין התמנה גם לראש הוועד של תל־אביב, בזמן מלחמת העולם הראשונה. ב־1916, ביחד עם ה"חכם באשי" הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל, הוא השתדל לשחרר את המורים מעבודת הצבא.

בעת גירוש תל־אביב, במלחמת העולם הראשונה, עבר אילי אברהמוביץ לנס־ציונה, ובעקבות האנגלים, חזר עם בצלאל יפה ודוד איזמוז'יק, שנמנו עם ראשוני החוזרים.

אילי אברהמוביץ ומרדכי בן־הלל הכהן היו מהמתנגדים הגדולים לאהרן אהרונסון ולרשת הריגול של ניל"י, בטענה שפעילותם מסכנת את היישוב היהודי הקטן שהיה אז תחת שלטונו של המִמשל התורכי. אהרונסון ביומניו, התייחס בטינה רבה ל"מנהיגים אלה" (כלשונו), למשפחותיהם ולסגנון חייהם הרוסי (שאינו ארץ־ישראלי).

בתרע"ח התמנה ברלין לשופט בית־משפט השלום העברי העליון שהוא בית־המשפט לערעורים. הוא שלח מכתב מטעם בית־המשפט, כי "מי שמשתמט מבוא לבית־המשפט, יירשם בספר השחור ויודיעו על־כך לכל המוסדות הציבוריים והלאומיים, כדי שידעו".

בשנת תרפ"א עבר ברלין לוועד הלאומי ושם כיהן עד למלחמת העצמאות כגזבר הוועד וממלא מקום יושב־ראש הוועד הלאומי. הוא עסק הרבה בנושא החינוך העברי.

בשלב מאוחר יותר התמנה אילי אברהמוביץ למנהל בנק הפועלים וישב במשרדו, שברחוב מונטיפיורי, בניין נאה של שתי קומות.

אילי אברהמוביץ, היה ממייסדי המפלגה הפרוגרסיבית ומראשיה. כל אותה עת לא פסק מעבודתו הציונית והיה יוצא ובא בקונגרסים הציוניים.

אילי אברהמוביץ אימץ הרבה שנים את היישוב ה"פרוגרסיבי" שאר־ישוב שמצפון לעמק החולה. ואף תרם את ספרייתו המופלאה להם. בית־התרבות בקיבוץ נקרא "בית אליהו", על שמו.

זכיתי והיכרתי את רוב ידידיו של אילי אברהמוביץ, משביקרו הללו בביתו. גלריה של אישים, שחלקם הגדול כיום הוא שמות רחובות בלבד, ציונים קטנים לאנשים, שקבעו לא במעט את דרכו של העם היהודי בציון.

ידידות אישית עמוקה היתה לאילי אברהמוביץ עם יצחק בן־צבי ורעייתו רחל ינאית. הרבה שנים של עבודה משותפת והערכה הדדית. גם משהיה יצחק בן־צבי לנשיא השני, לא שכח את ידידותו לאילי אברהמוביץ והיה מבקרו בביתנו בימי זקנתו. מדי שבוע נעצרת היתה לפני הבית מכוניתו ההדורה של נשיא המדינה והילדים ברחוב נהגו להתאסף לידה ולהריע לה. לא לנשיא. ידיד נוסף שהיה קשור ל"זקן", היה אליעזר קפלן, שר האוצר הראשון של מדינת ישראל וחמדה, אשתו של אליעזר בן־יהודה, עם המבטא ה"ספרדי" שסיגלה לעצמה בכוח, והיתה משתמשת ב"לקסיקון" של בעלה, במלים שאינן נפוצות. משונה. במקום תודה, אמרה "חן־חן" עם חי"ת דגושה וכדומה. והיה גם אחד־העם. לאחר מכן בנו סיומה (שמואל) גינצבורג־גינוסר, שהיה שגרירנו באיטליה בתקופה מסוימת. סוקניק האב, אביו של יגאל ידין, הרמטכ"ל לשעבר. משפחת מרדכי בן־הלל הכהן, חיים וויצמן, מי שהיה הנשיא הראשון של מדינת ישראל. שמריהו לוין, אדם חכם, שלשונו כתער, זאב וולדימיר ז'בוטינסקי, ידיד ותיק של אילי אברהמוביץ ושתי בנותיו, נינה ובלה. ז'בו מוכשר היה כשד. דומני, ששלט בארבע־עשרה שפות. מרכז היה בחברה. הכול הסתכלו בו בהערכה ובהערצה. הוא ניהל ויכוחים בביתו של אילי אברהמוביץ, עם צעירים בעלי להט רב, שסיימו את הגימנסיה "הרצליה" ושהם חבריה של נינה. היו שם במתווכחים, אליהו גולומב, מי שהיה לימים ראש ההגנה ומשה שרתוק (שרת), מי שלימים יהיה ראש ממשלת ישראל, דב הוז, מעסקניה החשובים של מפלגת העבודה, ודויד הכהן לימים חבר־כנסת חשוב, ושגרירנו בבורמה. כל אלה ניהלו ויכוחים עם "ז'בו". ויכוחים סוערים אולם בצורה חברית, ללא הרמת קול. כמו "סלון־ציוניסטים". והיה גם פנחס רוטנברג, מהמבקרים אצל אילי אברהמוביץ וד"ר ארתור רופין. ביתו של אילי אברהמוביץ, הפך למרכז ציוני. תרבות רוסית, כשחלק נכבד מהשיחות בבית נוהלו בשפה הרוסית.

אליהו ברלין נפטר בי"ז אדר התשי"ט (1959) בן שלוש ותשעים שנה. בבית אבות בחולון. חתימתו מתנוססת על מגילת העצמאות של מדינת־ישראל, במקום החמישי. הוא קבור בבית־הקברות ברחוב טרומפלדור, אף שקנה לו אחוזת קבר בהר הזיתים בירושלים, לצד אישתו.

נינה, הבית השנייה לאליהו ברלין וציטה ברלין, נולדה בצאריצין, שעל הוולגה, בב' אדר התרנ"ז (1897). "נגררה" לארץ בשנת 1906. היא נכנסה ללמוד בגימנסיה "הרצליה" וסיימה כבוגרת המחזור השלישי.

נינה היתה ידועה כבחורה עצמאית, שאינה יודעת פחד מהו. היא היתה מביאה את המצרכים הביתה, לאחר שהיתה עומדת על המיקח בשוקי יפו. מדי פעם נטפלו אליה פרחחים ערביים, משום שבחורה המהלכת בחוצות השוק ללא רעלה על פניה, ובלבוש "אירופי", לא היה חיזיון רגיל. נינה נהגה ללכת לשוק, כששוט מעור בידיה. כשהיו נטפלים אליה, היתה מצליפה בהם

בשוט. מאז כינו אותה ביפו, "בנת אל־קורבג'". כלומר, "הנערה נושאת השוט".

בשנת 1916 התנדבה לעבודה במגדל ב"חוות כינרת" אצל חנה מייזל. מרדכי בן־הלל הכהן מספר, כי פגש ב"נינה, הבחורה העדינה שאצבעותיה אך יודעות לגעת בלשונות פסנתר, כורעת תחת נטל העבודה הקשה, להיות מבשלת בכינרת ועובדת בשדה במגדל". שם חלתה מאוד וניצלה, הודות להיחלצותו של פלוני ושמו שמעון מקלר. אגב, שמעון מקלר, איש שהיה מעורב מאוד בהקמת יישובים רבים בארץ, מחלוצי ההתיישבות העובדת, איש הסוכנות היהודית, ציוני מופלא, שהיה חי הרחק מאורות הפִּרסום. עניו. ישר־דרך וצנוע, שחייו קודש להתנחלות יהודית על הקרקע. חבל, שנשכח בהיסטוריה שלנו.

בשנת תרע"ח (1918) נתאגדו נשות תל־אביב ופנו לאסֵפה התל־אביבית. היא כנס תושבי תל־אביב ודרשו: 1) זכות בחירה לתושבים ולתושבות, הנמצאים במקום למעלה משישה חודשים. 2) לבטל את מס הדירה (ששולמה על־ידי הבעלים), כתנאי לזכות הבחירה. 3) לתת זכות בחירה כללית לגברים ולנשים מעל גיל עשרים. האחיות בלה ונינה, ביחד עם רחל ינאית (בן־צבי), חוה הוז ואסתר צלאל (הגננת), היו בין החותמות.

בהשפעת ז'בוטינסקי, התגייסה נינה עם אחותה בלה, כאחות רחמנייה לצבא הבריטי, במלחמת העולם הראשונה, והיתה בבית־החולים הצבאי "בילה", ליד רפיח. בתום המלחמה נסעה נינה ללוזאן, אשר בשוויץ ללמוד רפואה. נתמחתה באוניברסיטת שטרסבורג שבצרפת ובבית־החולים הממשלתי בפריז. חזרה לארץ בשנת 1926, כרופאת עיניים. היא ידעה היטב שש שפות ושלטה בהן בדיבור, בכתב, ובספרות ואימצה לעצמה את תרבות צרפת, גם במנהגים, גם באוכל, וכן נהגה לקרוא ארוכות ספרות יפה ושירה. ברשותה היתה גם ספריית תקליטים די נכבדה. בת שלושים היתה כשנפגשה עם משה שלוש והלה ביקש את ידה. נינה היתה אז אישה בשלה, היודעת מה רצונה: עקשנית למדי ונוקשה ביחסיה עם הסביבה. רק ה"באבא" ידעה להסתדר עימה.

בשנת 1928 נכחו בחתונה אחיו ובני דודו של משה. הנשים לא הוזמנו, פרט ל"באבא". שהרי היתה זו חתונתו השנייה. אחותי ואני לא ידענו על החתונה. זו היתה חתונה צנועה בביתו של אילי אברהמוביץ. מיד לאחר החתונה וירח הדבש, נלקחתי מבית ה"באבא" אל הבית שברחוב פינס 30. שם הכרתי את נינה. אישה הדורת פנים. אבא ביקש שאקרא לה "אימא". אך אני סירבתי. בכיתי. ולבסוף קראתי לה "אימא". מאחורי גבה קראתי לה "הגברת דוקטור". לאחר החתונה, משהכירה את גיסותיה, ביקשה זהובית, כמנהג אצלנו, לנשקה. נינה הסתכלה בה, נרתעה והגישה לה את ידה לשלום.

משה שלוש העמיק מאוד את פעילותו הציבורית מיד לאחר חתונתו בשנת 1928. ראשית, פעילות רבה בלשכת המסחר של יפו תל־אביב,

ובתקופה מסוימת, יושב־ראש לשכת המסחר, שהפכה בהנהלתו למוסד פעיל, שאיגד את רוב הסוחרים היהודים בתל־אביב וביפו, למתן עזרה לפיתוח המסחר באזור.

לאחר זמן עמד משה בראש לשכת המסחר ישראל־פולניה ועסק בפיתוח מסחר בין "פלשתינא" לפולניה. לשכת המסחר א"י—פולניה, הפגינה יזמות רבות לפיתוח המסחר בין היישוב היהודי לפולניה, שהייבוא ממנה גדל מאוד. יחסי המסחר, וכן היחסים עם המנהיגות המדינית והכלכלית של פולניה התפתחו. לאות הערכה על פעילותו זו קיבל משה אות כבוד מהממשלה הפולנית, וזה היה בזמנו של הנשיא המרשל פילסודסקי, אות ה"פולוניה רסטיטוטה", שהוא אות כבוד אשר שכרו בצִדו. 40 זלוטי לשנה, לכל ימי חייו. את הכסף תרם, כמובן, לבית יתומים יהודי בוורשה.

בשנת 1931 נסע משה ברכבת ה"אורינט אקספרס" המהוללת. בדרך, בתורכיה, ישב עימו אדם, שדיבר צרפתית והשניים התרועעו. הסתבר, כי שמו מושאנוף והוא נוצרי בולגרי. נתלהב משה מאיש שיחו ואמר לו: "אני בטוח בך, שעוד תעלה בארצך ואף ראש ממשלה תהיה". אמר לו מושאנוף: "אם אהיה ראש ממשלה, אשמח למנות אותך לקונסול כללי למזרח התיכון". הם נפרדו לאחר שהחליפו כתובות. בשנת 1932, נבחר מושאנוף לראש ממשלה בבולגריה, ואחד המכתבים הראשונים שכתב, היה למשה שלוש, בו ביקש ממנו לכהן כקונסול כללי של בולגריה בפלשתינא, עבר הירדן, סוריה ולבנון. והמשרד היה בתל־אביב, ברחוב פינס, מספר שלושים. פּוּנה חדר גדול לקונסוליה. על המרפסת בקומה השנייה, הותקן מוט עץ עבה וגדול, ועלי, אהרן שלוש, בן האחת עשרה, הוטל להעלות את הדגל הבולגרי בצבעי הלבן ירוק אדום, אל ראש התורן, מדי יום ראשון, וכן מדי יום חג העצמאות הבולגרי. הידידות עם משפחת מושאנוף נמשכה גם לאחר מותו של מושאנוף הזקן, ובן אחיו, מושאנוף־הצעיר, אף הוא היה לראש ממשלת בולגריה. עם המלך בוריס נתקיימו יחסים די קרובים. משה שלוש נרתם לעניין בהתלהבות גדולה. בעיקר בשני תחומים. הראשון, הטיפול ביהודי בולגריה, כדי שיעלו לארץ. חלק ניכר מהעולים מבולגריה, היו בקבוצת ספורטאים, שהגיעו במאורגן לכנס המכביה השנייה בשנת 1932 ולא שבו לבולגריה. והתחום השני, פיתוח המסחר בין בולגריה ל"פלשתינא". המסחר צמח ועלה יפה, במהירות מפתיעה ותוך שנים ספורות. ביתן בולגרי קבוע אף היה ביריד המסחר בתל־אביב, שנקרא "הגמל המעופף". את שני אותות הכבוד הבולגרים הגבוהים ביותר קיבל משה על פעילותו זו.

את הנסיעה ב־1935 לבולגריה ערכנו ברוב פאר והדר. שני אחים מעשירי בולגריה ממשפחת בקיש, העמידו לרשותנו מכונית מרצדס בנץ חדישה ונהג. על כנף המכונית התנוסס הדגל הציוני. באותה מתכונת שלאחר מכן אימצה מדינת־ישראל כדגל הרשמי. בבולגריה באותה עת התנוססו לא מעט צלבי קרס, והמראה המלבב של הדגל הלאומי שנישא בגאווה, היה למקור

עידוד ליהדות בבולגריה. האח הבכור לבית בקיש, הוא שיסד את בתי־החרושת שלהם למוצרי גומי: כדורים, אבובים וצמיגים למכוניות, אחד המפעלים הגדולים בבולגריה. משפחת בקיש היו מיליונרים ולא ציונים. בגאווה רבה היו מראים לכל המתעניין כיצד התחילו. כוך קטן, ספק חנות, שבו היו שני האחים מעבדים מוצרי גומי פרימיטיביים בידיהם. כוך זה צמח לממדי ענק והיה לבית־חרושת, שהעסיק מאות רבות של פועלים. בית היה להם במרכז עיר הבירה סופיה, ובו כלים נאים, זכוכיות קריסטל, נברשות מופלאות ורהיטים עתיקים. בקיש הבכור אהב לשמוע את צליל זכוכית הקריסטל בהישברה. מדי פעם היה מטיל בקול גדול כלי קריסטל ומנפצו. בגלל הצליל. עשיר אדיר היה. אבא משה ניסה לשכנעו לבוא לארץ. ולא הסכים אפילו לבקר ולהשקיע בה, כי לא היה מעוניין. בקושי רב הצליח משה לשכנעו לקנות מגרש בארץ. הוא קנה. אלא, שבערב המלחמה החליט למכור את המגרש ולהעביר את הכסף בחזרה לבולגריה. יותר בטוח. הגרמנים השאירו את שני האחים בקיש כמנהלים של בית־החרושת משום שהיו יעילים מאוד. בתום המלחמה, נכנסו הקומוניסטים, הלאימו את בית־החרושת, השאירו את הבכור לבית בקיש שינהל את בית־החרושת ולאחר זמן פיטרו אותו. האיש שנשאר חסר כל, עלה לישראל ביחד עם העלייה מבולגריה. הוא גר ביפו. זקן וסחוט. ולאחר שנתקף בשטף דם במוח, היה משותק בחצי גופו. על אף זה, הוא לא נכנע לגורלו והחליט לפתוח שוב תעשיית גומי. בביתו, ישב ויצר פקקים לבקבוקים מגומי. ביד אחת עבד, משום שהשנייה היתה משותקת. הוא לא נכנע. לימים, הלך וצלע ליד נהר הירקון, נפל למים וטבע. יש אומרים, שהחליק ונפל. ויש אומרים שנשבר והחליט להתאבד.

הידידות עם המלך בוריס היתה רבה. בשנת 1935, האבא משה, אשתו נינה, אחותי ואני, הגענו לקונסטנטינופול, היא קושטא או איסטנבול. נסענו באנייה "הר־ציון", שמשה שלוש היה אחד ממנהליה. בנמל בקושטא, חיכתה לנו האנייה המלכותית הבולגרית. "יאכטה" קטנה בת שלושת אלפים טון, לבנה ונחמדה. "צאר פרדיננד" שמה. המלך בוריס שלח אותה לאבא, כדי להביא את כל המשפחה לעיר החוף וארנה, שם בילינו ושם נפגש אבא שוב עם המלך. באותה שעה נפנינו אל הקהילה היהודית. אל סניף המכבי בעיר, ושם הופתענו לגלות כמה יהודים בולגרים, שדיברו עברית. משב רוח מרענן. מכאן, עברנו את כל בולגריה לאורכה ולרוחבה, ונהנינו מקבלת פנים כמעט ממלכתית. בוידין, עיר שליד הדנובה, קידמו את פנינו כל שועי העיר ובראשם ראש העיר. זאת בכניסה לעיר. על אם הדרך. אני הייתי לבוש מכנסיים קצרים, היחיד בבולגריה שלבש מכנסיים כאלה. ראש העיר החליט, שאני אישה ולא גבר ולפיכך התכופף, לקח את כף ידי הימנית כדי לנשקה, כמקובל. הייתי חזק ממנו, והוצאתי את היד בכוח. הוא התנגד בתחילה, אולם נכנע מהר מאוד.

בשנת 1940 נחקקו בבולגריה, בלחץ הגרמנים, חוקי גזע בנוסח נירנברג. משה שלוש התפטר כמחאה מתפקידו כקונסול הכללי של בולגריה ואף כתב למלך מכתב חריף.

בשנת 1938 נתדפקו על דלת ביתנו, שברחוב פינס, ארבעה אנשי הבולשת הבריטית ובידם צו חיפוש. נינה היתה בבית. עמדה על כך שחייבת היא לקרוא למשה. הבלשים חיכו ליד הדלת. משה הגיע בריצה והודיע להם כי הבית הוא טריטוריה בולגרית. השוטרים סירבו לצאת. משה שוחח עם המושל הבריטי קרוסבי והודיע לו כי כאן תיפתח שערורייה מדינית. המושל נסוג וביקש מהבלשים לעזוב את הבית. השוטרים הלכו. באותו לילה הגיעו לבית מספר יהודים והוציאו ארגזים מן המרתף. הופתעתי. רק לאחר מעשה, נסתבר, כי הד״ר נינה ברלין, היתה חברת ה״הגנה״ ובהשפעת ז׳בוטינסקי פרשה וייסדה עם עוד חמישה חברים את ארגון ההגנה ב׳, לימים האצ״ל. מחסן ראשי של הארגון היה במרתף הבית ברחוב פינס. הבולגרים הם שהצילו את המחסן. אני הייתי בבית, ולא ידעתי על כך דבר.

בשנות העשרים נערכו הניסיונות הראשונים לייסד אופרה בתל־אביב. גולינקין היה המנצח ומשה שלוש היה אחד היזמים. גם בייסוד האופרה הזאת, וגם לימים, לאחר שהאופרה שבקה חיים לכל חי, עזר לאדיס דה פיליפ לייסד את האופרה הארץ ישראלית. זכורה לי הצגת ״הלנה היפה״ של אופנבאך, אשר תורגמה לעברית, ואף נוסף לה נופך אקטואלי. שם שרו: ״לאיטלקים יש מוסוליני, ולנו מוסא שלוש״. עזרתו של משה התבטאה ביזמתו, בעזרתו בניהול ובגיוס כספים.

בשנת 1928 עמד משה בראש קבוצת שוחרי מוסיקה בתל־אביב. קבוצה זו הזמינה את הכנר ברוניסלב הוברמן לבוא ולנגן בארץ. הוברמן נענה ובמסגרת סיורו, סייר איתו משה בצפון הארץ. ליד הכנרת בטבחה, ניטעו בהוברמן ניצני החיבה לארץ. כך אמר בכמה הזדמנויות. וכאן צמחה גם הידידות בין השניים.

בשנת 1935, עלה בדעתו של הכנר ברוניסלב הוברמן לייסד בפלשתינא תזמורת סימפונית, שתתבסס על מוסיקאים יהודים מכל העולם, בעיקר על יהודי גרמניה. קם ועשה. לבדו לא יכול היה לשאת בעול, ולפיכך פנה וביקש עזרה מכמה יהודים שהכיר. בתוכם משה שלוש. הלה נרתם לפעילות. הוא היה יו״ר הוועד של התזמורת באזור תל־אביב ועסק בגיוס מקורות כספיים, בארגון, בהכנות המנהליות לקונצרטים, באירוח המנצחים והסוליסטים, שהובאו מחוץ לארץ ובמשא ומתן עם הנגנים. זאת, בטרם היות התזמורת לקואופרטיב. האחריות למשכורות הנגנים ולהוצאות אחרות נפלה על הוועדים השונים, ובעיקר על הוועד של תל־אביב.

הרבה עבודה והרבה פעילות. ואני הקטן זכיתי. הכרתי ושוחחתי עם אלילי ילדותי: טוסקניני, ווינגרטנר, שטיינברג, אדולף בוש, וייסאי דוברובן, מולינארי, סנקאר, הרמן שרכן ושארל מינש, ״שארל היפה״, אוהב הטיפה

המרה והנשים. כל אלה, מנצחים דגולים והרבה אחרים. כמובן, הוברמן, וכנרים ופסנתרנים מהטובים בעולם. כל אלה שהו, אכלו בביתנו, צחקו, סיפרו מעשיות קטנות על הקורות אותם בחזרות, בקונצרטים ובפגישותיהם עם המלחינים השונים. פכים קטנים של סיפורים. מאוצרות ימי נעורי המה. משה כיהן בתפקיד יושב־ראש הוועד בתל־אביב, משנת 1936 ועד לשנת 1947 — בה הפכה התזמורת לקואופרטיב.

טינה שומר אני לאבא משה. בשנת 1938, הוזמן אבא משה, ונינה אשתו לשהות עם משפחת טוסקניני באיטליה, באגם מג׳ורה שבצפון, באי שבתוך האגם. איזולה בלה שמו. אי ובו בית אחד ממש ארמון. האי והארמון, ניתנו במתנה על־ידי הממשלה האיטלקית לארתורו טוסקניני. שם בילו ימים, גם פגשו את בתו של טוסקניני ונכדתו, וחתנו, בעל בתו, הפסנתרן הורוביץ. אך אותי לא לקחו עימם.

בנק היה בתל־אביב, משה שלוש היה אחד משני מנהליו. גם בזאת עסק. ״בנק אשראי״ התפתח והיה לשני בגודלו בארץ־ישראל. הבניין הגדול והיפה, ששימש כמרכזו של הבנק, בפינת הרחובות נחלת־בנימין ולילינבלום, תוכנן על־ידי האדריכל הלל שלוש, צמח לתפארת. משבר מלחמת איטליה בחבש, ומשבר נוסף הביא לבהלה רבה. האנשים החליטו להוציא את חסכונותיהם מהבנקים ולאגור בבתים. הבנק נלחם נואשות להשיג כסף נזיל, אך לא נמצא. על אף שרכושו של הבנק היה רב, לא החזיק מעמד והתמוטט.

משה היה גם חבר בהנהלתו של בנק אחר — ״בנק העולים א״י פולניה״ שמו. זהו בנק קטן שהחל להתפתח. כמו־כן, היה חבר בהנהלת חברת ביטוח ״בטוח כללי״ שמה.

משה, היה חבר בלשכת בני־ברית והבונים החופשיים. עם עליית היטלר לשלטון ומשהחלה העלייה מגרמניה, החליט משה, עם עוד חברים, ליצור לשכת בני ברית חדשה, שעיקר חבריה יהיו עולי גרמניה. הם יסדו לשכה ושמה ״ביאליק״, שנשיאה — ומייסדה היה — משה שלוש.

מאיר דיזנגוף, ראש העיר, החליט, בשלב מסוים בשנת 1935, לצאת ברשימה אישית משלו לבחירות לעיריית תל־אביב. משה נתבקש על־ידו להתייצב עימו ברשימה. ואמנם הוא התייצב, ושניהם נבחרו. מאיר דיזנגוף היה שוב לראש העיר. בצוואתו, הורה דיזנגוף כי משה ימונה לאפוטרופוס המופקד על ביצוע הצוואה.

משמת דיזנגוף, נערכו בחירות במועצת העיר לראש העיר. חלוקת המנדטים היתה מאוזנת. שישה חברים בגוש שמאל. שישה חברים בגוש ה״אזרחי״. משה שלוש היה לשון המאזניים. לפיכך החליט הגוש השמאלי להתייצב עם משה שלוש, כדי להביס את הימין. הלחצים היו גדולים על כל אחד מהמצביעים. שני מועמדים היו. ישראל רוקח, בנו של שמעון רוקח, ממייסדי נוה־צדק ומשה שלוש, נכד לאהרון שלוש, אף הוא ממייסדי נוה־

צדק. שניהם ילידי הארץ. לישראל רוקח ניסיון פוליטי ומנהלי רב, כעוזרו לשעבר של דיזינגוף. לא חסרו גם נימוקי "עדות" במלחמה זו על ראשות העיר.

ראשי הדוברים נגד משה היו דוד צבי פנקס וסעדיה שושני שהעלו נגדו טענות אישיות רבות, ובהן: 1) כי אין הוא יודע עברית (?) 2) כי בעיתון הרשמי הממשלתי, הופיע מינויו לקונסול בולגריה ושמו שם "מוסא". אות לכך, כי אין הוא מספיק לאומי. 3) כי נשאר בעל נתינות צרפתית, ולפיכך "אין הוא ארצי־ישראלי". 4) כי השמיץ בחוץ־לארץ את בנק "אנגלו־פלשתינא". את המאשימים האלה תקפו דב הוז ואחרים מסיעות השמאל וכן גם פנחס רוזנבליט, מי שהיה לימים שר המשפטים במדינת ישראל, פנחס רוזן.

סופה של ההצבעה היה שמונה קולות למשה ושבעה לישראל. משה שלוש נבחר לראש העיר. באותו ערב אף הוצב שוטר ליד ביתנו. השוטרים החלו להצדיע ל"ראש העיר". למחרת בבוקר נודע כי המושל הבריטי לא אישר את בחירתו של משה שלוש ואישר את ישראל רוקח לראש העיר. משה שלוש נחשב אז ל"פרנקופיל" אוהב צרפת. רוקח לאוהד הבריטים. כך או כך, נבחר משה שלוש ונחשב ראש העיר תל־אביב ליום אחד.

עוד הרבה שנים, עד ל־1942, קראו אנשי סיעות השמאל וכן העיתון "דבר" לישראל רוקח, לא "ראש העירייה", אלא "הפקיד הממונה".

בתוך כמה חודשים נרגעה מערכת היחסים הקשה בין ישראל רוקח לבין משה. בדצמבר 1936 נתמנה משה לראש המחלקה הפיננסית, ולאחר מכן היה ראש המחלקה לכלכלה וסטאטיסטיקה. זאת, בעיקר במלחמת העולם השנייה. הוחלט על קיצוב והיה צורך לאגור מצרכי יסוד במחסנים: קמח, קטניות, סוכר, שמן, ושאר מיני מזונות. לא רק לאגור. גם לחלקם לאוכלוסייה. היתה פעילות רבה ועִנָּפה. במקביל, החל משה לפעול במועצה החקלאית למען תוצרת ישראל. ומכאן, תרם הרבה לגידול הדגים בבְּרֵכות. זאת, ביחד עם שמעון קושניר.

עוד בתחילת שנות השלושים, הוא ייסד ביחד עם יהודי מרומניה, ששמו ברקוביץ', חברת אניות, שחציין למשאות וחציין לנוסעים. שם החברה: "ללויד ימי ארץ־ישראלי". נרכשה אניית משא־נוסעים ולאחריה, עוד שתי אניות; "הר־ציון" ו"הר־הכרמל". אניות בינוניות במושגי אותם ימים. לאחר מכן נרכשה אנייה נוספת בשם "תל־אביב". היתה זו תחילתו של צי־הים המסחרי של המדינה בדרך. האנייה "הר־ציון", טורפדה במלחמת העולם השנייה — בסוף ספטמבר 1940, ו־36 מאנשיה נהרגו, בהם 17 ארצי־ישראלים.

הקשרים עם צרפת הלכו ונתהדקו. וכן פיתוח ידידות עם אדוארד הריו, אז ראש העיר ליון, לימים, גם מיניסטר בממשלת צרפת ויושב־ראש הסנאט. הוא היה אחד האישים המשפיעים ביותר בצרפת עד למלחמת העולם

השנייה. משה היה יושב־ראש אגודת הידידות "פלסטין־פרנס", שנוסדה בשנת 1930, אגודה בעלת השפעה רבה באותם ימים, שמייסדיה — משה, וג'וסטין גודארד — שר החינוך בצרפת. האגודה שימשה מכשיר להחדרת התרבות הצרפתית ומורשת צרפת לפלשתינא.

אגודת "פלסטין־פרנס" פיתחה ספרייה צרפתית גדולה, עם פעילות ענפה של הרצאות וימי עיון, כן פתחה קורסים ללימוד השפה הצרפתית, למוסיקה ולציור. על פי הצעתו של משה החלה האגודה בשנת 1936 לחזק את הקשרים בין היישוב בארץ לבין הקהילה היהודית בצרפת.

שני אותות כבוד של הממשלה הצרפתית קיבל ובתוכם קצין ליגיון הכבוד.

בשנת 1935 נפגש משה עם אמיל אדה, מי שהיה נשיא לבנון ונתיידדו. אף שוחחו על אפשרות ברית "צבאית" בין הוועד הלאומי לבין ממשלת לבנון הנוצרית. עקרונית אף סיכמו שכך יהיה. משיחות אלה לא יצא דבר. דומה, שיותר מאשר החששות בצד הנוצרי הלבנוני, היו חששות וחשדות בצד היהודי. אות כבוד לבנוני ניתן לו על פעילותו.

משהו בכל זאת יצא מהידידות עם אמיל אדה. הכרת אוניברסיטת ביירות בלימודי המשפטים והכלכלה, בבית־ספר למשפט ולכלכלה בתל־אביב. משה היה גם כאן פעיל ונמנה על מייסדי בית־הספר, ואף יושב־ראש חבר הנאמנים שלו. בית־הספר למשפט ולכלכלה היה לימים אחד היסודות עליהם הוקמה אוניברסיטת תל־אביב. תעודות מסיימי בית־הספר למשפט ולכלכלה הוכרו רק בביירות שבלבנון, כשוות ערך לתעודת בוגר אוניברסיטה, ונבחנו בירושלים כ"עורכי דין מחוץ לארץ". גם כאן היה צריך לגייס כספים מבחוץ ולהקים את המערכת הניהולית של בית־הספר. לכך, היו הרבה התרוצצויות ועיסוקים.

בביתו של דיזנגוף נתקיים המוזיאון של תל־אביב. למוזיאון היה "חבר נאמנים" (קורטוריום) ומשה היה אחד הפעילים בו. בתקופה מסוימת גם יו"ר הקורטוריום. אז נרכשו תמונות רבות ונתקיימו קונצרטים רבים — קאמריים, מהם זכורה לי במיוחד הופעתה של וונדה לנדובסקה, הטובה שבנגני ההפסיקורד (צ'מבלו). המוזיאון הפך למרכז תרבות חשוב בתל־אביב.

חברת "זבולון" שנוסדה ב־1930 ומועדון השייטים שנוסד מיד לאחר מכן, המאמנים של ראשוני יורדי הים ביישוב היהודי, היוו גם הם כר נרחב לפעילותו של משה שכיהן כיו"ר בשני המוסדות. משה ראה הכרח באימונם של אנשי ים יהודים, כדי שישמשו את היישוב היהודי ואת המדינה בדרך. כך גם חשב להקים עתודות לצי המסחרי היהודי אשר חלק ממנו היה שייך לחברה שניהל, "ללויד ימי ארץ־ישראלי".

בתחילת שנות השלושים התחילו שתי קבוצות בחורים לבנות קבוצות כדורגל. האחת נקראה "דגל־ציון", והשנייה, המתחרה בה, נקראה "התחייה". קבוצת הכדורגל "דגל־ציון", הצליחה להימנות על קבוצות

מר שלוש חוזר הביתה...

מן העתונות (במדור „בין החוזרים")

...חוזר ארצה, לאחר שבילה בחוץ לארץ, מר משה שלוש, יו"ר אגודת התזמורת הא"י, מר משה שלוש, חבר הנהלת מועצת העיריה, מר משה שלוש, הקונסול הכללי של ממשלת בולגריה, מר משה שלוש יו"ר לשכת המסחר פולניה־א"י, מר משה שלוש מנהל „בנק אשראי" ו„בנק העולים", מר משה שלוש, נשיא האגודה צרפת־א"י, ומר משה שלוש, חבר הקורטוריון של המוזיאון הא"י.

קריקטורה שנתפרסמה ב־1934 בעתונות.

העילית של הליגה השנייה (הנקראת כיום הליגה הארצית), וזכתה מדי פעם במקום הראשון או השני בליגה.

הנוער של עדות המזרח בארץ, לא נצטרף למפלגות השונות שפעלו באותה תקופה. גם לא נקלט בתנועות הנוער למיניהן. חלק ניכר מנוער זה הפך לנוער ללא מסגרת. הוא הגיע למקומות הבידור ובתי־הקפה בלבד וחלקו אף הפך לנוער שוליים.

היהדות הספרדית היתה מאורגנת בהסתדרויות מקומיות של עדות המזרח: בתל־אביב, בירושלים, בחיפה ובמקומות אחרים ללא קשר ביניהן ובמתיחויות ביניהן. כן, קמו התאחדויות של יוצאי ארצות שונות: יוונים, בעיקר סלוניקאים, תורכים, מצרים, בבלים ואחרים.

משה שלוש כיהן באותן שנים כנשיא הסתדרות הספרדים ביפו־תל־אביב. מצב הנוער, היותו רחוק מארגונים קיימים ובחלקו אולי, רחוק מהעשייה הציונית — הדריך את מנוחתו. לפיכך, הוא יזם להקים תנועת נוער בלתי־מפלגתית, שתוכל לכנס בכנפיה חלק ניכר מנוער זה. בעזרת כמה מכרים ופעילים באגודות השונות, ביניהן פעילי "דגל־ציון" ו"התחייה", כינס את האירוע המרכזי: כנס היסוד של התנועה שנקראה "דגל־ציון". זאת בעצם ימי המאורעות ב־17 בדצמבר 1937.

הכנס שנחשב באותם ימים רב־רושם, זכה לסיקור נרחב בעיתונים. במפקד הראשון שהיה בבית־הספר ביאליק (כיום ברחוב לוינסקי), נתפקדו כ־6,000 בני נוער, במסדר נאה ומסודר. ראש העיר ישראל רוקח היה בראש המוזמנים.

הנשיא ומנהיג האגודה, משה שלוש, אמר, כי "מטרת האגודה היא להוציא את חבריה אל דרך המלך, המובילה היישר לאיחוד העם, ולבניין המולדת, אשר דגלה היחיד יהא דגל־ציון". כן, הוסיף ואמר, כי "אין לאגודה כל מטרה פוליטית", וכי היא "תדריך את הנוער שלה כדי שיעמיד את עצמו לשירות הלאום, לכשייקרא על־ידי מוסדותיו".

בהמשך נפתחו סניפים בחיפה, בטבריה, ובפתח־תקוה. כן נפתחו כמה מחלקות ספורט שהתפתחו במהירות. ביניהן: כדורגל, ימייה, צופים, עזרה ראשונה, כדורסל, כדורעף, בוקס, סיוף וטניס שולחן. בהמשך, נפתח סניף גם בירושלים. "דגל־ציון" פתחה בפעולה תרבותית־חינוכית רחבה ויסודית, קיימה שעורי־ערב לעברית וכן הרצאות ושיחות.

האגודה גבתה דמי־חבר. מספר המשלמים דמי־חבר היה כ־1,900. גיל החברים היה משמונה ועד עשרים שנה.

לאחר שנתיים של פעילות החל לחץ מצד כמה חברים להיכנס למערכים הפוליטיים, וזאת, כדי לפתח אפשרויות עבודה לחברים. בשנת 1940 דעכה פעילות האגודה, בין השאר משום שחברים רבים נרתמו למאמץ המלחמתי של היישוב. רבים התגייסו לצבא הבריטי וחלק נפל במערכה. ואילו חלק

ניכר הצטרף לתנועות המחתרת ולפעולות ביטחון אחרות. "דגל־ציון" דעכה. רק תנועת הצופים המשיכה בפעילות עוד כמה שנים.

ופרט נוסף: בכנס "דגל־ציון", שנערך בחיפה ב־10.7.39, הוחלט: א) לדרוש מממשלת המנדט לפתוח את שערי העלייה לארץ־ישראל. ב) לגייס את כל הכוחות כדי להילחם בספר הלבן. ג) לדרבן את המוסדות הלאומיים לטפל בבני עדות המזרח המסתובבים בטל ברחובות. ד) לבחור נציגים של "דגל־ציון" לקונגרס הציוני, כדי לדרוש צדק עבור בני עדות המזרח. ואמנם בשנת 1939 נשלחו שני נציגים מטעם "דגל־ציון" שהשתתפו בקונגרס הציוני.

במקביל, החלה פעילותו של משה ב"מכבי". תחילה במכבי הארצי ואחר כך במכבי העולמי, כיושב־ראש וחבר ההנהלה. היתה פעילות ענֵפה. נרקמו קשרים רבים עם אישים ועם ארגונים בארץ ובחוץ לארץ, ששיאה בימי דעיכתו של משה. עם פתיחת המכבייה וקבלת פני נשיא המדינה נאם נאום קצר, מאחר שהוא היה חולה מאוד.

היו עוד ישיבות והנהלות. גם ב"כֹּפר היישוב", שהוא המכשיר הכספי להגנה היהודית בארץ־ישראל, בוועד למען החייל היהודי והנהלת הנמל בתל־אביב, בזמן בנייתו. משה היה יושב־ראש מועדון ההארחה לחיילי בנות הברית במלחמת העולם השנייה. ויושב־ראש אגודת ידע־עם, שיסד ד"ר יום־טוב לווינסקי. כן טיפל בסידורי עבודה לחיילים המשוחררים במלחמת העולם השנייה ובניהול האגודה "ברית עברית עולמית", שתכליתה להפיץ את השפה העברית בתפוצות ישראל.

הרבה ידידים רכש. כמעט כולם במגזר היהודי. היו לו גם ידידי נפש במגזר הערבי. היה זוהדי אבו־ג'ביין, מעשירי יפו, מוחמד אבו־לבן, מי שהיה במשלחת הכניעה של תושבי יפו במלחמת השחרור, היה עלי אל מוסטקים, שאותו כבר הזכרנו, עזמי בק אל נשאשיבי, שהיה קצין מחוז, פכרי ביי אל נשאשיבי, שניסה לארגן את האופוזיציה למשפחת חג' אמין אל חוסייני, ושעמד בפרץ נגד הרציחות הפוליטיות, שבעזרתן חיזק חג' אמין אלחוסייני את מעמדו. פכרי אֶרגן אף הוא קבוצת ביריונים, וסופו שנרצח בידי שליחי חג' אמין. והיה מוחמד אל סיקסיק.

סיקסיק בעל קרקעות היה. נשא לו אישה יהודייה וגר ביפו. הוא תיווך במכירות אדמה ליהודים. בשנות המאורעות 9—1936 נאסר על־ידי הקיצוניים הערביים למכור קרקעות ליהודים. סיקסיק זה מצא עצמו במהרה ברשימת המועמדים לחיסול. מיד לקח את אישתו ושני בניו ועבר לגור בתל־אביב. שני הבנים נכנסו ללמוד בגימנסיה "הרצליה", דיברו ושוחחו בעברית ככל תלמידי הגימנסיה. אף לא השתמשו באותיות "חית" ו"עין" בהיגוי מזרחי. הבכור סיים לימודיו, למד משפטים, והיה לעורך־דין. הבן השני לא סיים את לימודיו בגימנסיה. עם פרוץ מלחמת השחרור, לקח האב את אישתו ושני ילדיו וברח ליפו מ"פחד היהודים". ביפו עברה השליטה

בתקופת מעשי האיבה לידי המפקדה ה"עיראקית". הללו חשדו במשפחת סיקסיק, כי יהודים המה, ומיד הכניסו את שני האחים תלמידי הגימנסיה העברית לכלא. בעת כיבושה של יפו נמצאו שני האחים במצב קשה למדי, לאחר שהוכו מכות רצח ממש ועונו לא מעט. השניים הוצאו לחופשי בידי כוחותינו, ומיד לאחר מכן החליטו אנשי המודיעין הצבאי שלנו כי השניים מרגלים ערבים הם. ושוב נכלאו. בהתערבותו של שר המשטרה בכור שלום שטרית, שוחררו השניים. רכוש רב של המשפחה הוחרם בינתיים על־ידי האפוטרופוס על נכסי ה"נפקדים" כ"רכוש נטוש", לטובת מדינת ישראל. הם מצאו את עצמם בהרבה משפטים נגד המדינה, במטרה להחזיר את רכושם. במיוחד בית גדול ורכוש בבת־ים.

שפרה יותר נחלתו של האח הבכור, איברהים, או אברהם, הוא היה עורך־דין מצליח בתל־אביב. שני בנים לו. במהרה עלה ונתמנה לשופט שלום בעפולה. לאחר זמן החליט שאף כי אישתו יהודייה, ובניו יכולים לבחור לעצמם למי הם "משתייכים", אין להם מקום בישראל ונדדו לקנדה. שם עסק בקבלנות בבניינים. השמועה אומרת כי הצליח במעשיו.

האח השני, איסמעיל, המתקרא גם שמואל סיקסיק, שלח ידו בעסקים שונים ובעיקר בתביעות, שהגיש נגד הממשלה בקשר להחרמת רכוש המשפחה. שמואל־איסמעיל, נשא לו לאישה גברת יהודייה מרומניה ובן נולד להם: דניאל. הוא הסתבך בחובות גדולים ונרדף עד צוואר על־ידי נושים שונים. המשפחה התגוררה בצפון תל־אביב, בדירה קטנה מאוד, בת חדר וחצי, בקומת הקרקע. מיקום הדירה בקומת הקרקע, נוח היה לשמואל־איסמעיל. כל אימת שצילצל פעמון הדלת, והיה חשש כי נושה הגיע לגבות את חובו, היה שמואל־איסמעיל קופץ ממרפסת הדירה אל הרחוב ומסתלק לו. הימים עברו על המשפחה בפחד מתמיד ובחרדה. הילד, דניאל, היה בחסותה הבלעדית של האם. הוא מילא את כל תוכן חייה. עוד מימי ינקותו, החליטה האם, כי בנה זה, היחיד, יהא מורם מעם.

בגיל שנתיים הושיבה האם את הבן הרך ליד הפסנתר, שכרה לו מורה וישבה עימו, כדי לחזור ולשנן את החומר יום יום. והילד — תינוק. במקביל לפסנתר הביאו לו גם כלי נגינה אחרים כדי להתאמן. כינור, תוף, צ'לו, ואף עיפרון נתנו בידו כדי שיצייר. לשחק בחוץ לא ניתן לו. הילד גדל בהשגחה צמודה. בשלב מסוים, אף החל להלחין. האם, היתה עסוקה מאוד בחיפוש קשרים עם אמנים בעלי שם, שיבחנו את הילד. והללו, כולל מורים למוסיקה, ולאחר מכן מנצחים ומלחינים כגארי ברתיני, ובשלב מסוים גם ליאונרד ברנשטיין, כולם כאחד טענו שכשרון יש כאן, אולם יש תחילה לגדלו כאחד הילדים הרגילים, בבית־הספר, במשחקי ילדים, ולאחר שיתבגר, "נראה". לא עזר הדבר. האם החליטה, שבנה חייב להצליח. אגב, דניאל סיקסיק זה, חייב היה לעזור מדי פעם לאם להשיג הלוואה קטנה ליום יומיים, או לגמילות חסד. זאת, מפאת המצב הכלכלי הרעוע שלהם. קשה היה מאוד. דניאל

נכנס ללמוד בגימנסיה "הרצליה", כאביו לפניו. בהיותו כבן שלוש־עשרה, סוכם להשמיע בתזמורת הפילהרמונית הישראלית, בנגינת בכורה עולמית, יצירה של ליאונרד ברנשטיין ושמה פעמוני צ'יצ'סטר. ביצירה השתתף קול אלט, רצוי של נער. ברנשטיין נזכר בדניאל ומצא שקולו יתאים והבחור זכה להצלחה רבה, אם כי כעבור זמן לא רב, התחלף קולו בעת שהגיע לגיל בר־מצווה. כאות תודה הסדיר ברנשטיין לבחור, כי בחופשת הקיץ בגימנסיה יסע לברלין וילמד ניצוח אצל אחד מגדולי המורים. דניאל אף ניגש לתחרות של מנצחים צעירים וקיבל את הפרס הראשון. מאז דרך כוכבו בעולם המנצחים. דניאל נקרא כיום דניאל אורן. הוא מנצח נדרש מאוד וידוע. יש לו משרת קבע באיטליה. הוא מופיע גם בדרום־אפריקה ובארץ, ביחד עם התזמורת הפילהרמונית שלנו. דניאל, גבה־גוף הוא. רגיש. את ענייניו מנהלת אימו. הוא אף החליט כי עולמו יהודי הוא. סיים את הגימנסיה "הרצליה", שירת בצה"ל, נעשה דתי, שומר מצוות, מופיע בקונצרטים עם כיפה לראשו. כולנו גאים בו.

באחרית ימיו היה משה שלוש בקשרים הדוקים עם בן־גוריון והחליף עימו מכתבים רבים בנושאים שונים, שהיו אז על סדר היום. במיוחד, בשאלת מיזוג גלויות, הבעיות שנוצרו עם העליות הגדולות מצפון אפריקה, וכיצד ניתן להתגבר עליהן. סוגיה מיוחדת שעלתה בשיחותיהם ובמכתביהם, היא, בקשתו של משה להעלות את עצמות ז'בוטינסקי לארץ. בן־גוריון עמד בתוקף על דעתו, שלא להרשות זאת. עצמות ז'בוטינסקי הועלו רק לאחר שלוי אשכול נתמנה לראש ממשלת ישראל. בן־גוריון אף כתב למשה במלאת לו 70 שנה כי "אחדות העם היתה מרכז חייו".

הפעילות הרבה של משה, הותירה אותו מחוץ לבית ולמשפחה. פעילות זו דרשה תיכנון רב והזמן היה קצר ודחוס. סדר יומו כלל ישיבות קצרות בנות רבע שעה עד שעה. לא היה לו זמן לשוחח בניחותא. חייב היה לעזור ולבנות מוסדות שונים, לקראת המדינה שבדרך. והכול בהתנדבות. לצערנו, לא נמצא לו זמן רב כדי לשבת עימנו. כל־כך טרוד היה. למרבה הפלא, עוד מצא כוח וזמן לטפח כשרונות צעירים. אמנים למיניהם, ציירים מבטיחים כליטוינובסקי, ליפשיץ, קסטל, הולצמן ואף שימש כאפוטרופוס למאנה כץ, פסנתרנים וכנרים מבטיחים, ביניהם פנינה זלצמן וכן תמך ודִרבן בעלי כשרונות אחרים, כאליהו נאווי, מי שהיה לימים ראש עיריית באר־שבע, ובזמנו נתקל בבעיות כלכליות קשות, והתקשה ללמוד בבית־הספר למשפט ולכלכלה בתל־אביב. משה דחף, השיג את הכספים ודִרבן את הצעירים.

הד"ר נינה ברלין־שלוש, מצאה כר נרחב לפעילותה. משה פינה את הבית, שנמסר לניהולה הבלעדי. ראשית, רפואת עיניים. את מרפאתה קבעה בחדר גדול בבית, אולם עיקר עבודתה היה במרפאה הציבורית, שהקימה בסופו של רחוב שבזי, במרכזו של אזור בו התגוררו עניים רבים. מחלות

העיניים נפוצות היו בסביבה ונינה קבעה סכום סימלי לטיפול, חמישה מילים, חמש פרוטות לנפש, כדי לאפשר לכל אותם קשי פרנסה לקבל טיפול כהילכתו. במרפאה צבאו תמיד עשרות אנשים. היא היתה קפדנית ונהגה לגעור בלקוחות. אמנם, העריכו אותה מאוד, אך לא אהבוה. את הבית ניהלה כפי שניהלו ברוסיה, עם עידון צרפתי ודייקנות שווייצרית, שלמדה תוך לימודי הרפואה. הכול בסדר, בדייקנות ובקפידה רבה. בכל יום ידענו מראש אילו מנות אוכל מזומנות לנו. השולחן היה גדול. בנוי עץ מסיבי וכבד מאוד. עליו פרושה מפה לבנה גדולה, ומפות רבות היו מונחות בארון, סדורות. על המפה, היתה פרושה מפית צבעונית גדולה ורקומה. מספר האוכלים היה ידוע מראש. לא היתה אפשרות, שיבוא מישהו במפתיע, שהרי "לא התכוננו לו". וזכור לי מִקרהו של הלל. הלה, רגיל היה לסדרי ה"באבא", בצהרי היום החליט לבוא ולאכול אצל אחיו, משה. צלצל בדלת ונינה פתחה לו. אמרה לו: "מדוע באת?" הלל אמר: "לאכול". אמרה לו נינה: "מצטערת מאוד לא התכוננתי ואין לי אוכל, שיספיק גם עבורך". הלל חזר בבושת פנים. גם משה התבייש. לא היתה אפשרות, שמישהו לא יופיע לארוחה, או אפילו יאחר. אוי לו ואבוי לו, למי שיאחר. לפי מספר האוכלים היו סדורות הצלחות. צלחת גדולה למנה עיקרית, עליה צלחת בינונית למנת הביניים וצלחת עמוקה למרק. על עֶרמת צלחות זו, שהיתה תמיד מאותה סדרת ייצור (סרוויס), היתה מונחת לה, מגוהצת ולבנה, מפית. זאת בתוך שקית צבעונית מיוחדת, אשר שם האיש העתיד לשבת לידה, רקום עליה. צבע השקית היה כצבע המפית הפרושה על השולחן. והצבע היה משתנה מדי שבוע. ליד הערמה הזו, היו מונחים מימין, שני מזלגות, גדול ובינוני, וסכין. אלה מונחים היו על גבי אדן קטן מכסף, והיו כל הסכינים והמזלגות מכסף רוסי כבד. מאחורי הצלחות, היו מונחים להם כף גדולה למרק וכפית קטנה ללפתן וכמובן גם שתי כוסות, למים וליין. מעל למרכז השולחן, נשתלשל מן התקרה חוט ובקצהו פעמון. שני צלצולים בפעמון והעוזרת הטבחית היתה מגיעה עם מנות האוכל המתאימות, כשהיא לבושה סינר קטן. קערת המרק הונחה ליד הד"ר נינה ברלין־שלוש, וחלוקתו נעשתה בידה ברוב הדר. על כל המסובין היה להיות לבושים כמתחייב. אבא עם מעיל קצר (ז'קט) ועניבה. ואנו כמנהג המדינה. את האוכל יש ללעוס בפה סגור. אין לשוחח בדברים בטלים בשעת האוכל. מזלג בשמאל וסכין בימין. לשבת עם גב זקוף. להביא את האוכל אל הפה ולא את הפה לאוכל. אין להשאיר אוכל על הצלחת. אין לבקש עוד מנה. אין אפשרות לסרב לאכול מנה כלשהי, או תבשיל כלשהו. עולם אחר. היכן ימי ה"באבא"?

מדי יום היה יעקב שליט, יהודי יליד תימן, מתייצב אצל הד"ר, בשעה ארבע אחר־הצהריים. יעקב שליט, היה עובד בשכר חודשי אצל המשפחה, וגר ליד בית־הכנסת, ב"בית החרושת". שם יצרו את האריחים. למעלה, בעלייה, שכן שליט, אישתו, בנו ובתו. מאחר שמשכורתו זומנה לו על־

ידי ה"אחים שלוש", היה זה מתפקידו ללכת לשוק ולהביא את המצרכים למשפחות כולן. וגם אלינו. בשוק היו דוכנים־דוכנים וחנויות סביב. שמו שוק שלוש. הבעלים היו המשפחה. שליט היה רושם בפנקסו הקטן, בכתב רש"י, ובספרות "ערביות" את המצרכים שהוזמנו ואת כמותם. מדי בוקר היה סוחב עימו שני סלים גדולים בידיו ומביא הביתה את המצרכים. נינה היתה בודקת את טיבם ואף רוטנת מדי פעם לגבי הטיב, המחיר וה"טריות". אחת לשבוע שליט היה מתיישב בבית ועושה את החשבון והיו משלמים לו. אני מניח, ששליט היה מקבל מהירקנים כמות ירקות גם בשביל בני ביתו. וכך התקיים. מאז ילדותו עבד עבור המשפחה. עד שיבתו. בן למעלה משבעים היה ועדיין נושף ושואף ומושך בעול. גם בשר היה מביא, מהקצבים שהיו בסביבה. בבית־הכנסת שלוש לא התפלל, משום שהלחנים שם לא היו לרוחו. ליד רחוב שבזי, היה בית־כנסת ליהודי תימן, שם התפלל.

מול הבית, שברחוב פינס היתה מכולת קטנה ומלוכלכת. שם נָקנו שאר המוצרים ולידה, חנות "תנובה", ובה כל מעדני החלב הידועים לנו. חלב וחמאה מיובאת, לבן וקפיר, (הוא משקה חלב חמצמץ) וגבינות זולות. ברחוב הרצל נמצאה לנו מעדנייה מיוחדת ובה נקניקים שונים וגבינות תוצרת חוץ. ה"עמענטאל" השוויצארית, הקשקוול התורכי, זיתים מיוון, וקוויאר רוסי מן האי סחלין, שבמזרח. חנות מושכת מאוד. היו שם מיני נקניק, שמשכו מאוד את העין ואת החיך. ונינה היתה קונה מהם כמויות ראויות להתכבד. אני, הנער, הייתי אוכל מהם בתיאבון רב, עד שביום בהיר אחד, תוך פליטת פה של אחד מבאי הבית, הסתבר לי, כי בשר טרֵפה הוא הנקניק. ההלם היה גדול, במשך תקופה ארוכה משכתי ידי ופי מנקניק זה.

לאחר מתן ההוראות המתאימות ליעקב שליט, היתה נינה מזמנת את הטבחית לסלון, ושם היתה נותנת לה את ההוראות, מה להכין למחר. מספר האוכלים היה ידוע מראש, כמובן. מרק, מנת ביניים, מנה עיקרית, תוספות וקינוח. הכול מדוד, מסודר ואין לשנותו. גם התפריט לארוחת הערב נקבע, גם סוג העוגה והעוגיות, שיינתנו למחרת בשעת התה, בשעה ארבע וחצי בדיוק. הטבחית הנהנה בראשה, ופרשה לביצוע ההנחיות. העוזרת הנוספת, היתה מופקדת על הניקיון בבית, ועל הכנת ארוחת הערב, שתפריטה כבר נקבע. לכביסה מזומנת כובסת מיוחדת, ואף כי יש מכבסה לכביסה "גדולה". במכבסה יש גם מעגֶלה. כל פיסת בד המיועדת לכביסה נרשמת ומסומנת. בחזרה נבדקים הרישומים כדי לבדוק אם לא חסר דבר. גם טיב הכביסה נבדק וטיב עבודת המעגֶלה והעמילן.

הפירות היו מונחים במגירה. תפוחים עמדו סדורים שורות־שורות, כמו במסדר. נינה ידעה בדיוק מה מספרם, וקשה היה "לסחוב" תפוח ללא רשות. התפוחים ה"וותיקים" יותר היו בשורה הראשונה, ואלה נאכלו ראשונים. גם בננות כנ"ל.

בבוקר אין לצאת מן החדר לבוש פיג׳מה בלבד. יש לכל אחד חלוק בוקר, ו״נעלי־בוקר״. אין ללכת יחף. בחדר האמבטיה אין תור. כל אחד יש לו את שעתו. רשאי אתה לשבת על ספסל מיוחד, שמיועד היה לאכסן כביסה מלוכלכת, שהותקן בחדר הרחצה, שבו היה כיור בלבד ולראות כיצד אבא מתגלח. כמובן, נערכה מדי פעם בדיקה אם אמנם רחצת פניך כדבעי. אם האוזניים רוחצו כדין, הצוואר והידיים בואכה המרפקים. והשניים. בחדר שכן, מיוחד, היתה האמבטיה. לאחר מכן יש להתלבש ולרדת בחורף למרפסת הסגורה, שבה נהגנו לאכול את ארוחת הבוקר, ובקיץ, למרפסת הפתוחה בתוך ירק העצים. אין לקרוא. אין לעסוק בדברים בטלים. יש לאכול. אין לבחור. יש ביצה שלוקה. יש אשכולית מן הגן, שליד הבית. אשכולית פרוסה לשניים, כל פלח נחתך בסכין סביב־סביב. על מחצית האשכולית נבזק סוכר. בידך כפית, ואתה מוציא כל פלח לחוד. ויש דייסת קוואקר, דייסה, שהייתי פולט דרך קבע, משום שלא טעמה לחיכי. לכמה הקאות ובחילות זכיתי בעת אכילת הדייסה הזאת. אולם ״זה בריא״ ויש להתרגל לכך. ואמנם התרגלתי. אני בוש לספר כי הדייסה הזאת אהובה עלי מאוד היום. זה כוחו של הרגל.

ארוחת הבוקר מוגשת היתה בשעה שבע ורבע בדיוק. אין לאחר. עד שמונה פחות רבע. בשבת יש הנחה. בשעה תשע. בשבת אפשר לרדת לאכול לבוש חלוק בוקר מיוחד לשבת. לבית־הכנסת כבר לא הלכנו, אלא בחגים ובאזכרות.

ארוחת הצהריים מתחילה בשעה אחת וחצי בדיוק. למאחר שמורות נזיפות קשות. ענשים, כולל ״אין אוכל״. כולם מתיישבים כאחד ליד השולחן הערוך. שני צלצולי פעמון והמרק מופיע. אל תלעס בפה פתוח ואל תשמיע רעש תוך אכילה. השיחות בעת הארוחה נסבו סביב ״פוליטיקה״, כלכלה או ענייני חברה ותרבות. אַל לְךָ, לשוחח שיחת חולין רגילה, או רכילות מצויה, או אפילו על הלימודים. הארוחה נמשכת כארבעים וחמש דקות.

אחרי הארוחה יש להיכנס לחדר ולנוח במשך שעתיים. חובה. לכל אחד בבית יש חדר משלו. ממלכה פרטית.

בשעה ארבע ושלושים יורדים כולם לחדר האוכל. שם מסודרים כלי החרסינה הסינית הדקה, ופעמים כלי החרסינה מתוצרת ווג׳ווד הבריטית, שהיא עבה יותר ועליה ציורים בצבע כחול־כהה — העשויים ביד. על שולחן קטן, ליד השולחן הגדול, מונח לו קומקום מלא מים מהבילים, מכוסה בלבוש חם מצבעים שונים, המיועד לשמור על חומו. בבית ההורים של נינה, ניצב לו ה״סאמובאר״ הרוסי. כאן הקומקום בלבד ולידו, בכלי חרסינה, תמצית התה. על השולחן עוגיות ולפעמים אף עוגות. לאחר התה, הולכים המבוגרים לסלון הגדול והמרווח, לקרוא. נינה אוהבת מאוד לקרוא ומבלה שעות רבות בקריאה. אני נפנה למשחקי. רק בשלב מאוחר יותר גיליתי מחסן ענק של תקליטים של נינה. מוסיקה קלאסית. ומאז, היתה

אוזני כרויה למוסיקה במשך כל שעות אחר־הצהריים והערב.

ארוחת הערב בשבע וחצי. בשמונה בדיוק עליך לעלות לחדרך שלמעלה. בשעה שמונה וחצי תיבדק. כדי להיות בטוח שאתה בתוך המיטה ולילה טוב.

מקבצי הנדבות, שהגיעו מדי יום חמישי, לא זכו לתמיכה. נינה הודיעה לכולם כי יש "עזרה סוציאלית" ויש ועד הקהילה, ומי שצריך, יפנה לשם. לאחר כמה ניסיונות, נעלמו מקבצי הנדבות מביתנו. אל ה"באבא" המשיכו לבוא בעשרות.

אחת לכמה שבועות היו שתי אחיות, יהודיות מגרמניה, מגיעות ומקבלות נעליים לתיקון. תיקון מופלא. עור ומסמרי עץ. יקרניות היו אך עבודתן נפלאה. שתיהן היו תמהוניות. לטענתן, כתבו עוד בהיותן בגרמניה אופרה, "טוראנדוט" והראו את יצירתן זו למלחין האיטלקי פוצ'יני. הלה, כך אמרו השתיים, גנב להן את האופרה ופרסמה בשמו. שתיהן ניסו לתובעו לדין. משסיפר משה את הסיפור לארתורו טוסקניני המנצח, התייחס הלה לטענה בביטול. טוראנדוט של פוצ'יני, על־ידי פוצ'יני נכתבה וחותם אישיותו מונח בכל תו של האופרה. שמותיהן היו גולדינה ופרידה לבית רובינזון. האחת היתה מורה למוזיקה בגרמניה. שתיהן פתחו תיאטרון בובות, הראשון בתל־אביב. גרו בצריף ליד שפת הים. סופן שמתו ברווקותן, לאחר שהגיעו לפת לחם ולאחר שפשטו ידיהן לנדבת עוברים ושבים.

בשבת אין האווירה משתנה בהרבה. רק שעות האוכל משתנות. רק בחגים, עדיין טועם אני מטעמו של בית הסבא. יש חגיגיות מסוימת ויש בית־כנסת. משהו שונה מן הרגיל. שני טקסים חדשים הונהגו אצלנו. נשף ראש השנה הנוצרי, שנחוג בחוג הידידים של נינה וחגיגות יום הולדתו של כל אחד מאיתנו. את זאת לא הכרתי בבית ה"באבא". וכאן חגיגה ומתנות. יופי.

משה עסוק, מתרוצץ. מגיע לארוחות. נינה מרפאת חולי עיניים במרפאתה ברחוב שבזי בשעות הבוקר, ובבית, בשעות אחר־הצהריים. היא גם מנהלת את הבית.

עבודתו הציבורית של משה, מחייבת אירוח רב. נינה עומדת על כך שהתיכנון יהיה מראש, שתדע לפחות שבוע מראש מי עתיד להגיע ובהתאם לכך תתארגן. הרבה אנשים מתחומים שונים עוברים אצלנו. מספורטאים כדוגמת קושה, שהיה אז שחקן הטניס הטוב בעולם, דרך חברי פרלמנט צרפתיים, סופרים ידועים מצרפת, ועד למוסיקאים שונים וידועים, שחלקם מצא כאן, ברחוב פינס 30, מעין בית שני לשיחה ופגישות. וכמובן קבוצות של עסקנים ואישי ציבור מנכבדי האומה. חברותה מיוחדת היתה של בוגרי שלושת המחזורים הראשונים של הגימנסיה "הרצליה", שנינה היתה אחת מהם. השיחות המרגשות ביניהם סקרנו אותי מאוד. דוד הכהן, אליהו גולומב, משה שרתוק־שרת. כל אלה אהבו להתווכח וללבן בעיות. וחבורה

שנייה היתה של נוהים אחר ז׳בוטינסקי, אחד ושמו ישה לב ושני בוריה ברוך ויינשטיין, וכן שלושת האחים לבית ויינשל ואחרים. האח והאחות מטובי שחקני ״הבימה״, קומוניסטים היו, סופם, שהחליטו לחזור ל״מכורתם״ — לרוסיה הסובייטית בשנת 1930 ונעלמו. רוב הידידים יוצאי רוסיה, בעלי מבטא רוסי כבד, אהבו לחיות ואהבו להתנצח עם אנשי ה״שמאל״ ברוח טובה, שנתקלקלה מאוד, לאחר שז׳בו (כך כינו את ז׳בוטינסקי) החליט לעזוב את ההסתדרות הציונית וליצור ציונות חדשה. הסלון ברחוב פינס הפך למין סלון תרבות בתל־אביב. המוסיקאים הרבים, שביקרו בבית, הפכו לא פעם את הסלון לשיחות על אירועים, שהיו להם עם מלחינים, תזמורות ומלווים. הרבה הרבה ״קוריוזים״. חלקם אהבו להשתעשע, לשיר באמצע האוכל, להתיז מן ה״סיפון״ (הוא הסודה של ימינו). כל זאת למורת רוחה של נינה. רובם הכניסו לבית עליצות רבה.

כמובן שלרגל עבודתו של משה, היה צורך להזמין לארוחות אנשים מן התחומים השונים בהם עסק. אנשי שלטון בריטיים, קונסולים למיניהם. שגרירים, כמובן, לא היו אז. חברי עירייה, עסקנים מן התחום הפוליטי ועוד. מאות אנשים עברו בבית, שהפך למרכז זוטא.

המשפחה נהגה להיפגש אצל ה״באבא״. אני עצמי הייתי מנצל כל שעת מצוא כדי לבוא אל ה״באבא״ ולחסות בצִלה. למרבה הפלא, מצאה נינה לשון משותפת עם ה״באבא״, ונמנתה, ככל גיסותיה, על מעריצותיה הגדולות.

החל משנת 1939, שנת מלחמת העולם השנייה, נמנתה נינה על העובדות המסורות ביותר של מועדון ההארחה של חיילי בנות הברית. מאותה שעה ואילך, נשתבשו הנהלים ברחוב פינס. עשרות חיילים מדי יום, קצינים, אוסטרלים, ניו־זילנדים, דרום אפריקאניים, קנדים ובריטים ואף מ״צרפת החופשית״, כיסו את השטיחים והרהיטים שבבית. רובם דיברו אנגלית. אולם העגות השונות הכבידו על הבנת המדבר. העגה הסקוטית, האוסטרלית, והלונדונית המיוחדת, ולקראת סוף המלחמה גם העגות האמריקאיות למיניהן, כל אלה בִּלבלו את דעתנו ואת ידיעותינו בדיבור האנגלי. נינה מצאה פורקן רב בעבודה זו, והעניין הסב לה נחת מרובה, בצד עבודה קשה.

מאז 1939 ועד למלחמת העצמאות, נהגו נינה ומשה להביא עולים שהגיעו בחוסר כל, ולהקצות להם חדר בבית ואוכל, ״עד שיסתדרו״. פעמים היו אלה יחידים, ופעמים זוגות. הללו גרו בביתנו תקופות ארוכות יחסית, מחודשים מספר ועד לשנתיים, והיו כאחד מאיתנו. היתה זו ״קליטת עלייה״ במיטבה, ללא צורך בסוכנות יהודית או במשרד הקליטה.

הקשר בין הבנים של ייספיליהו ובין הנכדים, נמשך והלך, גם אחרי פטירת הסבא וה״באבא״. בערבי שבת ובהזדמנויות אחרות, נוהגים היינו כולנו להיוועד ביחד בדירה של הזקנים, שבשדרות רוטשילד. לדירה עברה

משפחתו של מאיר וזהובית. שם נהנינו מן האווירה שלא נשתנתה. מן המאכלים, ששרד בהם טעמה של ה"באבא". שם היתה אווירה חופשית כפי שהיסכנו לה. הבנים, משה ואחיו, יושבים היו ומתווכחים בענייני פוליטיקה והיו יועצים לו, למשה, לגבי צעדים אפשריים בעבודתו הציבורית. שם גם היו מתווכחים בענייני כלכלה ומאוחר יותר גם בענייני הירושה. לא פעם הגיעו הוויכוחים להרמת קול, ופעמים גם למריבות, אולם הנכונות לוותר, האהבה שהשרתה ה"באבא" ואחוות האחים, שמרו על המסגרת ועל האחדות. הגיסות היו מרכלות להן, ולא פעם העלו עליהן את חמתם של האחים, כאשר סיבכו ברכילות מישהו מהם. הילדים עסקו במשחקיהם. היחסים ביניהם לא נשתנו. לפחות, הם גם לא הרגישו בשינויים כלשהם, שחלו לאחר מות הזקנים.

ביום 22.7.1946 החליטו משה ונינה לנסוע לנוח. לא כמנהגם בחוץ לארץ, אלא כאן, בירושלים, במלון המלך דוד. הנהג ג'והני מרקוביץ, עולה חדש מרומניה, הודיע כי המכונית מקולקלת ואי־אפשר לנסוע בה היום. משה ונינה נסעו במונית. המונית נסעה בעצלתיים 20 — 30 קמ"ש. הנהג טען, שהמכונית "לא סוחבת". מדי פעם עמד לתקנה. נינה נזפה בו קשות ורטנה. משהגיעו לירושלים, לאחר נסיעה מייגעת של שש שעות, הסתבר כי ירושלים נתונה ב"עוצר". מלון המלך דוד הופצץ על־ידי האצ"ל וחלקו כרע וקבר תחתיו עשרות אנשים, וביניהם חבר לכיתתי בגימנסיה, אליהו מני. נס אירע להם למשה ונינה, שלא הגיעו למקום כמתוכנן. לאחר שנים, התברר, כי ג'והני מרקוביץ, הנהג, היה חבר אצ"ל מושבע, ומעריצו של מנחם בגין. הוא ידע מראש על הפעולה ולפיכך, "נתקלקלה המכונית", וכן בא בדברים עם חברו נהג המונית "שיסע לאט". לא נס היה כאן, אלא מעשה נדיב של ג'והני.

מלחמת השחרור החלה. היריות מכיוון יפו תכפו. כמה יריות פגעו בבית ברחוב פינס. היתה לנו ילדה בת שנה. לפיכך פינינו את הבית. משה ונינה עברו לדירה שכורה, מרים והילדה עברו לבית הוריה. אני, אהרן, נשארתי בבית, עם הכלב, עוז שמו, בוקסר. בתחילת חודש מאי, בערב, כשהייתי בבית, שמעתי חבטה על גג הבית ברחוב פינס. פגז כבד של מרגמה נפל על גג הרעפים, וחדר בגלל משקלו דרך תקרת הרעפים ודרך התקרה אל המסדרון, שבקומה השנייה. רק לאחר שניות התפוצץ. הנזק היה כבד מאוד. הקירות, התריסים, הרהיטים, התמונות, כלי הזכוכית והבגדים בשתי הקומות — הכול בעירבוביה. אבנים ואבק, קטעי תמונות ונוצות הכרים. כל העולם התמוטט עלי. הנשימה קשתה עלי. התוהו ובוהו השתרר בבית. לא רציתי להפחיד את אבא. החלטתי לרוץ אל דודי הלל, כדי שיאמוד את הנזק. באותה שעה לא ידעתי גם מה גודלו של הנזק. רצתי אל הלל, ברחוב שדרות רוטשילד, לא רחוק, כחמש מאות מטרים. נכנסתי ומצאתי את הלל ושלמה, בנו של יעקב. שלמה היה מפקד ב"הגנה", והכול יודע. אמרתי

להלל: "שמעת את הפצצה?" שלמה ענה: "זה לא כלום. זה "בטאטות" של המרגמה החדשה, שאנו מטילים על אבו כביר". שלמה היה שקט ובוטח, עד שבא הלל וראה במו עיניו את החורבן. הכלב עוז, נעלם מהבית, ועברו עלי שעות של חרדה, עד שמצאתיו ברחוב לילינבלום.

כלי הכסף שנשארו, כלי המיטה וצלחות יפות, שנותרו מכלי החרסינה, הוכנסו לארגזים ואוחסנו במרתפו של הבנק "טמפלגזלשאפט", יומיים לאחר מכן נגנבו וחייבים היינו לרכוש מחדש את הכלים לבית. כלי כסף שהיו במשפחה במשך הרבה שנים נעלמו. את הבית תיקנו זמנית, וחזרנו אליו.

משה בריא היה כל ימיו, ולא ידע מחלה מהי, להוציא כאבי ראש מדי פעם. בשנת 1949, משחזרנו לבית, נתקף לפתע בשטף דם, שפרץ לו מפיו, הוכנס מיד לבית־חולים, ונקבע, כי יש לו שחפת פעילה. נחרדנו. היה זה המקרה הראשון מעין זה במשפחה. משה נתקף לאחר מכן בחרדות ובמצבי רוח, שנבעו כנראה מהסתיידות עורקים, לאחר מכן, אי־סדירות בשרירי הלב, ופתע, לקה גם בשטף דם במוח, שגרם לו לשיתוק בצד השמאלי. שמונה עשרה שנים סבל. סבל לא יתואר. כך נפגמה פעילותו, ולא נעצרה. כשהוא משותק בחצי גופו, עוד הלך וניסה להמשיך בפעילות. עדיין מעורב היה באגודת ידע־עם ובאגודת ברית עברית עולמית. הוא המשיך ללכת למשרדו. אמנם, הוא ניסה להשתקם אך לא עלה בידו. התקפות שיתוק נוספות, בתי־חולים ומוסדות שיקום היו מנת חלקו. שמונה עשרה שנים של סבל קשה מזומנות היו לו, למשה. נינה עמדה לצדו. ניסתה להעלות לו ארוכה, בתוקף ידיעותיה ברפואה וקשריה עם רופאים. לאט־לאט ראינו איך תוקפת גם אותה הסתיידות עורקים קשה ולא היה בידינו להושיע.

החלטנו למכור את הבית ברחוב פינס. קשה היה לגור שם. האנשים שבסביבה השתנו, הוותיקים יצאו והסביבה לא היתה לרוחנו. החלטנו לעבור לצפון תל־אביב. למשה ולנינה, קנינו בימי זקנתם דירה בקומה ראשונה. מקום יפה. אחר־כך צריך היה לאשפז את נינה, ולאחר מכן גם את משה.

שמחנו כשמצאנו קונה מתאים לבית הישן. היה זה בית־ספר תיכון במגמה מוסיקלית. שמחנו שיהא זה בית עם מוסיקה. השארנו להם הרבה תקליטים, תמונות מוסיקאים ומכתבים מהם. בית־הספר לא החזיק מעמד והתחסל. הבית ברחוב פינס, הוא בית־חרושת למכנסיים כיום, והוא כמו ביתו של אהרן שלוש ברחוב שלוש, וכמו ביתו של יוסף אליהו ברחוב הרצל הוכרז כבית היסטורי שאין לשנות את צורתו.

כשנמכר הבית, הסתבר, כי היו הרבה חולדות ועכברים במרתפו, וכן אבק ועצים רקובים. אי־אפשר היה להיכנס לתוכו. נינה אמרה, כי אין במרתף דבר בעל חשיבות. לפיכך, היא קראה לסוחר בדברים ישנים "אלטע זאכען", קיבלה ממנו עשר לירות ונתנה לו את כל הנמצא במרתף. והוא

לקח אותו. לאחר מעשה, נסתבר כי ה"אלטע זאכען", עשה עסקה מצוינת. בתוך המרתף, נמצאו הרבה כלי נחושת מעובדים להפליא. סמוברים יפים, מנורות נחושת, כלי כסף. כל אלה נאגרו במשך שנים על־ידי משפחת ברלין. וחלק, על־ידי משפחת שלוש לדורותיהם. רק אז, נסתבר לנו, עד כמה תקפה את נינה מחלת הסתיידות העורקים. היא שכחה לגמרי את המלאי, שצברה בעצמה באותו מרתף.

כשבוע לאחר מכירת המחסן, הגיע לביתנו יהודי מבוהל, ומסר, כי בשוק הכרמל מכרו לו דגים, עטופים בנייר מכתבים כתוב. כשניסה היהודי לקרוא בכתוב הסתבר לו, כי מכתב של ז'בוטינסקי הוא, ובידו נכתב. היהודי חקר ודרש אצל מוכר הדגים, הגיע ל"אלטע זאכן" ומשם אלינו. מיד נזעקתי. מצאתי מאחורי הגדר של החצר, ברחוב פינס, ערמת ניירות, שהושלכו על־ידי ה"אלטע זאכען", ובהם הרבה מכתבים, וכן הגעתי ל"אלטע זאכן", ומצאתי גם אצלו מכתבים, וגם אל סוחרי הדגים הגעתי וקיבלתי בחזרה עשרות מכתבים. הסתבר, כי נינה החזיקה באותו מחסן מכתבים, ממכתבים שונים, מארכיון אביה, אילי אברהמוביץ, ומארכיונה הפרטי. כשבעים מכתבים מאת זאב ז'בוטינסקי מצאתי, וכן גם הרבה מכתבים מחבריה לגימנסיה, "סרג'נט אולשנסקי", לימים, השופט העליון אולשן, ומשה שרתוק, לימים שרת, ועוד דמויות הידועות לנו מתולדות היישוב. את המכתבים נתתי למכון ז'בוטינסקי. המכון אף השתתף עימי ברכישת חלק מהמכתבים בחזרה, מאלה שהחזיקו בהם.

אגב, לימים משמתה גם בלה, אחותה של נינה, ללא צאצאים, מסרה בידי קופסה עם מכתבים והרשתה לי לעשות כרצוני בחומר. מצאתי גם שם מכתבים מז'בוטינסקי. מכתבי אהבה ומכתבים המכילים מידע מעניין על הנעשה בחוגים הציוניים, בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. מכתבים כתובים בעיקר ברוסית. כנראה שז'בו חיזר באותם ימים אחר שתי האחיות במקביל. ומכתבים היו שם גם מחיים וייצמן, אף הם מכילים מידע רב על מגעים בין הציונים לבין הממשלה הבריטית, ואף גילויי אהבה לבלה. ברוסית. את אלה מסרתי לבית וייצמן, והללו הוצאו לאור על־ידי מאיר וייסגל, מכתבים מד"ר ארתור רופין ורוטנברג, מאחר ובנותיו של אילי אברהמוביץ, היו יפות וחיזרו אחריהן רבים.

משה ונינה שלא יכלו כבר לטפל בעצמם, נמצאו שניהם בבית זקנים. המשפחה היתה לצדם עד לסוף. אנחנו היינו לוקחים עדיין את משה ונינה בכאב וצער לטקסים ולסדר פסח. הידידים, החברה שהיתה להם, כל אלה לא היו איתם. לא הגיעו אליהם.

בט"ו חשוון ה'תשכ"ד 1964 נפטרה נינה. משה עוד ראה ושמע את מלחמת ששת הימים. הוא נפטר בכ"ח שבט ה'תשכ"ח 1968. הוא זכה ונכח בקום התנועה הציונית־המדינית, השתתף במאבק על הקמת מדינת־ישראל, השתתף ביצירת מפעלים יהודיים רבים, הקיימים עד היום ואף חזה בקום

מדינת־ישראל, ובירושלים השלמה והמשוחררת. מצער היה כי את שמונה עשרה שנותיו האחרונות חי בסבל כה רב.

מאיר

נקפו שלוש שנים מאז נולד משה הבכור, ולא ראו ייספיליהו וה"באבא" פרי בטן. נועצו בכל זקני הדור וארוכה לא נמצאה להם. נִמנו וגמרו כי הדרך היחידה לראות בעוד צאצאים, היא לעלות לקברו של רבי מאיר בעל הנס, שבטבריה. לקץ שנה ראה הזוג פרי בטן. ילד זכר למזל טוב ושמו בישראל, מאיר, לאות תודה לאותו בעל הנס. בשנת 1895, שנתיים לפני הקונגרס הציוני הראשון, נולד מאיר.

הוא למד בבית־הספר "פריר". לאחר מכן, במצרים, ולבסוף בצרפת. שם למד משפטים בפריז. כשנחסמו הדרכים במלחמת העולם הראשונה, הצליח מאיר להגיע בספינה עד לנמל יפו, כדי להיפגש עם המשפחה בשעת מתח זו. לא הרשו לו השלטונות התורכים לרדת. ייספיליהו הטיל את כל השפעתו וקשריו כדי לאפשר למאיר להיפגש עם המשפחה, אך, לרוע המזל לא עלה בידו. מאיר שהה על האנייה ימים מספר והוחזר לנמל המוצא באלכסנדריה, שבמצרים.

רק בשנת 1922 חזר מאיר לארץ. עתיר ידיעות, כשהשפה הצרפתית שגורה בפיו. רווק "זקן" היה ומבלה חלק ניכר מזמנו, ב"קאסינו" שעל שפת הים בתל־אביב. עם כמה מחבריו, גם הם "פרנקופילים", דוברי צרפתית, וביניהם סימון אמזלג, יוצא חלציו של הקונסול הבריטי ביפו. סימון, הוא שהכיר למאיר בקאסינו את זהובית סחרוב. יפה ותמירה. שערותיה אסופות לה מאחור, ואורכן עד לירכיה ממש. לאחר חיזור מלא חיוכים, פרחים ושיחות, לאורו של הירח, ביקש מאיר את ידה, הוא נענה בחיוב. ובא הקץ על רווקותו.

משפחת סחרוב ממוצא רוסי היתה. מאנטופול, שברוסיה. הסב היה רב ותלמיד חכם, שחייו מוקדשים היו ללימוד התורה בלבד. והפרנסה הוטלה על אישתו־הסבתא. שלושה־עשר ילדים היו לזוג, ומתו, חלקם בשעת הלידה ואחרים לאחר הלידה. משנפלה רוחם, נדרו כי אם יחיו הילדים, יעלו לארץ־ישראל. הילדים הגיעו וחיו. שתי בנות ובן. בת אחת נשארה ברוסיה והושמדה עם משפחתה בשואה, על־ידי הנאצים. בת שנייה היגרה לארצות־הברית. עם הזקנים עלה גם הבן. יצחק־מרדכי שמו.

הסבא והסבתא השתכנו בירושלים. שוב נפל עול הפרנסה על הסבתא. הסב לימד תורה בתלמוד תורה בירושלים. תקופת העלייה היא סוף המאה התשע עשרה.

יצחק מרדכי למד בירושלים בתלמוד תורה. משנתבגר, נשא לו לאישה

את בתו של מנהל ת"ת (תלמוד תורה). שם משפחתו בן־טובים ומביאליסטוק הגיע.

לזוג נולדו ארבעה בנים ושתי בנות. הבכור יחזקאל, עוזר היה לד"ר חיים וייצמן, ועם קום המדינה נתמנה למפקח הכללי הראשון של המשטרה. השני, ישראל, סוחר היה, ואף כיהן לימים כיושב־ראש מועצת המנהלים של התעשייה האווירית. השלישי, אליהו, מפקד היה ב"הגנה" ואף נעצר על מעורבותו בפעילות זו. הרביעי, אהרן, מנהל ובעלים לשעבר של חברת הביטוח "סהר". רוב הבנים שינו את שם משפחתם מסחרוב לסהר. ושתי בנות. זהובית הבכורה שבהן.

משקיבלו מאיר וזהובית את הסכמת ההורים לנישואין, הוחלט על האירוסין. זהובית היתה אז בת פחות משמונה עשרה שנים. היה עליה לבוא למפגש עם המשפחה כולה. כשהגיעו לבית ה"באבא", אמר לה מאיר: "אל תדברי ואל תבהלי. יהיו הרבה אנשים, תלכי קדימה ותנשקי את כולם. זה המנהג אצלנו". זהובית נכנסה לחדר האורחים הגדול. מסביב ישבו כל אנשי ה"שבט", על שרפרפים. רוב הנוכחים היו נשים. בגיל העמידה ויותר מזה. כולם העבירו מבטים בוחנים לעבר זהובית. בחנו אותה משערות ראשה ועד לנעליה. כולם עמדו על רגליהם. זהובית עברה מהאחד אל השני. בנשיקות על שתי הלחיים. שמאל תחילה וימין לאחריה. כמנהג ה"שבט". היו שם כמאה אנשים. הדודה ציונה לוי, אחות ה"באבא", הנשואה לנכדו של רבי יהודה הלוי מרגוזא אמרה: "יפה היא". הדודה חנה מויאל, אחותו של שמעון רוקח אמרה: "גם עלי אמרו שיפה אני, אף שאוזני חרורה" (לצורך עגילים).

אלה היו האירוסין. אבל חתונה שמחה לא היתה. האירוסין היו בשנת 1924. כמה חודשים לאחר האירוסין נפטר אברהם־חיים שלוש. מאחר שהיה בכור האחים, הוכרז במשפחה על שנת אבל. ובשנת אבל אין חתונה גדולה. נדחתה החתונה, וכשהגיעה שעתה לא נחוגה אלא בטקס הנישואין בלבד.

זהובית התאהבה ב"באבא". עוד היום משמעלה היא זיכרונות, עולות דמעות בעיניה. חסרה לה ה"באבא" גם היום. חמישים שנה לאחר פטירתה. לבשל אוכל "ספרדי" למדה דווקא מאימה. ירושלמית היתה האם. ורזי הבישול ה"ספרדי" נהירים היו לה. גם מה"באבא" למדה לבשל וכרוכות היו השתיים הרבה שנים. גם שכנות לאותו בית היו.

לאחר הרבה חודשי חיזור נלהבים ויפים מצדו של מאיר, החלה שגרת החיים. מאיר היה משכיל ונהג לקרוא הרבה. גם ציוני קנאי היה. לוּ היה חי היום, היה בוודאי נמנה על הצד הימני של המפה הפוליטית. רגזן היה ועצבני. גם הרים ידו לא פעם. על אחיו ועל בניו. מלא חמימות היה. ומלא רצון לעזור לזולת. עוד לפני הנישואין, משהכירה את ה"באבא", הזהירה ה"באבא" את זהובית מפני מאיר ועצבנותו, כדי שתשקול היטב אם להתקשר אליו לחיים.

מאיר לא נבחן כאן כעורך־דין, ולפיכך, עסק במסחר, בתיווך, בניהול מחסנים שהיו לו ובשמאות. הוא למד, הכין עצמו למקצוע זה בארץ, נבחן וקיבל תעודה ממשלתית על כך. מאיר נהג לתמוך באנשים שאף לא הכיר, וניכווה לא פעם בהלוואות לאנשים שונים. אף שפזרן לא היה, נהג להוציא סכומי כסף גדולים בהתרגשות של רגע. כך למשל, החליט, ומיד קנה סדרת רהיטים מצופי זהב בסגנון לואי הארבעה־עשר, בפריז, והביאם ארצה. כך קנה ביום בהיר מכונית ענק משומשת לאחד הבנים, מבלי לבדוק תחילה עם הבן, האם המכונית טובה ומתאימה וסופה, שעמדה על הכביש עד שדרשו מהעירייה לפנותה למזבלה. וכך קנה בהינף יד דירה על כל רהיטיה מבלי להתייעץ עם הבן, שלו נועדה. מאיר אהב לקנות את מצרכי הבית בעצמו ולהביאם במו ידיו. סלים סלים ושקים שקים.

לא נתרכזה בבית חבורת ידידים גדולה, אם כי לזהובית היו כמה חברות לצורך החלפת מידע. מאידך, אף שהיה האח השני, הפך הבית בעטיה של זהובית הבשלנית הנפלאה, וחיוכיו מלאי החום של מאיר, למרכז כינוסה של המשפחה, לאחר מות הזקנים. שוב אכלו כולם ביחד בימי שישי בערב. שוב נתכנסנו כולנו בשבתות, לחמין ולמשחקי הילדים לאחר־הצהריים. פחות ופחות הלכו לבתי־הכנסת בימי שבת. רק בחגים היינו מתראים בבית־הכנסת והיתה עולה שם שוב רוחם של ייספיליהו וה"באבא". מעט מריחה של מסורת ושל ימים רחוקים של ילדות.

בשנת 1926 נולד אביגדור, בכור בניו של מאיר, בן זכר. מאיר היה מאושר מאוד. שנתיים לאחר מכן נולד עמנואל. ושוב היה מאיר שבע רצון. בן זכר נוסף. אגב, שמות כל אנשי הדור החמישי ניתנו על־ידי, או לפחות באישורו של ייספיליהו. הוא הקובע. כמה שנים לאחר מכן שוב הרתה זהובית ולמרבה פליאתו של מאיר, נולדה בת. אסתר. מאיר אף הוסיף לשמה גם את השמות שרה, חיה והיגט. ארבעה שמות לילדה אחת. מאיר כעס מאוד על זהובית שהביאה לו בת. הוא לא תיאר לעצמו שיכול גם הוא "להביא בת". בשנת 1937 נולד הבן האחרון. יוסי. יוסף אליהו. על שמו של הסבא שנפטר שלוש שנים קודם לכן.

כל ילדי מאיר למדו בגימנסיה העברית "הרצליה". מאיר החליט שעל כולם ללמוד משפטים, ולהיות עורכי־דין. "מקצוע זה הוא מקצוע טוב וגם השכלה בצדו" כך טען מאיר. אביגדור הסכים, בלחץ ונעשה עורך־דין בעל מוניטין רב ומצליח. עמנואל השני, בעט. לא רצה ולמד הנדסת ייצור. היום עמנואל הוא שמאי. בעל משרד לתפארת ומצליח מאוד. הבת אסתר, נישאה לישראלי ממוצא יווני. לוי פילוסוף שמו. כיום, היא גרה בלונדון. הקשר עם הארץ נמשך. פעמיים, שלוש, בשנה היא מגיעה. להיפגש ולהתעדכן. לאכול ממטבחה של זהובית, אימה. עם הרביעי יוסי, היו צרות. מאיר רצה שיהיה עורך־דין. יוסי אהב לשחק עם החברים. לא למד ברצינות. גם היה מפריע בשעורים בגימנסיה. מדי פעם אף גורש מבית־הספר. סופו,

שלא סיים את לימודיו בגימנסיה. הכול ניבאו לו רעות לעתיד. לאחר מותו של מאיר חל מהפך אצל יוסי. הוא החליט ללמוד. נבחן וקיבל תעודת בגרות. למד משפטים וסיים בהצלחה רבה. תקופת מה אף העביר שעורים בפקולטה למשפטים באוניברסיטה. כיום הוא עורך־דין. בעל מוניטין רב ומצליח מאוד. מאיר לא זכה ליהנות ממנו בתחום זה, אף שחביב בניו היה, ובן זקונים לו.

ביום 56.1.1960 נפטר מאיר והוא בן 65 שנה. זהובית ממשיכה להחזיק את ילדיה בקרבתה. היא הגיעה לגבורות וזיכרונותיה עימה. עירנותה רבה ואף זכתה לראות נכדים ונינים.

אבנר

לאחר שה"באבא" הלכה ושָטחה את תחינותיה ליד קברו של רבי מאיר בעל הנס, לא היה יותר צורך בברכתו של אותו רב. בשנת 1898, נולד הבן השלישי, בן זכר. אבנר, נקרא שמו בישראל.

אבנר, היה הילד הראשון של ייספיליהו, שהלך לגימנסיה העברית "הרצליה". ראשון להרבה צאצאים אחריו. נמנה על תלמידי המחזור השישי של הגימנסיה, שסיים את לימודיו לאחר שיבושים, אשר נגרמו עקב מלחמת העולם הראשונה, וזה היה בשנת ה'תרע"ח, היא 1918.

בשני תחומים הצטיין. במעשי ידיו: ציור, עבודות אומנות מעץ וכיוצא באלה דברים, ובעברית, עברית צברית, קולחת ועשירה, שרעננה היא עד היום. כתב שירים והרבה מכתבים.

בשנת 1916 הכיר בחורה בת גילו, את מרים לבית גורודנצ'יק, שנולדה בי"ד אדר ה'תרנ"ח 1898, ונתפתח רומן אהבה, שהתנהל כמובן, בחולות הרחוקים של תל־אביב, ליד אותם עצי שקמים גדולים, שהשרו אווירה רומנטית על כל החוסה בצלם, אותם עצים הקיימים גם היום ברחוב המלך ג'ורג'. הגליית כל תושבי תל־אביב על־ידי התורכים, בשנת 1917, הפסיקה את הלימודים בגימנסיה וקטעה זמנית את הרומן עם מרים. המשפחה גלתה כאמור, לפתח־תקווה, ושם בהפגזת מטוסי בנות הברית על המושבה, נפלה פצצה ליד אבנר, ורסיסים רבים נתקעו בזרועו. שבועות רבים היה חשש לחייו, בעיקר, משום הזיהום שנתפתח, אולם סבלנותה של ה"באבא" ותרופותיה, וחרדת כל המשפחה, עזרו. אבנר החלים. הרבה שנים לאחר אותו אירוע, היינו מסתכלים בסקרנות רבה בזרועו של אבנר, שהיתה מצולקת בכמה מקומות, מאותה פצצה, אך הוא היה חסון ועתיר כוח.

בשנת 1918 חזרה המשפחה, לאחר גלות די ממושכת הביתה, לתל־אביב. ושוב פרח הרומן עם מרים. התהלכו חודש חודשיים ושלושה, ולא אירע דבר. ליד אותם שקמים עתיקים, החליטו השניים שצריך להינשא זו

לזה. אבנר חשש שמא נישואין לא ייראו ל"זקנים", ולפיכך, הגיעו השניים אל הרב ושם בנוכחות שני עדים, ללא מוזמנים אחרים, קידש אבנר את בחירת לבו לאישה. מיד נסעו השניים לאלכסנדריה שבמצרים, אל הדודה פדידה, אחותו של ייספיליהו, למסע חתונה.

יהושע גורודנצ'יק, אביה של מרים, היה נגר ויהודי אדוק מאוד בדתו. עלה מקייב שברוסיה. עוד בסוף המאה התשעה עשרה, מספר שנים לאחר עליית הבילויים, התיישב מחוץ לחומות יפו, ליד הים, ברחוב הים כפי שנקרא אז. אי שם בתחילתו של רחוב הירקון כיום. ידע עברית היטב, אולם מעולם לא השתמש בה, משום ש"לשון קודש" היא ואין לערבה בדברי חול, רק בתפילות. דיבר רבי יהושע רק בשתי שפות בלבד. בלשון האידיש ובערבית. מעולם לא שמעוהו קרוביו מדבר בעברית. צאצאיו, ורבים מהם בישראל, שינו את שמם לגורן.

מרים, בתו של רבי יהושע, היתה יפה ומלאת חיים, שירה ושחוק. היא למדה בבית־הספר לבנות בנוה־צדק ולא המשיכה בלימודיה. משהכירה את אבנר, רצתה להדביק את ידיעותיו ולמדה שנה בגימנסיה "הרצליה", ואף שכרה מורים פרטיים.

הורי מרים ראו בעין יפה את נישואיה, שהרי שמה של המשפחה, הלך לפניה, ואבנר בחור נאה, חסון ומשכיל. החשש היה, שמא ייספיליהו וה"באבא", לא יראו בעין טובה נישואין אלה. משנודע דבר הנישואין ברבים, נסערה תל־אביב כולה. היתה זו בלשון ימינו ה"סנסציה" הגדולה של העיר. הורי אבנר לא ידעו דבר על המתרחש. המשפחה כולה היתה כמרקחה.

יומיים שהו אצל הדודה פדידה באלכסנדריה ואז הגיע המברק מן ההורים, בתל־אביב, חתום בידי יוסף־אליהו, האב, בזו הלשון: "מזל טוב נקודה היו מאושרים נקודה מחכים לכם בבית נקודה". מיד ארזו מרים ואבנר את חפציהם ונסעו ברכבת לתל־אביב. ביום החמישי בצהריים הגיעו. ושכרו בתחנה "חנטור", היא אותה עגלה, ששימשה כמונית של אותם ימים. לאחר שכל המשפחה יצאה מן הבית, החלה סדרת הנשיקות והחיבוקים. מרים לא הוכנה כראוי, והיתה המומה למדי מכמות האנשים. היא לא ידעה מיהו מי ומה קרבתו לאבנר. רעש, צעקות ונשיקות. ומיד הלכו לארוחת צהריים. ביום החמישי, כנהוג אצלנו, אכלו בצהריים מרק "בטאטא בל חמוד", הוא מרק תפוחי אדמה, עם הרבה שום, עצמות בקר ומיח עצמות. כל אלה עם הרבה מיץ לימון ופטרוזלינון קצוץ, מרק חמוץ, טעים להפליא. כך נהגו, הרבה שנים. מרים שלא הוכנה כראוי, נפגשה לארוחה הראשונה במשפחה עם המרק החמוץ. מיד עלה בדעתה כי ה"באבא", חותנתה לעתיד, החליטה להחמיץ לה את החיים. הרבה חודשים עברו עד שהצליחה ה"באבא" לקנות את אמונה של מרים ועד שהיחסים הקרובים והחמים שהיו לה עם כל בני המשפחה הוקמו גם עם מרים.

מרים ואבנר הביאו בזה אחרי זה חמישה ילדים לעולם. ראשונה בת. שרה. שנייה בת. רחל, על שמה של אשת משה, שהלכה לעולמה כמה חודשים לפני שהגיעה זו לעולם. בסיבוב השלישי, ילדה מרים תאומים. את אבינעם ואביאסף, שנקרא אסף. היה זה זוג התאומים הראשון במשפחה. ולבסוף, בן הזקונים, דניאל. השמות לילדים ניתנו, כמובן, על־ידי ייספיליהו.

מרים ואבנר נדדו הרבה מבית לבית בתל־אביב. מרים היתה עליזה והירבתה לשיר. הילדים הסתודדו בדירה עד ליום שישי אחר־הצהריים, אז היו כולם הולכים, כמו כל הבנים והנכדים אל בית ה״זקנים״, להיות יחד. לשחק. ללכת לבית־הכנסת ולאכול. ואף לישון ביחד. שרה ורחל זוכרות עד היום בערגה רבה את ההתרגשות והאושר לישון אצל ה״באבא״. פעמים אף במיטתה. רחל אף זוכרת את ריח גופה וחומה של ה״באבא״ עד היום. זיכרונות שלמעלה מחמישים שנה. שאר הילדים ישנים היו עם כל הנכדים על המזרנים, שנפרשו בחדר הגדול. כולם יחד. והאוכל, עד היום כשמשוחחים אנו על ה״באבא״ ועל האוכל עולה הריר בפינו ובפי כל אלה הזוכרים.

אבנר פנה לעסקנות ולעסקים. בימי מלחמת העולם הראשונה, פעל אבנר הרבה באגודה החדשה, שנוסדה במכבי, סניף יפו. לא מכבי יפו המוכרת לנו כיום. במכבי יפו, שנוסדה אז היתה הסיסמא: ״נפש בריאה בגוף בריא״. היה צורך לשנות את תדמיתם של יהודי הגלות ולפתח את תרבות הגוף כאן בארץ. ואבנר בין המייסדים. לאחר מלחמת העולם הראשונה, אף היה יושב־ראש הסתדרות ה״מכבי״ בארץ ישראל.

בתל־אביב וביפו נהגו היהודים לדבר בשפות אימהותיהם בערבית, באידיש, בלאדינו ובשאר השפות. גם השלטים המעטים לא תמיד היו בעברית. נוסד ״גדוד מגיני השפה״. ואבנר היה פעיל מאוד בו. הללו היו הולכים ברחובות ומעירים למשוחחים, כי עליהם לדבר עברית, גם לחנויות נכנסו ודרשו לשנות את שפת השלטים לעברית. היו בריונים שהטילו לא מעט מורא בתל־אביב וביפו. בכוח השליטו את השפה העברית. חברי ה״גדוד״ החרימו כל שפה, שאיננה עברית. בארכיוני אחוזת־בית ותל־אביב נמצאות כמה תלונות של תושבים נגד ״בריונים״ אלה ונגד ״בני שלוש״.

בשנת תרע״ד נתקיימה ״אגודת הרצל״ שחבריה — תלמידי הגימנסיה, ובתוכם אבנר. הללו דרשו מוועד תל־אביב (כט׳ שבט) שכל ניירות המשרד, מכתביו והודעותיו ״מצריכים להיות טעונים בבולי הקרן הקיימת לישראל (בולים אפשר להשיג אצלנו)״.

גם באגודת ״העברי הצעיר״ היה. בחור עם תודעה לאומית רבה היה. ונשאר כך כל ימיו.

כן עמד בראש הסתדרות ״צעירי המזרח״ ופעיל היה בחוגי הנוער ה״ספרדי״ בערים יפו ותל־אביב.

אבנר היה גם סגן יו"ר בוועד הקהילה בתל־אביב, ועסק שם בעיקר בענייני סעד. מספר שנים היה זה עיסוקו היחיד.

בכמה כתבות של העיתונות באותם ימים (1937), נמסר כי "כדי להיכנס אליו צריך רשיון, משום שהוא עסוק מאוד", וכי, "הוא מקבל את כל הפונים אליו, הוא מתרכז במיוחד להשפיע על התושבים לקבל אזרחות ארץ־ישראלית־מנדטורית במקום אזרחותם הזרה", וכי, "הוא מניע הרבה ארגונים ציבוריים לצורך זה".

אבנר מונה לשופט עירוני, וגם לכך הקדיש זמן לא מעט.

במקביל לפעילויות אלה פנה אבנר גם לעסקים. תחילה בתוך עסקי המשפחה. בשנת 1928 החליט כי החנות לחומרי בניין, שהיתה שלושים ותשע שנים ביפו, חייבת לעבור לתל־אביב, שהרי תל־אביב הופכת למרכז העסקים. אמר ועשה. הוא רכש חנות גדולה ברחוב יפו פינת הרצל ושם התנהל המסחר בחומרי בניין, כן גם חלק מהסוכנויות של "האחים שלוש". אבנר גם הביא כלים חקלאיים, ואף היה סוכן של חברות מכוניות מהידועות אז. ריאו, שוודית. סיטרואן, צרפתית. אולדסמוביל מארצות הברית. הסוכנויות לא האריכו ימים. אבנר פנה לקניית אדמות, מכירתן ותיווך בהן.

הוא קנה ומכר הרבה אדמות בתל־אביב, וברמת גן, שם רכש לעצמו שטח של שישה עשר דונמים עם בית נחמד והתגורר עם משפחתו. בניין "אואזיס" היה זה. על חלק מן המגרש, בדרך פתח תקוה, בנוי היום בית קומות וקולנוע וכן רכש אדמות על הר כנען, שליד צפת.

קרוב למלחמת העולם השנייה, נתמוטטו כמה מעסקיו ומצבו הכלכלי נתערער. במקביל קנה אדמות באי השכן, בקפריסין ובין שאר עיסוקיו עבר גם לכריית מתכות באי. כולל כריית זהב. אבנר עזב את הארץ לקפריסין ועסק שם בנטיעת פרדס גדול וגידול ירקות. זכור לי המקרה בשנת 1939, בעת שביקרתי אצלו בקפריסין. אותו יום הוא הביא את היבול הראשון שלו, של מלפפונים, מזן מיוחד בארץ. קטנים ונחמדים. יום שלם ניסה אבנר למכור את המלפפונים בשוק ולא עלה בידו. תושבי האי השכן סירבו לקנות את הירק הזה, בשום מחיר. רק בסופו של אותו יום מייגע הסתבר לו, לאבנר, כי התושבים רגילים היו במלפפוני ענק, גדולים ועבים, ולא ידעו מהו המלפפון שהובא להם. חשבו שהירק פשוט לא עלה יפה.

עם תום המלחמה חזרו אבנר ומשפחתו לארץ. כאן היה מן הראשונים, שיסדו בית־חרושת ללִיטוש יהלומים, בנתניה, ונאלץ לפרוש. הוא עסק בייצור פרוות ולא צלחה המלאכה בידו, לאחר מכן, רכש בית־קולנוע בטבריה. היה בעל המון יוזמות, דימיון ותעוזה. מעניין: כל אותם עסקים שיסד, החלו לפרוח לאחר שעזב, והצליחו מאוד.

בערב הכרזת העצמאות היה בצרפת. משמע כי העניינים יגעים בארץ, הצליח למצוא מקום במטוס "צ'רטר" כדי להגיע מהר. המטוס טעה בדרכו,

ובעת הטיסה במדבר המערבי, ניסה לנחות ונכנס תוך טיסה לאחת הגבעות. אחד הנוסעים נהרג. אבנר נפצע, ועל אף פציעתו הוא עזר לחלץ את הפצועים, ואף העביר כמה על גבו בחום המדבר. גם את מעילו נתן לאחד הפגועים, שסבל מקור המדבר בלילה. כמה ימים נותק הקשר עם האווירון ונוסעיו. כאן, בארץ, חשבנו כי האווירון נפל וכל נוסעיו נהרגו. רק מקץ ימים נתגלו הנשארים ופונו. חשבנו שאבנר יצא בשלום מן התאונה, אף שנפצע קלות. רק לאחר זמן נסתבר כי לקה בלבו בעקבות אותה תאונה. מאז היו חייו תלויים על חוט השערה. את מחלתו הקשה נשא באומץ רב, והחליט להכין עצמו לגרוע מכול. את הרכוש המועט שהיה לו חילק לחמישה חלקים שווים פחות או יותר, צירף לכך את כל המסמכים הדרושים. ייפויי כוח, תעודות מכר ועוד. הוא קרא את ילדיו, חתניו וכלותיו וביקש מכל אחד להוציא פתק מן הכובע, וכך הגריל כל אחד מן הילדים את חלקו בירושה. זאת כדי למנוע קנאה ולזות שפתיים.

הילדים כולם, אינם זוכרים כי אבנר הרים עליהם קולו אי פעם. ובוודאי שלא הרים ידו עליהם. יש מהם הזוכרים כי "פתח את החגורה" במקרים יוצאי דופן. ובמקרים קיצוניים אף זכור להם שהוריד את החגורה ואף תלה אותה על הקולב. מעבר לכך, לא הגיע. חם לב היה, ושפע חמימות רבה. התקפת לב נוספת בסדרה ארוכה, הכריעתהו. בן שתיים וחמישים שנה היה במותו. ביום י"ז תמוז ה'תשי (1950).

מרים אישתו נפטרה בז' ניסן ה'תשכ"א, 1961.

צדוק

בחודש ניסן ה'תר"ס 1900, נולד הבן הרביעי לייספיליהו. צדוק אברהם שמו, וכך נקרא כל ימיו. הוא למד בבית־הספר של כל ישראל חברים (כי"ח — אליאנס). כנראה ששובב היה בילדותו, משום שמאיר אחיו נהג להכותו מדי פעם, וכן קיבל לא אחת מכות מאביו ייספיליהו. ברגע של תשישות הדעת מן העוול שנגרם לו אף ניסה ליטול נפשו בתלייה. מאותו יום נשתנה יחסם של הסובבים אותו והלחצים שככו. נאמר עליו, כי נוהג היה לטייל בשנתו בלילות ירח מלא, וה"באבא" פתחה בסדרת טיפולים, שכללו בין השאר, הצבת סירים מלאי מים מסביב למיטתו. על אף אירועים אלה גדל צדוק והפך במהירות לילד עצמאי, העומד איתן על רגליו. בעת הגירוש של המשפחה מתל־אביב, במלחמת העולם הראשונה, נשאר צדוק על עמדו והחליט לשמור על הרכוש, הבתים והמחסנים של המשפחה בעיר וביפו. קרוב לחצי שנה עמד לבדו בכל התלאות. את מזונו הפיק בכניסה למחסני המזון של המשפחה. סובב היה ממחסן למחסן, כשכל המפתחות עימו, ומוצא לו מיני מזון להחיות את נפשו. לאחר שנכנס הצבא

הבריטי לעיר, תפסוהו אנשי הצבא בחשד כי הבחור גונב ממחסני העיר. צדוק הובא אל המושל הצבאי וסיפר על המוצאות אותו ועל כך שאין הוא יודע מה אירע למשפחתו, שגורשה מן העיר. הבריטים החליטו ליתן לבחור עבודה. משחזרה המשפחה מן הגלות, היה צדוק פקיד מכובד אצל השלטונות הבריטים במחלקת ההגירה. קשריו היו טובים. שפתו האנגלית היתה מספקת ועזרתו לייספיליהו ברשיונות ייצוא וייבוא ובהמצאת קרונות רכבת להעביר סחורה היתה חשובה מאוד. עם סיום המלחמה נשלח צדוק להשלים את לימודיו בבריטניה, בבית־ספר למסחר. בשנת 1921 חזר צדוק זמנית לארץ, כשבדעתו להמשיך בלימודים באנגליה. גבריאל, בנו של יעקב שלוש, ומרגלית אחותו, רצו שצדוק יכיר בחורה נחמדה, בהירת שיער. הם הזמינוהו לקפה המכובד ביותר באותה עת, קפה "לורנץ", ושם הכיר את הבלונדינית. את רוז ממשפחת אפלבאום. הם החלו "לטייל".

ייספיליהו ידע על תכניות צדוק לחזור וללמוד באנגליה, וחשש מכך. מיד כשנודע לו כי צדוק "מטייל" עם רוז, פנה לאביה, מאיר אפלבאום ושוחח עימו על נישואין. מאיר אפלבאום הסכים. ייספיליהו נותן את "שכירות הדירה" ומאיר אפלבאום "כלי מיטה" ו"רהיטים". החתונה נערכה בתל־אביב, בשדרות רוטשילד מספר תשע, פינת הרצל. בית בן קומה אחת. ביתו של ייספיליהו. השנה 1922.

שורשיה של רוז, אשר נולדה בארץ, ברומניה הם. הרמן פסקל, עורך־דין היה, ידע גרמנית, צרפתית ורומנית. יש להניח כי גם "יידיש" ידע. היה יהודי הגאה ביהדותו, אם כי רחק מאוד מן הדת. שותף "גוי" היה לו. ניתן לו לייצג את הממשלה הרומנית במשפט שהיה לה עם ממשלת אוסטריה, והצליח במשימתו. המלך קרא לו וברך אותו על הצלחתו, ואף פלט כי "חבל שאתה יהודי, שאחרת היית נועד לגדולות". הרמן פסקל החליט מיד שאין מקומו ברומניה. הוא החל להשפיע על מספר משפחות להתארגן ולעלות לארץ־ישראל. כחמישים משפחות התארגנו סביבו. שני חברים נבחרו לשמש משלחת "גישוש".

השניים הגיעו לביירות ופגשו "נכבד" שהיה בעל חווה בסביבות ביירות, ולו גם אדמות בארץ הקודש. ה"באשא" הביאם לחוותו, וראו פרדסים, כרמים, ירק, מים, הרים ושמים כחולים, והחליטו כי גן־עדן מחכה להם. קנו מן ה"באשא", "על המפה", את אדמות זמרין היא "זכרון יעקב", וחזרו לרומניה. בשנת 1882 עלו ב"טיול מאורגן" משפחות המייסדים, לאחר שמכרו את כל רכושם ברומניה. משפחת הרמן פסקל ומשפחת יצחק אהרן אפלבאום היו בין העולים־המייסדים.

תלאות רבות היו בדרך ושיאן בעת שהגיעו לארץ. כאן לא ניתן להם לרדת, והאנייה נאלצה לעבור מנמל לנמל כדי לנסות ולהוריד את העולים. רק ביפו הצליחו לשכנע את ה"קאימאקאם", הוא המושל, והלה הרשה להוריד משפחה או שתיים בכל נמל. לא יותר. משפחת פסקל ירדה ביפו,

האחרים בחיפה, באלכסנדריה ובביירות, חודשיים ארך המבצע. היו שנפלו למים בשעת הירידה. הסבל בספינה היה קשה. רק אישתו של הרמן פסקל, סופי, עמדה איתן ואמרה: "אין דבר, עוד יגיע היום ונתגאה בעלייתנו".

משהגיעו העולים לזמרין, נזדעזעו. הרים קרחים, מלאי סלעים. מים אין, פרט לפלג קטן, שניתן היה למלא ממנו כוסות בלבד. המשפחות התגוררו חלקן בחיפה, שהיתה אז כפר קטן, וחלקן אצל ערביי פריידיס, השכנה של זמרין. כאשר ביקשו המשפחות לדעת כיצד "עושים אמבטיה", נענו: "תלכו לים". והים רחוק היה.

שנה לאחר העלייה ב־1883, נפטר הרמן פסקל ונשארה האלמנה סופי עם ילדיה. אישה תקיפה היודעת מה רצונה ועיקשת. בקשות והרבה תחינות באו מן המשפחות שנשארו ברומניה אל סופי. בקשות לחזור. והיא סירבה. סופי פתחה חנות, שאת המצרכים בה קנתה מביירות הרחוקה. היא למדה ערבית במהירות והתפרנסה בקושי. לורנס אוליפאנט שראה בקשיי ההסתגלות של החבורה מרומניה, כתב לכמה רבנים ברחבי תבל וביקשם לבוא לעזרת מוכי גרול אלה בזמרין. אחד המכותבים, רבה של צרפת, צדוק כאהן, נרעש ופנה למכרו, הברון אדמונד דה רוטשילד. הברון, שנתרגש מאוד לקרוא את הכתוב, שלח שניים מאנשיו לבדוק את העובדות והצרכים. הברון החליט, לאחר שקיבל פרטים ראשונים, כי "אם ירצו המתיישבים לחזור לרומניה — אעזור. אם ישארו — אעזור". שתי משפחות החליטו לחזור, השאר דבקו באדמתם והחליטו להישאר. הברון שלח מורים, יסד בית־ספר לילדים, בית־כנסת ושלח מדריכים חקלאיים. הברון גם החליט לשלוח כמה צעירים ללמוד חקלאות. את אחד מבניו של יצחק אהרן אפלבאום (נולד ב־1840 ונפטר ב־1906), מאיר, יליד 1870, שלח לאלג'יר משום שהיה שם בית־ספר חקלאי טוב, ותנאי האקלים והקרקע, התאימו לאלה שבארץ־ישראל. אפלבאום הצליח ואף קיבל פרס ראשון במחזורו. אחד מבני פסקל, פרץ, למד חקלאות בוורסאי, שליד פריס. זאת בשנים 1893 ו־1894.

הברון אדמונד דה רוטשילד נוהג היה לבקר במקום ולעמוד בעצמו על חינוך הילדים ובעיקר רצה לדעת אם לא שכחו את יהדותם. הוא ביקש תמיד לשמוע "קריאת שמע" ומזמורים אחרים.

עם חזרתם של מאיר אפלבאום, פרץ פסקל ובריל מלימודיהם, נכנסה השפה הצרפתית לבתיהם. שפת הדיבור היתה צרפתית. הלבוש הובא מצרפת. מנהגי האכילה ודרכי ההתנהגות, כל אלה היו חיקוי צרפתי. והשלושה, פקידי המנהל של הברון היו. רק אחד מהסטודנטים של הברון, למד בצרפת ונשאר שם: ג'וזף פסקל, אחיו של פרץ. שלישיית האגרונומים פעלה הרבה בארץ, בכל המושבות. הללו הדריכו את החקלאים היהודים בתחילת ההתיישבות, שהרי לאלה לא היה מושג כלשהו בחקלאות. השלושה, כל אחד בתחומו, הביאו עצי פרי מאירופה ומאסיה וניסו להנהיגם כאן. כן עסקו בהשבחת הפרי, שיפור זנים של פרי ההדר למיניהו. הם הביאו

אשכולית ואנונה. גם בנושאי הפקת היין ביקבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב עסקו. השיתוף שבין העקשנים מרומניה והברון, "אבי היישוב", נשא פרי הילולים.

סופי פסקל קראה ביום אביב בהיר את בתה בלה פסקל. היא הודיעה לה כי מאיר אפלבאום חוזר כאינג'ינר־אגרונום מפריז, וביקש את ידה של בלה, וכי היא, סופי, הסכימה. וכך, על אף אי רצונה של בלה, קמו הנישואין והיו.

בלה ומאיר אפלבאום החלו לנוד ממקום למקום. בכל ישוב נולדה בת. בראשון לציון, ברחובות ובפתח תקווה. ורוז — בזכרון יעקב. שמות הבנות: לוסי, מרגריט (מג בקיצור), רוז (היא שושנה) וססיל. הבן נקרא ארנולד. שמות צרפתיים.

עשר שנים עבד מאיר עם הברון. עד ל"חוראן", הגיע, ושם העריך את היבולים, שהפיקו עובדי האדמה הערביים מאדמותיו של הברון. הללו טענו שהפסידו. מאיר אפלבאום העריך את רווחיהם עד שנקרא בפיהם "שייטאן", כלומר שטן, משום שהערכותיו היו מדויקות להפליא.

מאיר אפלבאום מונה על־ידי ועד אחוזת־בית ולאחר מכן על־ידי ועד תל־אביב לנטוע את שדרות רוטשילד ושימש אחראי לצומח ב"מושבה".

הסבתא, סופי פסקל, נפטרה בשנת 1928. היא אמרה לרוז: "זכיתי להתחיל בנרות ולהמשיך בגז, בחשמל ורדיו". היא נקברה ליד בעלה בבית־הקברות הישן בחיפה.

את לימודיה סיימה רוז בשוויץ יחד עם אחותה. שם למדה לפרוט על הפסנתר.

צדוק ורוז נדדו לא מעט מבית לבית, בתל־אביב. הדירות בהן נתגוררו, גדולות היו ומרווחות. רוז ניהלה בית במתכונת אירופית. השולחן הערוך בטוב טעם והתבשילים לפי מיטב המסורת הצרפתית. שפת הדיבור בבית צרפתית היתה, אם כי גלשה מדי פעם לעברית. שני ילדים היו להם, אביעזר, לימים, שגריר ישראל בכמה מדינות, מנהל בנק ופעיל בגופים כלכליים, ורות.

צדוק פנה לעסקים. תחילה ב־1922, נכנס להנהלת חברת "האחים שלוש", ב־1926 יסד בית־מסחר פרטי למשלוח פרי הדר לחוץ לארץ. במשך הזמן הצטרפו להנהלה גם הקולונל קיש, שהיה ראש המחלקה המדינית של הסוכנות ומייג'ור לנגדון, שהיה במשרד המלחמה הבריטי, יהודה מ. טוקאטלי, שעמד לאחר מכן בראש חברת ביטוח גדולה כאן, ואחרים. צדוק שלוש, יצחק רוקח ושמואל טולקובסקי היו הפעילים בארגון משלוח פרי ההדר לאירופה. הללו בישרו את הקמת המועצה לשיווק פרי הדר.

בשנת 1933 יסד צדוק את לשכת המסחר בארץ ישראל־רומניה והיה לנשיאה. הוא יזם, השיג הסכמי מסחר עם הממשלה הרומנית והצליח אף להשיג רשיון להוציא מטבע זר, שנתרם לקרנות הלאומיים שלנו. לקרן־

היסוד ולקרן הקיימת. זאת, בימי פיקוח חמור על הוצאת מטבע שכזה מרומניה. במסגרת זו הוא פעל לקיים תערוכת קבע של תוצרת ארץ־ישראל ושל רומניה. כן הוציא לאור שני פרסומים כלכליים "הדו"ח השנתי" של הלשכה ו"בולטין כלכלי" בעל תפוצה ניכרת ומוניטין רב. הוא נבחר לנשיא הלשכה שש פעמים, עד שפסקה פעולתה בשנות מלחמת העולם השנייה.

בשנת 1947 היה צדוק חבר בוועדת הביטחון של היישוב, שבראשה עמד דוד בן־גוריון.

באחד הימים ישב צדוק על מרפסת ביתו בקומה הראשונה, בתל השומר, ולפתע נפל על גבו ושבר חוליה בעמוד השדרה. כמה חודשים שרוי היה בחגורת גבס קשה. משחזר לאיתנו והיה מהלך, הסתבר כי לקה בלבו. התקפת לב אחת אחר השנייה הכריעתהו. ב־1948 כשישבתי ליד מיטתו ושאלתי אותו לזיכרונותיו מימי ילדותו, הגענו לנושא "מחלת הירח". צדוק אמר לי שמאז ילדותו לא הטרידה אותו המחלה, אולם כל אימת שהיה הירח מלא, הרגיש אי־שקט. והראיה, שבערב, כאשר היה בביתו, שבתל ליטוינסקי (תל השומר) היה ערב של ירח מלא, אלא שהירח מוסתר היה מאחורי קיר הבית. צדוק ניסה מדי פעם להתרומם ממקום ישיבתו על גדר המרפסת כדי לראות את הירח העולה ולא הצליח. משהתרומם מאוד, התהפך ונפל אל מעבר למרפסת ושבר את החוליה.

בחודש כסלו ה'תש"ט (1948) נפטר.

רוז קשורה למשפחתה. גם לשלושים, לאחיותיה ולאמה. האם בלה, אשר הגיעה מרומניה כילדה, זכתה לראות נינים והגיעה לגיל מאה חסר שלושה חודשים, כשהיא מלאת ביטחון ומרץ ומטילה את השפעתה על כל הסובבים אותה.

הלל

הבן החמישי לייספיליהו ול"באבא" — הלל, נולד ב־ב' שבט תרס"ה. 1904. מלחמת העולם הראשונה שיבשה את לימודיו. עם סיומה הוא נסע לצרפת, לפריז, וסיים את הבגרות. שם, למד בתנאים קשים למדי, ובחריצות רבה, עד שקיבל תואר ארכיטקט באוניברסיטת פריז. הוא המשיך בלימודיו וקיבל תואר של "בונה ערים". עבד במשרד מהנדסים בעלי מוניטין רב בפריז. שם ניהל פרשיית אהבים סוערת עם אישה נוצרייה־נשואה, אשר ילדה לו בת, שברבות הימים התפתחה והיתה לשחקנית במה וסרטים ידועה מאוד בצרפת.

הלל חזר ארצה בשנת 1935 תוך שהוא מקיים קשרים קבועים עם משפחת האישה, אוסף את תמונות בתו וכתב ידה ביסודיות רבה, שאיפיינה

אותו. אלבומים שלמים של תמונות המראות את התפתחות הילדה שתווי פניה דומים מאוד היו להלל.

הלל לא נשא אישה מעולם. מאידך, התמסר מאוד לעבודתו כארכיטקט, הוא הקפיד מאוד על טיב הבנייה. נהג לעלות על הפיגומים, משגיח על ערבוב המלט, כדי שלא יקרה אותו אסון של התמוטטות התקרה כפי שקרה לאביו יוסף־אליהו. כן הקפיד לתכנן את תכניותיו עם הבעלים העתידים של הבית, לשמוע את בעיותיהם, לשתפם בתכנון (זכור לי מקרהו של זוג, שקנה מגרש גדול בצפון העיר ואמר להלל: תכנן לי וילה. הלל הודיע שיתכנן רק אם יכיר מה דרישות הזוג. האישה לא ידעה להסביר את רצונה. הגבר — הגיע לכסף רב מאחר שהיה מוכר עופות, על כך היתה פרנסתו. אף הוא לא ידע להגדיר את צרכיו. הלל בילה שבועות ארוכים אצל הזוג והסתבר לו, כי עיקר בעיותיה של האישה היו, כשהיה האיש חוזר מעבודתו מלא נוצות ודם העופות, והיה מלכלך את הבית בשעה שהחליף את הבגדים כדי להתרחץ. הלל תכנן את הבית כך שלגבר היתה כניסה מיוחדת לבית, ישר לחדר ריק וחדר אמבטיה, שם התרחץ. החליף בגדיו ונכנס לבית. פסקו המריבות בבית הזוג והכל בא על מקומו בשלום).

הלל קיים חיי חברה רבים. הרבה ידידים. הרבה בילויים. דמות בוהמית, שהקדיש חלק ניכר מזמנו לענייני הציבור. "הגנה". אגודת חירשים אילמים. ובעיקר ב"משמר האזרחי", כאחד ממפקדיו הבכירים. המשמר האזרחי בזמן הבריטים קיבל על עצמו את הטיפול בהדרכה, הכוונה ואַרגון של האוכלוסייה בשעת הפצצות מן האוויר, ונחשב לארגון יעיל, גדול ונכס לכוחו של היישוב היהודי.

הלל היה קשור למשפחה כולה בכל מאודו. מדי כמה שבועות היה "נוחת" אצל כל אחד מבני אחיו ואחיותיו כדי לשמוע חדשות ולהעביר חדשות ששמע מאחרים. טיפוס חם, אהוב על כולנו ואוהב, ששימש כלי תקשורת עיקרי במשפחה המסתעפת.

הלל מוטרד היה מהתהליך של התפוררות המבנה החברתי־המשפחתי. מדינת־ישראל קיבלה על עצמה תפקידי מדינת סעד ובכך הפקיעה מאבי המשפחה המורחבת את רוב תפקידיו. לא עוד קופה משותפת, לא עוד מבטיח אבי המשפחה את השכלת החברים בה, את רווחתם, את ביטוח הבריאות, וימי הזִקנה. המדינה היא הדואגת לכך. מכאן גם נטלו מאב המשפחה את רוב כוחו. הילדים שגדלו, הנישואין והפירוק למשפחות קטנות, וההתרחקות מבית־הכנסת ומטקסי הדת. הקהילה הקטנה של יפו ואחר־כך של תל־אביב — נמוגה. מכאן גם רצונו של הלל לקבוע מפגשים משפחתיים מעבר לשמחות וליגונים שאליהם הגיעו כל "אנשי השבט". מכאן החל סדר פסח המשפחתי בכל שנתיים. מכאן ניסינו לקבוע יום זיכרון אחד לכל אלה מבני המשפחה שנפטרו. מכאן סיורים ביפו ובנוה צדק, וכן בחלק הישן של תל־אביב, מתלווים בסיפורים על המשפחה, על הזקנים,

ועל התקופה שהיתה. כל אלה, כדי לשמור על הקשר בין "אנשי השבט". ברוח מסורת זו אף נכתב ספר זה.

כשנפטר הלל ציווה להעביר חלק מהונו לבתו הצרפתיה, אשר מעולם לא גילה לה את סודו שאביה הוא. את עיקר רכושו השאיר למשפחה כדי לקיים סדר פסח מסורתי לכולנו כל שנתיים.

הלל נפטר ב־ל' חשון תשל"ב (1971), והוא בן שבע ושישים שנה.

יהודית

יהודית נולדה ב־ב' אייר 1906. אחרי חמישה בנים זכרים הגיעה הבת. לאחריה הגיע עוד בן אחד. שישה בנים ואחות אחת. האחים נוהגים היו לומר שהם שישה אחים ולכל אחד יש אחות אחת. אהבו אותה, מאוד. גם משום שהיתה האחות היחידה. גם משום שיפה היתה. עגלגלת, בעלת עיניים צוחקות תמיד. מלאת חן, מרץ, תושייה וחכמת חיים. שמח היה בקרבתה ועליז.

יהודית גדלה בתל־אביב הקטנה, הכירה את כולם, וכולם — אותה. לאחר שנות גן־ילדים, נכנסה ללמוד בגימנסיה העברית "הרצליה". חברותיה מהגימנסיה, ומתל־אביב הקטנה, היו איתה כל שנות חייה. חיי חברה עירניים. הרבה שירי מולדת, מסיבות ופיקוח צמוד של האחים כולם. כל אחד מהם השים עצמו אפוטרופוס על יהודית הקטנה. היא היתה חייבת בדיווח מלא לכל אחד, עם מי יצאה, לאן הלכה, מה היה ועוד ועוד, השגחה צמודה, שנסתיימה לא אחת בנזיפות, ויש אומרים, גם סטירות לחי מפעם לפעם. חלק מן האחים רב עם חלק אחר, כאשר זה נזף וזה הגן על הקטנה. מאידך, גם מצאו האחים לנכון להוציא את ה"קטנה" מדי פעם לבית קפה או לבילוי אחר. אפוטרופסים. פעמים קשים. פעמים נעימים.

עם סיום לימודיה בגימנסיה נשלחה יהודית לפריז ללמוד מוסיקה ולנגן על פסנתר. למדה וחזרה לארץ.

בעת מסיבה בבית פרטי, בשנת 1926, הכירה את היינריך כהן. בעשר שנים מבוגר ממנה. הידידות פרחה, והיינריך הציע נישואין.

סבו של היינריך נמצא בגיטו של מילאנו אשר באיטליה, לאחר שפרצה שם דַלֶקה. הסב אז ילד, נמצא בודד. הוא לא זכר מי הם הוריו ונתקרא ישראל לוי כהן. משהיגר לפרוסיה המערבית, שבגרמניה, ל"קולם־זה" שליד תורן, פסק הרב, שאין הבחור כהן כלל ולפיכך ייקרא שמו קון. אימו של היינריך ממשפחת ישראל היא. משפחה ידועה למדי בגרמניה, שחלקה נִספה בשואה, וחלקה נתפזר בעולם ולארצות־הברית הגיע.

היינריך נולד בי"ב חשון תרנ"ב 1895. למד ניהול חשבונות בבית־ספר מקצועי בגרמניה, ועם פרוץ מלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא

הגרמני ביחד עם אחיו מרטין (נולד ב־1898. הוא נהרג בחזית וורדן ביום האחרון למלחמה). ב־1917 שימש כצופה ארטילריה, כשהוא מטפס על עצים גבוהים שבסביבה ומכוון את ירי התותחים. בשהותו על העץ נפגע מרסיסי פצצה, נפל וסיים בכך את שירותו הצבאי. לאחר הפציעה עבר לברלין ונתקבל כמנהל חשבונות בבנק מנדלסון. לאחר שהוכיח יכולת רבה של ביצוע, סדר ויושר עלה במהירות בשלבי הפקידות בבנק. מאחר שהצליח, נהג לנסוע בעולם מדי שנה. ואף לפלשתינא הגיע בשנת 1922. כשראה את הארץ ונתקל בציונות, החליט שכאן מקומו. הוא חזר לגרמניה, ארז את חפציו ועלה לארץ בשנת 1923. אחיו אריק, הגיע אחריו והקים אף הוא משפחה ברחובות. שני בניו ספורטאים ידועי שם בישראל. היינריך, "ייקה" גמור, שהגיע לארץ כקפיטליסט הרבה לפני עליית הנאצים לשלטון, בא ישר לירושלים. כאן השקיע את כספו במרבדיה (תעשיית מרבדים). לאחר זמן קצר, פשטה המרבדייה את הרגל. היינריך נִמנה תקופה מסוימת על מייסדי הקיבוץ עין־חרוד ושהה בו. לאחר זמן קיבל היינריך עבודה כמנהל "האגודות השיתופיות לחלב" לימים "המשביר". לאחר מכן, נתמנה מנהל הבנק המרכזי בתל־אביב. וזאת עד לשנת 1932.

ב־1933 קנה מקבוצת בעלי הון נוצרים את "חפצי־בה", חנות הכלבו הראשונה בתל־אביב. במקביל יסד וערך את העיתון הכלכלי הראשון בארץ "פלשתיין ניוז". הוא היה מסודר מאוד, ידע להיות מעורב בכל הנעשה בחנות הגדולה ובעיתון. נהג לעזור בהעברת הסחורה, בסבלות, בהנהלת החשבונות, בקופה ובהזמנות הסחורה. ידו היתה בכול. בבית דרש סדר ומשמעת כראוי למי שחונך בגרמניה. היה קפדן והביע דעתו בגלוי. לבושו אף הוא לא היה כנהוג באותם ימים, לבוש כבגרמניה. אף שלא היה בעל תודעה דתית, היה מגיע לבית־הכנסת שלוש כמו כולם. תמיד נדרש להצטרף לברכת הכוהנים, ועמד בסירובו בטענה כי למעשה אין הוא כהן כלל. היה עליו להסביר חזור והסבר כיצד קרה ששמו כהן ואין הוא כהן.

חירם פעיל היה מאוד בתנועת הצופים ובעיקר בצופי רמת־גן עד ליומו האחרון. נוהג היה לארגן את המחנות ואף לצאת עם הצעירים למחנות ברחבי הארץ.

משהציע היינריך ליהודית להינשא, הלכה מיד אצל אחיה להתייעץ. עם משה, מאיר, אבנר, צדוק והלל. הללו עודדו אותה והיא הלכה אצל ההורים. הסבא ייספיליהו נתן הסכמתו מיד. הבחור נאה, גבוה, עומד ברשות עצמו. מרוויח כדי פרנסת המשפחה. ה"באבא" חששה. הפרשי הגיל, עשר שנים בין השניים. אמרו שקמצן הוא. לבסוף גברה על היסוסיה. ונתקיימה החתונה בשנת 1927. החתונה נערכה בבית שבשדרות רוטשילד מספר תשע. פרחים הגיעו כמעט מכל משפחות תל־אביב, מילאו את הבית וחלקם מצאו את מקומם בחדר המדרגות. בין חירם־היינריך וה"באבא" נטוו יחסים חמים־אוהבים. להיסוסיה לא היה יסוד.

בתקופת הנישואין הראשונה שאלה ה"באבא" את יהודית מדוע אין היינריך־חירם מגיע בקביעות לארוחות שמכינה יהודית. היא היססה ולבסוף אמרה כי מטבחה בבית כשר הוא. חלב לחוד ובשר לחוד, ואילו חירם אוהב מאוד בשר טריפה (חזיר בלשוננו). אמרה ה"באבא" — אין ברירה, חייבים לרצותו, אם כך הכיני לו את שהוא אוהב אולם את הבשר תשימי על חלון המטבח, כדי שלא תיכנס הטומאה למטבח. בתנאי החיים דאז, היתה זו עמדה ליברלית, שקשה כיום להעריך את עצמתה.

יהודית והיינריך, אשר שינה את שמו ברבות הימים לחירם, נדדו מדירה לדירה. מתל־אביב לירושלים ומשם חזרה לתל־אביב, עד שבנו את ביתם בתל־בנימין, היום חלק מרמת גן. בית רחב, נאה, מודרני ובעל שתי קומות, עם גן גדול. לימים נמכר הבית לממשלה ושכן שם שר החוץ משה שרת. יהודית נתגלתה כיודעת את שלפניה, חזקת אופי ובעלת בית למופת. היא גם בעלת טעם מעודן, אירופי. הרהיטים, החפצים בבית והציורים כל אלה העידו על טעם אישי ברור ועל אופיה של בעלת הבית. הבישול בטעם אירופי, ההגשה, הכלים. חוויה היתה להתארח אצלם. היינריך־חירם הטיל חיתיתו על הצעירים. בגערותיו, בקולו האדיר ואפילו בקומתו הגבוהה ורחבת הגרם.

אט־אט הפך ביתה של יהודית אף הוא למעין מרכז זוטא למשפחה. חירם התאהב ב"באבא", ובמאכליה, והפך אט־אט ל"ספרדי", יותר מכמה מגיסיו. לאחר זמן ריכז בידו את ענייני הירושה ושרידי הרכוש שנשאר. מקובל היה על כולם.

ליהודית ולחירם נולדו שני בנים ובת. הבכור עדי (קיצור של אדולף על שמו של אבי חירם)־אלי (אליהו על שם הסבא). השני מיכאל — המתקרא מיקי (על שם דודו מרטין שנהרג במלחמת העולם בגרמניה). הבת רינה (על שם ה"באבא"), שנישאה לרופא שיניים מצליח בירושלים ואשר מוצאו מאירלנד, דוד בירקאן.

יהודית נפטרה באופן פתאומי מהתקף לב, כשהיא זכורה לכולנו כמלאת חיים, חייכנית ובעלת חכמת חיים רבה, ביום ח' אלול תשכ"ה, והיא בת חמישים ותשע שנים. חירם האריך חיים בבריאות טובה, כשהוא מטפל ברכוש המשותף של המשפחה, מבקר לעיתים קרובות אצל זקני המשפחה וצעיריה, במטרה לטעום שוב ושוב את מטעמי המטבח הספרדי, שכה אהב. נפטר בי"ב אייר תשל"ו 1976 בן שמונים ואחת היה.

יורם

הצעיר בבניו של ייספיליהו והשביעי שבהם, יורם, נולד בתל־אביב בשנת 1910. הוא נמנה עם שלושת הילדים הראשונים של תל־אביב. זיכרונות

ילדותו קשורים כולם ביצירת העיר העברית הראשונה, במלחמת העולם הראשונה, בגלות תושבי העיר בצו התורכים, בגימנסיה "הרצליה" בה למד. שפת אימו עברית היא, אף שגם ערבית ידע. כשנתבגר נסע לביירות, לאוניברסיטה האמריקנית שם, לאחר מכן הגיע לננסי אשר בצרפת וסיים את לימודיו כאגרונום. משם לארצות־הברית לקבלת התואר השני בחקלאות, בקליפורניה, ומשם חזרה לארץ־ישראל. כאן עבד בייעוץ לפרדסנים, ניסה להחדיר את שיטות החקלאות שנהגו בקליפורניה, ואחר־כך הכיר את עליזה קפלן. צעירה, יפה, הרבה מחזרים סביבה, וביניהם גם יורם. לאחר היסוסים ומחשבות החליט לבקש את ידה, ונענה. היא נסתפחה למשפחה. עוד "אשכנזיה". בזאת תם בצוע בקשתו של ייספיליהו מילדיו "להתערבב עם עדות ישראל השונות".

אביה של עליזה, שמעון קפלן, היה סוחר ואיש ביטוח, בעל סוכנות ביטוח גדולה. מצד אימה מיכלין היא. אחיה של האם, היה בעל בית מרקחת מהראשונים בתל־אביב. מתייחסים הם אל הרב מיכל הכהן, שהיה מורהו של הגר"א מווילנא. נכדו, רבי אליעזר הכהן היה רב, שהחליט לעלות לארץ־ישראל, אולם לא רצה להתפרנס מן החלוקה, ולפיכך למד את מקצוע הרצענות עוד בליטא. משעלה בשנת התר"ב 1842 והחל לעסוק במקצועו זה, חברו עליו רבני העיר בירושלים שייטוש את מלאכתו "הבזויה". הרב אליעזר נכנס לדיכאון כתוצאה מהלחץ, וחודשים ספורים לאחר מכן נפטר.

מיכל בנו של אליעזר, שלמד בחדר, נתפרסם כ"עילוי". הוא למד שחיטה ובדיקה ואף נסע להשתלם בישיבות ליטא ופולין עם חבריו, יחיאל בריל ויואל משה סלומון. בשובם ארצה החליטו להוציא, ביחד עם בעל בית הדפוס ישראל ב"ק, את "הלבנון" הוא העיתון העברי הראשון בארץ. רעיון התחייה הופץ באמצעותו, זאת בתרכ"ו (1866), עוד לפני שבנימין זאב הרצל נרתם לציונות. העיתון נסגר בידי השלטונות התורכים לאחר שנתיים. לאחר מכן עזר לדב פרומקין, חתנו של ישראל ב"ק להוציא את עיתון "החבצלת". מיכל הכהן הטיף במאמריו להשכלה, ליישוב ארץ־ישראל ולהרחבת העבודה והמסחר. הוא תמך ביישוב מוצא, היה ממייסדי נחלת־שבעה, היא השכונה היהודית הראשונה שמחוץ לחומות ירושלים, ובשנת תרל"ג (1873) השתתף בייסוד חברת "תפארת ישראל" לטיפוח האחדות בין האשכנזים לספרדים. מפעלו הנוסף היה ייסוד העיתון "אריאל" במכונת דפוס, שנתרמה לו על־ידי הקיסר האוסטרי פרנץ־יוזף.

בתו של רבי מיכל נישאה לרב חיים מיכל מיכלין. מזכירם של הרבנים הראשיים סלנט ומאיר, שהרבה לפעול כדי לקרב את עדות ישראל השונות. מנהל בית־החולים "משגב לדך" וציוני נלהב שבערוב ימיו התמסר לכתיבה בעיתונות, בסיפורים ובחקירת ארץ־ישראל. היה אחד מדוברי העברית הראשונים בארץ. סבה של עליזה הוא.

החתונה של יורם ועליזה נתקיימה לאחר מותם של ייספיליהו וה"באבא",

אצל האחות, יהודית, בתל־בנימין. נולדה להם בת יחידה — רינה על שם ה"באבא".

יורם פעיל היה ב"הגנה", ואף נתפס על־ידי המשטרה הבריטית, כשאקדח בכליו. רק בהתערבות נמרצת של משה וצדוק, האחים, נגמר העניין בכי טוב. עם פרוץ מלחמת השחרור, מצא יורם עצמו במשרד האפוטרופוס על נכסי נפקדים, והיה חייב להשתלט במהירות ובצורה מרבית על הרכוש דניידי ודלא ניידי של אלה שעזבו את התחום שהיה בידי צבא ההגנה לישראל. עבודה קשה ומתישה, שזכתה להערכה רבה. מיד לאחר מכן מונה יורם לראש משלחת הקניות של משרד הביטחון בצרפת, ולאחר כמה שנים החליט לפרוש לעסקיו, ונשתקע בלונדון שבבריטניה. הוא ואישתו עימו. אף שנשתקע בלונדון, שמרו השניים על קשר הדוק עם המשפחה כולה. מדי שנה הגיעו פעם ולפעמים פעמיים לארץ. תמיד לסדר המשפחתי, ולשמחות שהיו במשפחה. יורם נפטר בשנת 1986.

פרק ז׳

המכנסיים הקצרים

17 נכדים היינו לייספיליהו ול״באבא״. דור חמישי לעלייה ועימנו עוד כמה צאצאים של ענפים נוספים, לאהרן שלוש. כמעט כולנו נולדנו תוך תריסר וחצי שנים שבין 1920 ל־1938. הסתופפנו בבית־הכנסת שלוש, בבתים ובחצרות של ראשי המשפחה, שם אכלנו, והקשבנו לשיחות הזקנים, וכן שיחקנו במשחקים שונים. דורנו שמע פה ושם את השפות הערבית והצרפתית, שבהן דיברו חלק מהזקנים והמבוגרים. אנחנו ידענו שפה עיקרית אחת — העברית. המכנסיים הקצרים היו הלבוש הקבוע. מסביב גדלו עימנו ילדי תל־אביב. ההבדלים בין ״אשכנזים״ ו״ספרדים״ בתוכנו נעלמו כליל. כולנו מוצר של הציונות ותחילת יצירתו של עם. המסורות השונות באוכל, בתפילה, במנהגים, נשאבו לתוכנו כולם. לא התעלמנו מהמסורות. קיבלנו אותן, ונהנינו מהן. עדות רבות נשאבו לתוכנו עם מסורותיהם: תימנים ורוסים, מרוקנים ופולנים, רומנים ואלג׳רים, גרמנים ועיראקים ויוונים. מכל הצבעים. כהי עור ובלונדינים, ואפילו ג׳ינג׳ים.

המשפחה הגדולה, בית־הכנסת, הגימנסיה ״הרצליה״ והיישוב, היו גופי ההזדהות שלנו. לא קמו מריבות בתוכנו, לא באלימות ולא בדיבורים. הירושה הכלכלית, שנמוגה כליל, לא גרמה לדור שלנו עילה למריבה. לא היו סיכסוכים בינינו. את כולנו מאחדת כיום המשפחה, וזיכרונות ילדות משותפים, כשעלינו מקרינים ייספיליהו וה״באבא״ המלווים בזיכרונות ילדות מענגים.

כולנו נאספים בסדר הפסח המסורתי שלנו אחת לשנתיים, מדי פעם בחגים בבית־הכנסת, וכמובן בשמחות, בחגיגות בר־מצווה, ולא עלינו, בלוויות ואזכרות. מדי פעם מארגנים אנו מפגשים משפחתיים. שמחת הפגישה בינינו רבה, ספונטנית, מלווה בהרבה נשיקות וחיבוקים.

כולנו בעלי משפחות משל עצמנו. ראינו בצמיחתו של הדור השישי,

והשביעי, ואנו מצפים בקרוב מאוד גם להולדת הצאצא הראשון של הדור השמיני לעלייה.

ישראלים מאוד. בדיבור, בלבוש, במנהגים ובאוכל. ועם זאת, שומרים על כמה מסורות רחוקות של עדות שונות של בני ישראל, אשר נטמעו במשפחה.

מאידך, רחקנו מאוד משמירת המצוות וממנהגיהם של אבות אבותינו. פעמים בעת הסדר, כשמשקיף אני על כל השבט הגדול, על הזקנים, הגדולים והילדים, עוברת בי המחשבה — מה היה לו אברהם או אהרן בנו, או מישהו מהדורות הראשונים לעלייה, היו נכנסים לפתע ורואים את כולנו מסובים לכאן, עם מי מאיתנו היו הללו מוצאים לשון משותפת. אנו רחקנו מאוד משמירת המצוות, משפתם וממנהגיהם של אבות אבותינו.

רחקנו מאוד בכול, מאז העלייה לארץ. רחקנו ממבנה המשפחה המורחבת, כפי שנהוג היה בארץ הקודש במאה ה־19. זכינו למיזוג גלויות מושלם, הפכנו לגרעין אחד מרבים, שממנו קם מגלויות שונות והפך לעם ישראל.

נספח א.

צאצאים נוספים לאהרן שלוש

רחל, בתו הבכורה של אהרן, נישאה לבנימין מהודר, יליד ירושלים. ילדיה: רפאל, שהיה מוכשר, אהוב ונושא לחיקוי של כל צעירי המשפחה. גם עקב היותו בכור נכדיו של אהרן שלוש. נולד בשנת 1888. למד בתלמוד תורה וב"אליאנס" (כי"ח) והמשיך את לימודיו באוניברסיטת ביירות. היה רוקח וסגן קונסול ספרד, חבר בוועד הקהילה ביפו, ציר לאספת הנבחרים הראשונה, פעיל באגודת צעירי המזרח, שופט שלום, יסד ועמד בראש אגודת הרוקחים בארץ ישראל. בזמן מלחמת העולם הראשונה, חילק רפואות חינם לנצרכים ונפטר בתרפ"ד (1924). הוא השאיר אחריו בת. דרור. הבן השני, אמיל, בעל תמרוקיה היה, מהידועות שבעיר תל־אביב, ולו שתי בנות. האחת, בארצות־הברית נשואה ליהודי ושמו ברמן, והשנייה, כאן, נשואה ליעקבי. ובן רפאל. שתי בנות היו לרחל מהודר, האחת שרה, שרינה שמה, ונישאה ליהודי, יליד יפו, ממוצא איטלקי, ששוחח בכמה שפות, ואף משך קשתו בכינור ושמו בן ציון דה־ריזו־לוי. היה פקיד בבנק אנגלו־פלשתינא. שרינה נישאה לו ולאחר שישה חודשים נפטר האיש ונקבר בבית־הקברות הישן שביפו. על קברו יש פיסת נחושת ועליה כתוב: "ממייסדי תל־אביב", שהרי נמנה האיש על אחד מרוכשי המגרש הראשונים בתל־אביב, בהתחלת שדרות רוטשילד. ולא זכה לראות את ביתו. לשרה השאיר בת שנולדה

לאחר מותו. בת ציון שמה, שלימים נישאה ליצחק מלמד. חמש עשרה שנים נשארה שרה באלמנותה, עד שנישאה שנית ליהודי טשיאנרוף שמו. ולהם שני בנים ובת. את שמם "עברתו" לאורן. הבת השנייה של רחל מהודר. שמחה "שימי" שמה. נישאה לגרא. ושתי בנות לה.

בתו השנייה של אהרן שלוש, היא ג'מילה, יפה בלשוננו. קטנת קומה היתה, פעלתנית מאוד ועסוקה תמיד. הליכתה מהירה כאילו אין עיתותיה בידיה. תמיד "עושה משהו עבור מישהו". היא נישאה לפלוני ושמו מאיר פדידה. נגר במקצועו. יהודי ממצרים, שמת בגיל צעיר יחסית, והותירה עם שני בנים ושתי בנות. שלושת הבנים, שנולדו לבנה הצעיר שינו שמם לכספי.

בתו השלישית של אהרן שלוש, לונה שמה. גיבנת היתה ופנים יפות תואר. מטפלת היתה בנכדיו של אהרן, וכמה מהם, זכרוה בערגה ובתודה משום שכאימם נחשבה. היא נשארה ברווקותה. בת 47 נפטרה. בשנת ה'תרע"ה (1915). על קברה שבבית־הקברות הישן ביפו נכתב: "רבות בנות עשו חייל ואת עלית על כולנה".

בתו הרביעית של אהרן שלוש, שולטנה שמה. נישאה לצבי ישעיהו לוריא, נכדו של רבי אלתר לוריא, גיסו של אהרן. ישעיהו או שעיה, כפי שקראוהו במשפחה, ניהל כמה מעסקיהם של "האחים שלוש". בין השאר גם ניהל את הסניף של המשפחה בשכם העיר בשנות העשרים של המאה העשרים. לשולטנה ולשעיה שני בנים ובת. הבכור, ירוחם לוריא, משורר בשפה העברית, רגיש ועדין נפש. השני אהרן, ששפתו העברית עשירה וקולחת, וחבל שלא שלח ידו בעט. איש אל־על. הבת שרה, נשואה למוניה אברהמי, שניהם ממייסדי הקיבוץ חצרים שבנגב, אשר בעקבות הפילוג הגדול עקרו ויסדו את הקיבוץ מעגן מיכאל, בו הם גרים עד היום.

בני אהרן, שלושה המה. הבכור, אברהם חיים שנולד בשנת 1867, נשלח על־ידי אביו ל"חוץ לארץ", לבירות אשר בלבנון, כדי ללמוד. הוא למד שפות אירופה. ידע צרפתית. חזר והיה לסוחר. בין השאר, הוא עסק במסחר בעזה. סחר עם הבדואים. בעיקר במסחר ה"חנטל", הוא אבטיח הפקועה, שגדל בצפון הנגב ושימש לתעשיית התרופות. מדי פעם אף שותף היה ביחד עם אחיו יוסף־אליהו בענייני מסחר, ובעיקר בקניית אדמות עם אחיו. שותפות ה"אחים שלוש" היתה בחלקה משותפת ליוסף־אליהו ולאברהם חיים, נשא לאישה את שרה (שרינה) לבית אלבז, משפחה ממוצא מרוקני. אברהם חיים נפטר בו' תמוז תרפ"ה (1925). שנה שלמה אבלה המשפחה כולה. לא נערכו בשנה זו כל טקסי שמחה.

ארבעה בנים ושתי בנות היו לו. מרקו (מרדכי) הבכור. סוחר שנשא אישה נוצרייה צרפתייה שהתגיירה ומתה בצעירותה, לאחר שעקצה חרק כלשהו בשפת ימה של תל־אביב. מרקו נפטר, מבלי להשאיר אחריו צאצאים.

הבן השני, זכי (יצחק), אדריכל ידוע בתל־אביב הקטנה, שלמד בצרפת ותכנן בתים הרבה בתל־אביב, ואף היה ממייסדי אגודת האינג׳נרים והארכיטקטים (המהנדסים ואדריכלים) בארץ. נפטר אף הוא מבלי להשאיר צאצאים.

השלישי, דוד, שנשא לו לאישה את ג׳וליה לבית בחבוט, ילידת העיר יפו. אחד המנהלים של הטחנות הגדולות בחיפה היה. והשאיר אחריו בן אהרן, ארכיטקט ידוע, שעיקר פרסומו באירופה, בבניית מרכזי קניות גדולים, והרבה פרסים שזכה בהם על עבודותיו. לדוד שלוש בנות. יהודית (אדיתה) שנישאה לבן קריגר. חיפני שעשה הון בארצות־הברית. רינה, ציירת בזכות עצמה, שנישאה לווב רוטהולץ בארצות־הברית, וחווה שמתה ברווקותה.

צעיר בניו של אברהם חיים, שמשון, חלה ונשלח לצרפת להבריא. נשא לו אישה צרפתייה נוצרייה, ונשאר שם עד סוף ימיו. בניו, שניים, בעלי שמות צרפתיים למהדרין, גדלו בנצרות. אחד מהם, ז׳אן פייר היגר לארצות־הברית ונשא לו יהודייה לאישה לאחר שנתגייר כדין. הילדים וכן שמשון, שמרו על קשר עם המשפחה, והגיעו מדי פעם לארץ.

בנותיו של אברהם חיים, שמחה, שנישאה לרופא שיניים יהודי מפולניה ושמו יוסף פומרוק, שהיה גם חבר מועצת עיריית תל־אביב. בתם אנינה, עבדה בלשכת ראש העיר ישראל רוקח וכן היתה שנים רבות מנהלת המוזיאון ההיסטורי של תל־אביב, ופעילה בארגון בוגרי הגימנסיה הרצליה. נישאה ליונה קפלן. הבן, צבי (ויקי), עורך־דין מצליח בתל־אביב.

הבת השנייה של אברהם חיים, רקטה, נבחרה בשעתה למלכת היופי של הקרנבל בתל־אביב. נישאה ליהודי שבא מרומניה, גוברניק שמו, ולה שתי בנות. רקטה נכנסה משום מה לדיכאון, וסופה שנטלה חייה בידיה.

בנו השני של אהרן הוא יוסף־אליהו.

בנו הצעיר של אהרן שלוש, יעקב, לא הלך בדרך המשפחה דאז. המסחר והכסף לא קסמו לו. למד תורת המסחר בביירות, ידע צרפתית, ערבית ועברית והיה משורר, גם בערבית וגם בעברית. בנוסח משוררי ספרד כתב. שירים עם משקל קבוע ורציף, שערבים לאוזן. הוא פרסם כמה משיריו וממאמריו בעיתונות הערבית ופעמים גם בעיתונות העברית. בכל אירוע משפחתי, נוהגים היינו לקבל ממנו שיר שכתב לאותו אירוע. שירים יפים, עדינים ונוגעים ללב.

במסחר לא עסק. אך היה הפקיד הראשון בבנק אנגלו פלשתינא. אצל זלמן דוד לבונטין. יעקב עבד כמה עשרות שנים בבנק. עם פינוי העיר תל־אביב במלחמת העולם הראשונה, לקח יעקב עימו את המזומנים שהיו בבנק, וכן הוציא ״פתקי התחייבות״ של הבנק, בניגוד להוראת השלטונות התורכים. מעשה זה איפשר למושבות לקבל כספים, או שווה כספים ולגלגל את כלכלתם. ללא עזרה זו אפשר שאיכרים רבים וסוחרים קטנים, היו מגיעים לפת לחם. נאמר עליו כי היה משלם ללקוחות במטבעות, שלא

היה סופר תחילה אלא אומד בהרגשת יד קפוצה את מספרם, ותמיד דייק.

יעקב בנה ביתו באחוזת בית. אחד משישים התושבים הראשונים של תל־אביב. בית ליד בית אחיו יוסף־אליהו.

הוא היה פעיל ביותר בחייה של אחוזת־בית ובימיה הראשונים של תל־אביב. בידנו מסמכים רבים ופרוטוקולים של הוועד המעידים על כך. ראשית, תווך לא פעם בין בנק אנגלו־פלשתינא בו עבד לבין הוועד. שנית, הוא כיהן קבע בוועדת הביקורת של "המושבה", והשתתף כמעט בכל ישיבות הוועד משנת תרס"ט (1909) ועד לשנת תר"פ (1920). שלישית, הוא נקרא לא פעם על־ידי הוועד לתווך ולהשתדל אצל השלטונות התורכים.

במסמך היסוד של "הסינדיקט" לקניית אדמות מסביב לתל־אביב, שמשקיעיו היו, בין היתר, ועד תל־אביב, בנק אנגלו־פלשתינא, המשרד הא"י, "גאולה", ו"חברה חדשה", נאמר, כי, "בכל סכסוך אשר יפול בין הסינדיקט לבין בעל המגרש, או ועד תל־אביב, "יבורר הדבר בזבל"א (זה בורר לו אחד וזה בורר לו אחד), ו"זבל"א" ואדון שלוש (יעקב).

גם בסכסוך בין בעלי המגרשים שבסביבות שדרות רוטשילד ואלנבי בימינו, לבין ועד תל־אביב, נתמנה יעקב כבורר. וכפי שנאמר, בפרק קודם, היה יעקב הבורר בין הגימנסיה הרצליה לבין יוסף־אליהו אחיו. ראיה לאמון הבלתי־מסויג שרחשו הכל לאיש זה.

בשנת תרפ"א, היה יעקב, חבר בצוות שערך את רשימת תושבי תל־אביב כולה מטעם הוועד.

בשנת 1926 הקימו השלטונות הבריטים גדוד ערבי בחיל הספר. החלטה זו קוממה את ראשי היישוב. יעקב שלוש ביחד עם סעדיה שושני, דב הוז ומאיר דיזנגוף, היו הנואמים הראשיים באספת מחאה המונית בתל־אביב, נגד החלטה זו.

יעקב נשא את פרלא ממשפחת ברוך מיוון לאישה. המשפחה הגיעה לירושלים לפני כחמש מאות שנה. קרבה יש לה למשפחת פניג'ל, שאחד מבניה היה אב בית הדין בירושלים, אלישר, אבושדיד — ומכאן לאיתמר בן אבי. פרלא דיברה בשפת לאדינו, ושפה משותפת עם בעלה לא היתה לה תקופה ארוכה.

ליעקב היו שלוש בנות, ושנים בנים. הבכורה מרגלית, שנישאה למתימטיקאי ואיש משרד הביטחון ושמו משה חבצלת. ולהם שתי בנות. רוני הנשואה לאמנון רובינשטיין, עורך־דין, פרופסור באוניברסיטת תל־אביב, ושר בישראל, והשנייה אריאלה, הנשואה לאופנהיימר, מדענית בזכות עצמה. בתו השנייה של יעקב, מאירה, נישאה לבנקאי, שעלה מגרמניה, וולטר אדם, ולהם שני בנים, גבריאל ודניאל, שניהם בעלי תארים אקדמיים, והבת הצעירה, לאה, שנישאה ליהודי שעלה בשנות העשרים מפולניה, דוד לובינסקי, המייצג כמה יצרני מכוניות נודעים, ולהם שתי בנות.

בני יעקב: האחד, גבריאל, מהנדס שנרצח בתקופת המאורעות בשנת

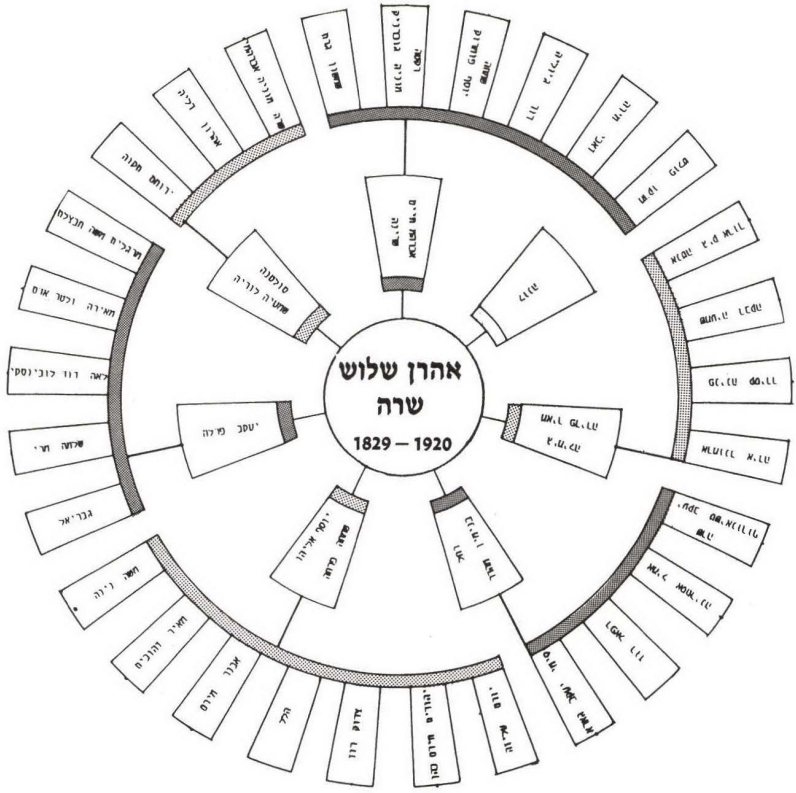
1938 ברמלה, על־ידי ערבים, בעת שנסע במונית לירושלים, ומת מבלי להשאיר צאצאים. השני, שלמה, איש הגנה ותיק ומנהל עסקים משלו. ולו אישה בת אלכסנדריה, שבמצרים, ובן־מהנדס, גבריאל. שלמה גדל בבית של "קפיטליסטים" ומאחר שנצטרף בגיל 13 להגנה, נתקל בקשיים רבים. יעקב, אביו שמע כי "כל חבריו של שלמה פועלים הם" וחשש כי יצא לתרבות רעה. הגיעו הדברים לכך כי גורש מן הבית למשך יומיים. ביומיים אלה ישן בחצר הגימנסיה "הרצליה", שלמה פעיל היה בהמשך כבא־כוח המוסד לעלייה במרוקו, ועזר להעלות גולה זו במבצע "גבריאל" לישראל בדרכים שונות.

נספח ב.

צאצאים נוספים לאברהם מויאל

בנותיו של אברהם מויאל, בכורה. מאשתו הראשונה. נישאה למשה בן־נון, ממשפחת רבנים מפורסמת. השנייה, רחל, ליצחק אמזלג, בנו של חיים אמזלג, סגן הקונסול הבריטי ביפו. השלישית, ציונה, ליהודה הלוי, הוא נכדו של רבי יהודה הלוי מרגוזא, "אבי היישוב החדש ביפו", הרביעית, שמחה־פרחה ליוסף אליהו שלוש, החמישית, רבקה, לדוד חיון, מנהלו של בית־הספר פיק"א בפתח תקווה, והשישית, שרה־שרינה, ליוסף טריגודה, סוחר בפרקמטיא בעיר העתיקה בירושלים.

בנו היחיד של אברהם מויאל, שמואל, נשא "אשכנזייה" לאישה. היא חנה רוקח, אחותם של אליעזר רוקח, מזכירו לשעבר של אברהם מויאל ולימים מזכיר ועד "חובבי ציון", ושמעון רוקח מנהיגה של אגודת "עזרת ישראל" שיסדה את "נווה צדק". שמואל מויאל היה בעל בתים ופרדסים רבים. שלוש בנות ושלושה בנים היו לו, לשמואל מויאל, האחת, שרלוט, שנתגוררה שנים הרבה בלונדון וחזרה לארץ בבגרותה, השנייה, ריינה, שנישאה ליהודי אמיד בלונדון ונשארה שם. והשלישית, אורה, נישאה לדוד גויטיין, מי שהיה מראשוני שופטי בית־המשפט העליון, ובניו של שמואל: אברהם, יצחק, ואהרן, שלימים היה לפרקליט הצבאי הראשי בצה"ל, ולאחר מכן למנהל משרד הפנים. הנה כי כן, היה המשך לנישואין בין העדות, ותחילתו של רצון טוב לחיות ולהתערבב עם יוצאי גלויות אחרות.

צאצאי אהרון שלוש

סדר פסח תשמ"ט

רינה ורותי רוטהולץ